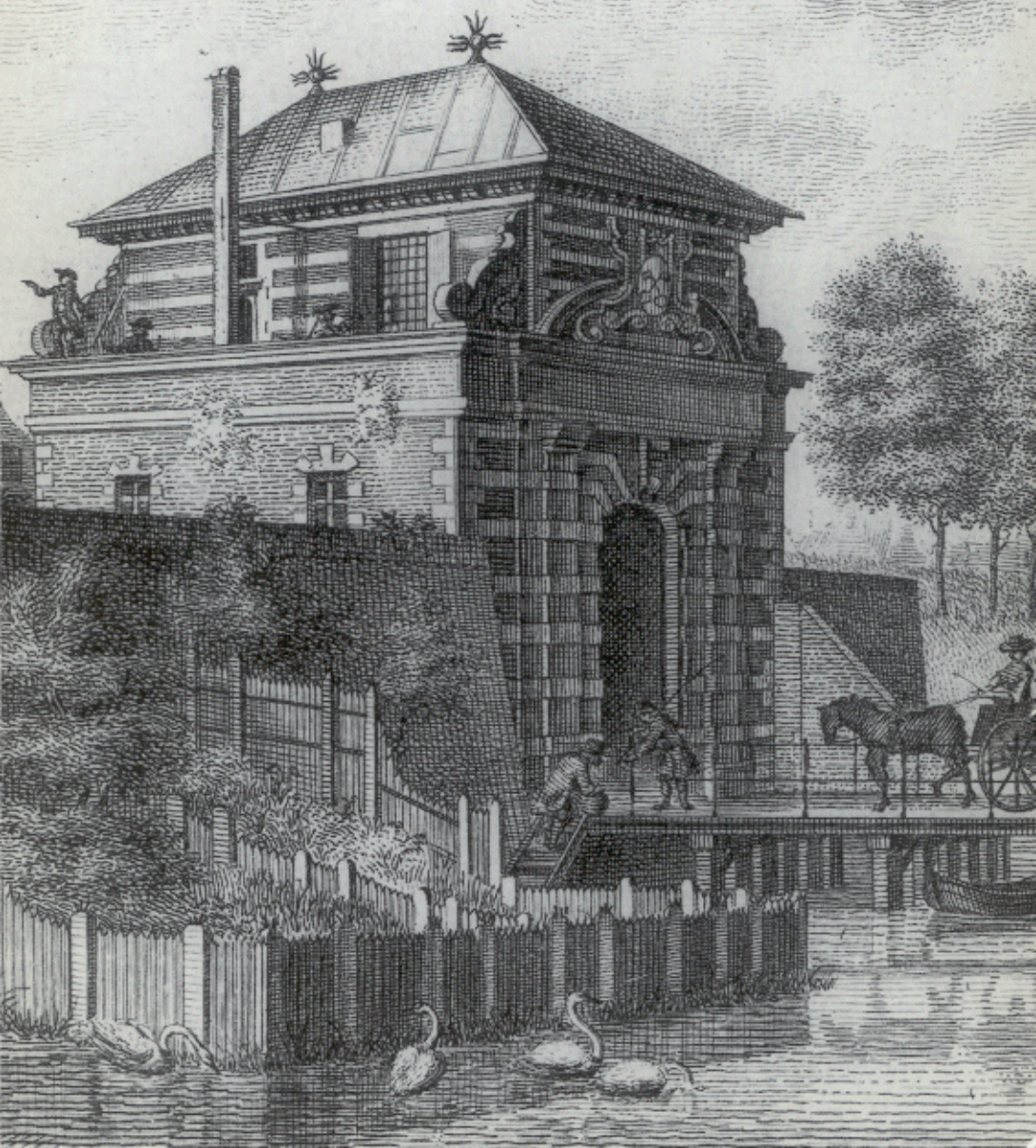

LEIDS JAARBOEKJE 1990

LEIDS JAARBOEKJE
1990

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1990

TWEEENTACHTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD LEIDEN
DOOR BEUGELSDIJK LEIDEN B.V.

Tegenover titelpagina: Bezoek van president Bush aan de Pieterskerk op 17 juli 1989. V.l.n.r. President Bush, mr. T.N. Schelhaas, gemeentearchivaris, burgemeester Goekoop en premier Lubbers. Foto Wim van Noort.

Omslag: De Rijnsburgerpoort. Detail van een kopergravure door A. Delfos naar een eigen tekening, 1762. Coll. Gem.Archief.

VOORWOORD

Het tweeëntachtigste *Leids Jaarboekje* ligt voor U, het derde in de zogenaamde poortenreeks, met de Rijnsburgerpoort, waarvan in 1982 de fundering in de Steenstraat werd teruggevonden, op het omslag.

De inhoud is weer zeer gevarieerd, waarbij gelukkig ook de regio weer aan bod is gekomen, zoals we vorigjaar al beloofden. Tussen de stadhuisgevel en de nieuwste gevelsteen aan het pand Rapenburg 65 komt een heel scala van onderwerpen aan de orde: indrukken van buitenlandse reizigers die de Sleutelstad bezoeken, de vrijmetselaarsloge “La Vertu”, het reilen en zeilen van de gebuurten tussen 1795 en 1804, wederwaardigheden van de gemeenteraad in de jaren 1850-1990 en de fietsenhandel van de familie Van Poelgeest. De regio wordt belicht in twee “oecumenische” artikelen over de R.K. pastoor Van der Plaet en de gereformeerde kerk in Wassenaar.

De tweejaarlijkse Oud Leiden prijs werd dit jaar niet toegekend, omdat de jury van mening was dat de inzendingen niet dié kwaliteit hadden, die zij zich als doel gesteld had. De redactie kan daar in dit geval slechts verheugd over zijn, omdat zij al vele grote tot zeer grote artikelen voor dit jaar ontvangen had, die naar haar oordeel van goede kwaliteit en zeer leesbaar zijn.

Wordt bij de artikelen al aandacht besteed aan buitenlandse bezoekers, ook de kroniek meldt een buitenlands bezoek en wel van de Amerikaanse president Bush, die op 17 juli 1989 Leiden bezocht en daarbij te horen kreeg dat hij van Leidse afkomst is. Ons redactielid drs. W. Otterspeer en de gemeente-archivaris mr. T.N. Schelhaas leidden het presidentiële en ons koninklijke paar rond op de in de Pieterskerk ingerichte expositie.

Op 13 december 1989 nam drs. B.N. Leverland afscheid als hoofd van de studiezaal van het Leidse Gemeentearchief, waarbij hem in de Burgerzaal van het Stadhuis een receptie en het boek *Uit Leidse bron geleverd* aangeboden werd. Tevens werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Gelukkig zet hij zijn werkzaamheden voor onze redactie voort.

Wat de redactie betreft: we zochten naar uitbreiding in de kunsthistorische sector, die sinds het vertrek van mw.prof.dr. C.W. Fock in onze gelederen slecht vertegenwoordigd was, en vonden drs. L.D. Couprie - werkzaam bij het Kunsthistorisch Instituut/Prentenkabinet - bereid tot de redactie toe te treden.

Rest mij de schrijvers, wier zeer beknopte curriculum vitae achterin vermeld staat, te danken voor hun inbreng en de hoop uit te spreken dat U, lezers, weer veel plezier aan dit boek(je) zult beleven.

Ingrid W.L. Moerman

voorzitter redactiecommissie

VERENIGING OUD LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: mw. mr. A.J. Versprille (1977), dr. ir. H.A. van Oerle (1977) en drs. E. Pelinck (1977).

Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. **Th.H.** Lunsingh Scheurleer (1974), mw.drs. I.W.L. **Moerman** (1979), drs. R.E.O. Ekkart (1986) en mw. prof. dr. C.W. Fock (1988).

BESTUUR

prof. dr. **P.F.J.** Obbema (1990), voorzitter
ir. L. Barendrecht (1983), ondervoorzitter
mw. T. de Boer-Donia (1990), secretaris
P.C. Spaargaren (1986), penningmeester
drs. J.C. Brons (1988)

W. **Hofman** (1987)

mw. M.C. Meijer-Hofland (1985)

dr. D.J. **Noordam** (1983)

dr. K.A. Ottenheim (1985)

mr. **Th.N.** Schelhaas (1987)

mw. drs. E.M. Terwen-Dionisius (1989)

Aamnelding van nieuwe leden, ledenadministratie en bestelling van oude jaarboekjes: mw. mr. M.H.V. van Amstel-Horák, van Diepingenlaan 1, 2352 KA Leiderdorp.

Oude jaarboekjes zijn verkrijgbaar bij het Gemeentearchief, Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Contributie f 27,50 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar f 20,- per jaar.

Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Credit Lyonnais Bank Nederland, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDAKTIE VAN HET
"LEIDS JAARBOEKJE"

mw. drs. I.W.L. **Moerman** (1974), voorzitter

dr. DJ. **Noordam** (1979), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden)

drs. R.C.J. van **Maanen** (1987), eindredakteur

drs. L.D. Couprie (1989)

drs. J.F. Dröge (1985)

drs. B.N. Leverland (1963)

drs. W. Otterspeer (1985)

EXCURSIE-COMMISSIE

prof. mr. H.W. van Soest, voorzitter

G.J.C. **Nipper**, secretaris

mw. A. Bulk-Klumper

T.W. Mulder

JURY VOOR DE OUD-LEIDENPRIJS

prof. dr. J.J. Woltjer

drs. W. Otterspeer

dr. K.A. Ottenheim, secretaris

COMMISSIE VOOR DE OUD-LEIDENPENNING

mw. H. Suurmond-van Leeuwen

Ch.F. van der Weijden

drs. M.L. Wurfbain

COMMISSIE VOOR DE LEIDSE HISTORISCHE REEKS

mw.drs. I.W.L. **Moerman**

dr. DJ. **Noordam**

drs. R.C.J. van **Maanen**

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting: prof. dr. H. van der Linden. Vertegenwoordiger in de Gemeentelijke Monumentencommissie:

mw. H. Suurmond-van Leeuwen. Vertegenwoordiger in de Archeologische Begeleidingscommissie: prof. mr. H.W. van Soest. Vertegenwoordiger in de Stichting Molen de Put: ir. L. Barendregt. Vertegenwoordiger in de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden: dr. T. Dijs. Vertegenwoordiger in de Vereniging Jan van Hout: mw. drs. E.M. Terwen-Dionisius.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Alkemade: J. 't Hart (1989), Meidoomstraat 15, 2371 VC Roelofarendsveen
Alphen a.d. Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, 2401 MG
Alphen aan den Rijn
Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG
Hazerswoude
Katwijk: J.P. van Brake (1969), Merelstraat 39, 2225 PS Katwijk
Leiderdorp ing. E. ten **Hooven** (1985), Burg. Brugplein 1, 2351 NL Leiderdorp
Leimuiden en Rijnsaterwoude: D. **Westra** (1989), Lindenlaan 12, 2451 CC
Leimuiden
Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
Nieuwveen en Zevenhoven: C. van der Wilt (1990), Oude **Nieuwveense-**
weg 19, 2441 CR Nieuwveen
Noordwijk: mw. drs. G.T.M. Vio-Hoge (1973), van Struykstraat 12, 2203
HE Noordwijk
Noorwijkerhout: J.A.M. Warmerdam (1988), **Bouwlust** 16, 2210 AD Noord-
wijkerhout
Oegstgeest: drs. G. Schwencke (1989), Korenbloemlaan 3, 2343 VA Oegst-
geest
Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, 2231 EM Rijnsburg
Ter Aar en Langeraar: **Ph.H. Vonk** (1988), Meidoornpad 3, 2461 DG Ter
Aar
Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, 2215 CR **Voorhout**
Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
Warmond: J.G. **Schrage** (1990), Dorpsstraat 27, 2361 AL Warmond
Wassenaar: E.M.Ch.M. **Janson** (1975), Van Zuylen van Nijveltstraat 102,
2242 AT Wassenaar
Woubrugge: H. van der Wereld (1979), Acaciastraat 26, 2404 VB Alphen
aan den Rijn
Zoeterwoude **A.C.J. Duindam** (1989), Laan van Ouderzorg 75, 2352 HK
Leiderdorp
Kroniekschrijver Leiden: ing. P.S. **Anes**, Forsitiadal 5, 2317 HM Leiden

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN OVER HET JAAR 1989

Door een wijziging van haar **statuten** veranderde de Vereniging Oud Leiden in 1989 van een vereniging met een beperkte looptijd in een vereniging aangegaan voor onbepaalde tijd. Deze verandering kreeg haar beslag op 7 juni toen voorzitter en secretaris ten overstaan van notaris mr. J. **Karstens** de door de algemene ledenvergadering goedgekeurde statuten in een akte vastlegden.

Bestuurssamenstelling

Mr. J. **Karstens** verliet na een zittingsperiode van acht jaar het bestuur. Hij was statutair niet herkiesbaar. Mw.drs. E.M. Terwen-Dionisius trad tot het bestuur toe.

Mw. M.C. Meijer-Hofland en dr. K.A. Ottenheim kregen een benoeming voor een volgende periode van vier jaar.

Ledenvergaderingen

In verband met de wijziging van de statuten riep het bestuur de leden tweemaal voor een buitengewone algemene ledenvergadering bijeen in het Stedelijk Museum De Lakenhal. In de vergadering van 28 februari werd niet het quorum van drie/vierde gedeelte van het aantal leden (=1302) gehaald, dat voor een wijziging van de statuten vereist is. Slechts enkele leden had-

den de moeite genomen een half uurtje voor de aanvang van de lezing die op dezelfde avond georganiseerd was, aanwezig te zijn. Binnen vier weken, zoals de statuten voorschrijven, werd de tweede buitengewone algemene ledenvergadering gehouden. De 83 leden die op 21 maart de presentielijst tekenden, keurden unaniem de voorgestelde wijziging van de statuten goed.

In de aansluitende jaarlijkse algemene ledenvergadering kregen de bestuursleden hun benoeming. Mr. J.E. de Jongh werd tot lid van de kascommissie aangesteld.

Na afloop van de vergadering ontving de Gemeente Leiden de Oud-Leidenpenning 1989. De voorzitter reikte de penning en de bijbehorende oorkonde uit aan mw. drs. M. van der Molen-van Rossen, wethouder van Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken, Verkeer en Milieu. In haar dankwoord uitte mw. Van der Molen haar voldoening door te memoreren dat de Gemeente nu “eindelijk” waardig bevonden werd om de Oud-Leidenpenning te ontvangen, terwijl het stadsbestuur reeds in 1952 aan de Vereniging Oud Leiden de Erepenning der Gemeente Leiden had uitge-reikt.

Leden

Door zijn overlijden op 29 juli verloor de Vereniging de heer Jaques A.E. Aalders, sinds 1984 lid van verdienste.

Iets minder aanmeldingen en iets meer afschrijvingen resulteerden in 1989 in aanwas van 53 leden tegenover 66 in 1988. Het bestand telde eind 1989 1791 personen.

Bestuurswerkzaamheden

Het bestuur vergaderde zes maal. Behalve de statuten was niet alleen het cultureel erfgoed van Leiden maar ook dat van de regio punt van bespreking. Het bestuur vroeg het **gemeentebestuur van Leiden aandacht** te besteden aan de situatie rond het Leidse Hek aan de Haarlemmertrekvaart. Bij het Ministerie van Rijkswaterstaat drong het aan om de oevers van de **Meerburger Watering** ter hoogte van de molen “Zelden van Passe” niet te verstoren bij de verbreding **van Rijksweg 4**. Om effectiever te kunnen optreden bij een acute bedreiging van cultuurgood in de regio overlegde het bestuur met mr. C.J. Vogel, vertegenwoordiger van de afdeling Zuid-Holland van de Bond Heemschut. Wat betreft Leiden verdedigde het bestuur zijn bezwaarschrift tegen de abri's voor het stadhuis, sprak met belangstellenden over de begraafplaats en aula aan de Groenesteeg en gaf zijn visie over het bouwplan voor het perceel Pieterskerkhof 8-10, hoek Muskadelsteeg.

Het bestuur droeg de beeldend kunstenaar Frans de Wit op een gedenkplaat te ontwerpen ter herdenking van de deportatie van de kinderen en de staf van het Joodse weeshuis op 17 maart 1943. Op 2 mei onthulde burgemeester mr. C.H. Goekoop de plaquette die is aangebracht in het **toegangs-**pad tot het voormalige weeshuis aan de Roodenburgerstraat. De kosten van deze plaquette werden gezamenlijk gedragen door de Vereniging Oud Leiden, de Gemeente Leiden en de Vereniging Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis “Machseh Lajesoumim”.

In januari richtte mw. Meijer in de Gutenbergkelder van de fa. Kooyker een tentoonstelling in over de Vereniging Oud Leiden. Met foto's, publikaties en archiefmateriaal stelde zij een helder beeld van de werkzaamheden van de Vereniging samen. Ook zorgde zij er voor dat de reclamestand de gehele zomer een plaats kreeg in de Hooglandse kerk en daarna in de Openbare Bibliotheek in de Nieuwstraat.

Op de Informatiedag in de Pieterskerk waren bestuurs- en **commissie-**leden met de reclamestand aanwezig. Helaas viel dit jaar het aantal zich aanmeldende leden wat tegen.

Voorzitter en secretaris bezochten op 7 oktober de tweede **Zuid-**Hollandse Historische Dag in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag en bemanden de daar ingerichte kraam.

De uitslag van de enquête, die mw.drs. J.H. Obbema eind 1988 onder de culturele verenigingen van Leiden hield, toonde aan dat er weinig behoefte was aan een gezamenlijk te publiceren mededelingenblad.

Subsidies

De Vereniging Oud Leiden ondersteunde de volgende projecten. De Dirk van Eek-Stichting, werkzaam op het terrein van de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken, ontving een startsubsidie van f 2000,-. Aan de Stichting Matrijs werd voor het derde deel van de Leidse Historische Reeks, getiteld “Leiden in Gaslicht”, f 3000,- betaald. Hier-voor werd f 1000,- onttrokken aan het fonds mw. mr. Annie Versprille. Dr. K. **Bostoën** kreeg f 500,- voor het opzetten van een reeks Van Hout-cahiers. Hierin zal de literaire nalatenschap van Jan van Hout in oorspronkelijke vorm worden gepubliceerd met een transcriptie en een commentaar. Het uitgeven van de biografie “J.A.N. Knuttel. Deel 1. Het leven van een Leids communist en letterkundige” door drs. J. Slangen werd mede door een bijdrage van f 2000,- mogelijk gemaakt. Martin **Turck** ontving voor het publiceren van zijn dissertatie “Die **Leidener** Wohnstiftungen vom 15. bis 17. Jahrhundert” f 1000,-. Een gelijk bedrag trok het bestuur uit voor het begeleidende boek van de tentoonstelling in De Lakenhal “De jaren zestig”.

Kunst, cultuur en actie in Leiden en omgeving". De Vereniging gaf f 2000,- voor de inrichting van de tentoonstelling "Leiden, 400 jaar stad van vluchtelingen" in de Pieterskerk. Aan WESP (Werkgroepen Edukatieve en Sociaal-kulturele Projekten) werden vijf jeugdmuseumjaar kaarten toegezegd als prijzen voor een wedstrijd die men verbinden wil aan een **Projektplan** Agrarische Geschiedenis voor scholen in de regio. Aan de bundel "Uit Leidse bron geleverd" die vrienden aanboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid van het Gemeentearchief, droeg de Vereniging f 4000,- bij. Met deze - relatief gezien - hoge subsidie wilde het bestuur uitdrukken hoezeer "Oud Leiden" de hulp waardeert die de heer Leverland de Vereniging en haar leden geboden heeft in de leeszaal en als lid van de redactie van het Leids Jaarboekje.

Waar mogelijk bedong het bestuur bij het verlenen van de subsidie een gereduceerde verkoopprijs voor de leden.

Publikaties

Het 81ste deel van het Leids Jaarboekje bevat acht artikelen en de kronieken. Het verenigingsnieuws vergde in deze uitgave meer ruimte dan andere jaren. De publikatie van de statuten was daarvan de oorzaak. Om de omvang van 224 pagina's, waartoe het bestuur het jaarboekje beperkt wil houden, niet te overschrijden, heeft de redactiecommissie genoeg genomen met minder bladzijden voor haar artikelen.

Drs. L.D. Couprie werd benoemd tot lid van de redactiecommissie. Mw. drs. I.W.L. **Moerman** en dr. DJ. **Noordam** kregen een herbenoeming. De redactie telt nu weer zeven leden.

Het Mededelingenblad verscheen zeven maal.

Leidse Historische Reeks

In samenwerking met de uitgeverij Stichting Matrijs uit Utrecht werd het derde deel van de Leidse Historische Reeks gepubliceerd, getiteld "Leiden in Gaslicht. Een stad in verandering 1800 1900".

Een speciale commissie is ingesteld om vanuit de Vereniging het uitgeven van de reeks beter te begeleiden. Drs. R.C.J. van **Maanen**, drs. I.W.L. **Moerman** en dr. DJ. **Noordam** zijn de leden.

Vertegenwoordiging

Mw. H. Suurmond-van Leeuwen vertegenwoordigde de Vereniging in de Gemeentelijke Monumentencommissie. De commissie adviseerde een

plaatsing op de monumentenlijst van onder meer de Kegelbaan (Tweede Binnenvestgracht), het rioolgemaal aan de Geregracht / hoek Plantsoen, het gebouw van geologie aan de Garenmarkt nr. 1B, het botanisch laboratorium aan de Nonnensteeg en **Haagweg 49** “De Cortonastichting”. Veel aandacht werd ook besteed aan twee delen van de Meelfabriek De Sleutels, namelijk het molengebouw met kofferdak aan het Ankerpark en de gevel van de silo aan de Zijlsingel, maar uiteindelijk werd een negatief advies uitgebracht. In het voorjaar werd de Monumentenbeheerscommissie ingesteld ter uitvoering van de nieuwe monumentenwet, die een grotere bevoegdheid toekent aan de lagere overheid. De **monumentenbeheerscommissie** is een commissie van deskundigen die adviseert over de **restauratieplannen** van zowel rijks- als gemeentelijke monumenten. Zitting hierin hebben enige leden van de “gewone” monumentencommissie en van de welstandcommissie.

In de Archeologische Begeleidingscommissie werd mw. **Suurmond** als vertegenwoordiger opgevolgd door prof. mr. H.W. van Soest.

De Werkgroep van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, waarin dr. T. Dijs de Vereniging vertegenwoordigde, had een productiefjaar. Een tentoonstelling in het Harteveltcomplex en een cursus over industriële archeologie waren voor de buitenstaanders het meest spectaculair. Twee leden van de Werkgroep verzorgden een lezing voor de Vereniging Oud Leiden.

De nog jonge Vereniging “Jan van Hout” organiseerde een **lezingen**-cyclus over onderzoek met archivalische bronnen in het Gemeentearchief. Prof. mr. H.W. van Soest was voorzitter van het bestuur en bezette tevens de zetel van Oud Leiden.

In 1986 is de landelijke Stichting “De Terebinth” opgericht met het doel grafmonumenten en begraafplaatsen te behouden en in ere te herstellen en om de waarde ervan onder de aandacht van een breed publiek te brengen. De Leidse werkgroep van deze stichting, waarin mw. Meijer Oud Leiden vertegenwoordigde, richt zich vooral op de rehabilitatie van de begraafplaats Groenesteeg. Er werd een begin gemaakt met de inventarisatie van de graven. Samen met de Directie Groen van de Gemeente wil men een restauratieplan opstellen waarin het huidige biologische en **cultuur-historische** karakter zoveel mogelijk gehandhaafd wordt.

Ir. L. Barendrecht vertegenwoordigde de Vereniging in de Stichting Molen de Put. Prof. dr. H. van der Linden, die de Vereniging vertegenwoordigt in de Rijnlandse Molenstichting, heeft de financiële dekking van de onvoorziene reparatie van de molenviergang te Aarlanderveen kunnen regelen. Een molen was door de storm van 7 oktober zwaar beschadigd.

Correspondenten

‘Zeven correspondenten en dertien bestuurs- en commissieleden kwamen op 29 november in Woubrugge bijeen voor de jaarlijkse uitwisseling van berichten over de regio. Hierbij bleek dat, hoewel sommige gemeenten een monumentenverordening vastgesteld hebben, het plaatsen van gebouwen op een monumentenlijst nauwelijks vordert. Vóór de vergadering bezocht men het Museum Van **Hemessen** aldaar. Om het bezoek aan kleine musea in de regio aan te **moedigen** besloot het bestuur meer bekendheid aan deze verzamelingen te geven.

Drs. G.D.M. Schwencke nam het correspondentenschap voor Oegstgeest over van mw. drs. E.M. Tenuen-Dionisius.

Lezingen

Het bestuur organiseerde zeven lezingen.

Op 31 januari leidde drs. E. van Kleij 66 leden langs de wegen die de architect Pieter Post en zijn opdrachtgever Adriaan Pauw ruim drie eeuwen eerder aflegden; de tocht ging langs kerken te Hazerswoude, Woubrugge en Moerkapelle. Mw. drs. M. **Molthof** liet aan 114 toeschouwers “De buitenplaatsen aan de Rijn” de revue passeren op 28 februari. Na de jaarvergadering liet bestuurslid mr. T.N. Schelhaas 115 personen met lichtbeelden van prenten zien hoe het “Leven in Leiden in de 18de eeuw” eruit zag. Drs. J.F. Dröge hield op 25 april een lezing over de bouwgeschiedenis van “Het Heilige Geest of Arme wees- en kinderkuis” (76 leden) en op 11 oktober sprak bestuurslid dr.D.J.Noordam voor 67 toehoorders over de “Leidse wezen in de pruikentijd”. Op 14 november startte de lezingencyclus van de STIEL met een voordracht van Ir. H.J. Budel voor 55 toehoorders over het Harteveltcomplex aan de Langegracht. Drs. H.D. Tjalsma sprak als tweede inleider over “Het Leidse industriële verleden” op 13 december (45 leden).

Excursies

In 1989 organiseerde de excursiecommissie weer zes excursies, die met enthousiasme werden ontvangen.

Op 15 april leerden 37 belangstellenden Leiden kennen vanuit openbare en particuliere open ruimten en tuinen. De tweede excursie op 6 mei naar kasteel Keukenhof te Lisse trok ongeveer 60 deelnemers, van wie er 20 per fiets waren gekomen.

Op 27 mei bezochten 52 deelnemers Hattem en Het Nijenhuis te Heino. Aan de excursie naar kasteel Ammersoyen te Ammerzoden, museum G.M. Kam te Nijmegen en de historische stad Doesburg op 17 juni namen 46

belangstellenden deel. De korte excursie op 26 augustus naar het museum **Anderson** en het Visserijmuseum te Vlaardingen trok 35 deelnemers. Tenslotte werd op 23 september op uitnodiging van de Vereniging voor Waterstaat en Landinrichting deelgenomen aan de traditionele Geuzentocht. Aangezien aan de deelneming door onze vereniging een maximum van 35 personen was gesteld, moesten helaas velen worden teleurgesteld.

JAARREKENING 1989

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1989

OPBRENGSTEN			
Contributies	48.875,--		
Advertenties (netto)	5.130,--		
Bijdragen	400,--	54.405,--	
KOSTEN			
Drukkosten e.d. jaarboekje	35.490,25		
Bulletin	10.247,56		
Kosten secretaris en penningmeester	5.573,77		
Lezingen, zaalhuur	2.770,--		
Bijdragen en lidmaatschappen	672,50		
Representatie	1.533,40		
Propaganda	4.630,56		
Kosten penning en oorkonde	425,80	61.343,84	
TEKORT OP GEWONE AKTIVITEITEN			6.938,84
Rente	27.690,88		
Opbrengst boekjes	1.194,50		
	28.885,38		
Koersverschillen	- 92,79		
Excursies, per saldo	- 316,37		
Opbrengst register	106,--		
Bijdragen plaquette	6.500,--		
	35.082,22		
Subsidies	-15.500,--		
Plaquette	-12.795,84	6.786,38	
		- 152,46	
Onttrekking Plaquettenfonds	471 1,--		
Onttrekking fonds mw. mr. Annie Versprille	1.000,--*)		
		5.711,--	
OVERSCHOT		5.558,54	

*) Wegens subsidie voor publicaties in de "Leidse Historische Reeks".

BALANS PER 31 DECEMBER 1989

Bank/Giro	38.776,12	Fonds mw.mr. Annie	
Obligaties	286.000,-- ¹⁾	Versprille	12.000,-- ²⁾
Interest	16.279,58	Plaquettenfonds	,
		Contributies	415,--
		Subsidies	3.500,-- ³⁾
		Ver. Hendrick	
		de Keyser	16.500,-- ⁴⁾
		Lezingen, zaalhuur	780,--
		Kapitaal:	
		saldo	
		1-1-1989	302.302,16
		Batig saldo	
		1989	<u>5.558,54</u> <u>307.860,70</u>
	<u>34 1.055,70</u>		34 1.055,70

1) Aflossingswaarde; beurswaarde f 283.965,00

2) De opbrengst van dit fonds komt uitsluitend ten gunste van onder toezicht van de Commissie voor de Redactie van het Leids Jaarboekje door de Vereniging uit te geven publicaties, die verband houden met Leiden en Omstreken.

In 1989 is f 1.000 aan het fonds onttrokken wegens subsidie voor publicaties in de "Leidse Historische Reeks".

3) Stichting Vrienden van het Prentenkabinet voor catalogus

"De Ruïne van Rijsenburg"

f 500,--

Publicatie Industriële archeologie van Leiden van de

St. Industrieel Erfgoed Leiden

f 3.000,--

f 3.500,--

4) Toezegging restant restauratieverplichting en opbrengst pand Vliet 9, uit te keren bij aanvang restauratief 6.500,00 resp. na voltooiing gedurende vijf jaren f 2.000,00

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1989

Aan deze kroniek werkten mee: P.S. Anes voor Leiden en de correspondenten J.P. van Brakel, A.C.J. Duindam, E. van der Hoeven, E. ten Hooven, E.M.Ch.M. Janson, C. Kroon, S.C.H. Leenheer, I.M. Maes, Drs. G.D.M. Schwencke, J.H.M. Sloof, Drs. G.T.M. Vio-Hoge, H. van der Wereld en D.E. Westra.

JANUARI

- 1 De groenteveiling aan de Zoeterwoudse weg sluit, vlak voor het 60-jarig bestaan.
- 1 De nutsbedrijven in de regio Rijnland fuseren tot de "N.V. Energie en Watervoorziening Rijnland".
- 10 Oprichting van de "Stichting Oudheidkamer-Leiderdorp".
- 14 Na 54 jaar neemt huisarts Wybo Kortmann afscheid van Zoeterwoude.
- 18 Installatie van de eerste vrouwelijke burgemeester van Katwijk, G.W. van Montfrans-Hartman, de vroegere burgemeester van Veere.

FEBRUARI

- 3 Op de Zijloever in Leiden worden op het terrein van de voormalige scheepswerf Boot de fundamenteen gevonden van het in 1573 gesloopte kasteel Stenevelt.
- 14 De "Coöperatieve Veiling Vereniging Flora" in Rijnsburg viert haar 75-jarig bestaan. De veiling breekt dit jaar verschillende records: een dagomzet van f. 4.107.000 en een jaaromzet van ruim f. 400.000.000.
- 20 De Leidse Gemeentereiniging bestaat 75 jaar.
- 23 Op 73-jarige leeftijd overlijdt oud-wethouder van Leiden, M.G.J. Ham.
- 24 Oud-wethouder van Wassenaar Mr.Dr. J. Hazenberg overlijdt.
- 25 De deken van Alkemade, Drs. H.F. van Zoelen, wordt door de bisschop van Rotterdam geïnstalleerd als deken van Zoeterwoude.

MAART

- 16 Benoeming van de burgemeester van Warmond, G.H.M. Hendrickx-Vlaar, tot burgemeester van Asten.

- 21 De gemeente Leiden krijgt de Oud-Leiden Penning 1989 voor het sinds 1977 gevoerde monumentenbeleid.
- 25 Opening van het sportcomplex “De Does” in Leiderdorp.

APRIL

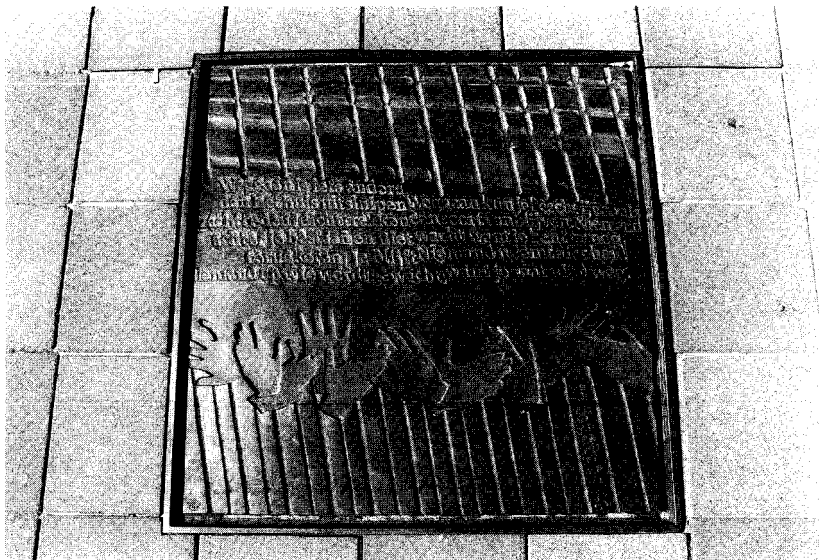
- 1 Begin van de restauratie van het Kleine kerkje in Voorhout.
- 7 De Rijnsburger J. Kromhout, verzetsstrijder en raadslid, overlijdt.
- 11 Oprichting van de Stichting “Behoud buitenplaatsen **Endegeest/Rijngeest** en omgeving” te Oegstgeest.
- 13 De president van Mali, Mousse Traoré, bezoekt Voorschoten in het kader van de jumelage Voorschoten-Kita.
- 25 D.F.E. Meerburg, ereburger van Katwijk en actief in de wereld van de visserij, overlijdt. Hij laat een aanzienlijk bedrag na om personen en instellingen te belonen die zich voor Katwijk verdienstelijk hebben gemaakt.

MEI

- 1 Leendert en Margaretha Donker vieren hun **70-jarig** huwelijksfeest; beiden waren actief op maatschappelijk gebied in Woubrugge.
- 2 De fusie tussen het St.Elisabethziekenhuis in Leiderdorp en het Alphense ziekenhuis **Rijnoord** komt tot stand.
- 2 Onthulling van een gedenkplaat ter herinnering aan de deportatie op 17 maart 1943 van kinderen en staf van het Joodse Weeshuis te Leiden.
- 21 Viering van het **100-jarig** bestaan van de Gereformeerde Kerk te Voorschoten.
- 21 De rooms-katholieke begraafplaats aan de Gooweg in Noordwijk bestaat 100 jaar.
- 25 Ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de historische vereniging “Otto Comelis van Hemessen” te Woubrugge verschijnt een herdruk van “Eene wandeling door Woubrugge en Hoogmade” die Van **Hemessen** in 1904 publiceerde.

JUNI

- 1 De maand juni staat voor Lisse in het teken van de nota “Lisse naar 2000”.
- 6 J.W. Boot, schrijver van de wekelijkse historische rubriek “Leython **Clanck**” in het Leiderdorps Weekblad overlijdt op **67-jarige** leeftijd.
- 13 In het Jean Michelshofje bij de Leidse Pieterskerk worden de funderingen gevonden van een groot **13de-eeuws** huis.

2 mei 1989

- 18 Het zaalvoetbalteam uit Voorhout “Bax Voorhout” wordt kampioen van Nederland.
- 19 Overlijden van radio-sportverslaggever Ad van Emmenes, op 91-jarige leeftijd in Voorschoten.
- 24 De kerk van Oegstgeest bestaat 1250 jaar, wat men viert door een Willibrordherdenking, de publikatie van een historisch boekje en een vlot-tentocht op het Oegstgeesterkanaal.
- 24 Mr. S. Kloosterman, voorzitter van de “Vereniging Gezondheidszorg” te Voorschoten, overlijdt.

JULI

- 16 Pastoor F. Bull neemt afscheid van de parochie St. Johannes Onthoofding en Christus Dienaar. Omdat zijn opvolger pater R. van Lieshout Franciscaan is, komt er een einde aan het parochiewerk van de paters Kruisheren in Zoeterwoude.
- 17 George Bush is de eerste president van de Verenigde Staten die een bezoek brengt aan Leiden. Tijdens zijn bliksembezoek houdt deze afstammeling van enkele Pilgrim Fathers een rede in de Pieterskerk en

- bezoekt hij daar een speciaal voor de gelegenheid ingerichte tentoonstelling.
- 17 Barbara Bush, de vrouw van de Amerikaanse president, bezoekt Wassenaar.
- 24 In Alphen a/d Rijn vindt men bij de Schans resten van een oude weg uit de Romeinse tijd.
- 26 In Noordwijk aan Zee vindt de onthulling plaats van een drie meter hoge plastiek van roestvrij staal van de Leidenaar A. Broos. De Noordwijkers verzinnen al gauw een naam: “De aardappelschil”.
- 29 Op 83-jarige leeftijd overlijdt Jacques A.E. Aalders, lid van verdienste van de “Vereniging Oud Leiden” (zie het In Memoriam op blz. 23).

AUGUSTUS

- 1 Zoeterwoude kan deze maand tevreden zijn omdat de “Rijntamboers” op het grote muziekfestival in Kerkrade een eerste prijs in de wacht slepen.

SEPTEMBER

- 9 De geboorte van Laura v.d. Plas brengt het inwonertal van Noordwijk op 25.000.
- 15 Kasteel “Oud Poelgeest”, eens de woning van Boerhaave, gaat na een grote restauratie weer open.
- 17 Hoogmade herdenkt dat de parochie van Onze-Lieve-Vrouw-Geboorte 550 jaar geleden werd gesticht.
- 28 Prins Bernhard opent in Oegstgeest de nieuwbouw van het Centrum '40-'45.
- 30 A.M. Hulkenberg neemt afscheid als voorzitter van de “Stichting Dever” te Lisse; hij was de drijvende kracht achter de restauratie van het Huis Dever.

OKTOBER

- 4 De Katwijkse Hoogwaterkering is nu officieel in gebruik genomen.
- 9 De 100-jarige Doesbrug in Leiderdorp wordt gerenoveerd. Het plan van B & W om daar een kwakel te plaatsen gaat dus niet door.
- 12 De gemeentereiniging van Leiderdorp ruimt zijn laatste bakfiets op.
- 21 De restauratie van de Vliet in Rijnsburg is voltooid.
- 31 In Langeraar overlijdt op 89-jarige leeftijd oud-wethouder C.A.W. Buykx van Leimuiden.

NOVEMBER

- 1 Oegstgeest herdenkt in deze maand de komst van Willibrord in 690 en plaatst een Willibrordmonument op de zuilen van het toegangshek van de Groene of Willibrordskerk.
- 6 Koningin Beatrix woont in Noordwijk het internationale **milieu-congres** in hotel “Huis ter Duin” bij.
- 8 Het Jean Michelshofje aan de Leidse Pieterskerkstraat is na een algehele verbouwing weer in gebruik genomen.
- 15 Rijnsaterwoude krijgt een cultureel centrum, te bouwen aan het plein voor de Woudse Dom.
- 21 Oprichting van de “Stichting Omroep Rijnsburg”.
- 23 Het Pesthuis in Leiden wordt overgedragen aan het Ministerie van WVC. Het ligt in de bedoeling hier het Nationaal Natuurhistorisch Museum te vestigen.

DECEMBER

- 1 Burgemeester M.T. van de Wouw uit **Voorhout** verwisselt zijn gemeente voor die van Barendrecht.
- 8 Installatie van G.W. van der Wel-Markerink uit Goor als burgemeester van Warmond.
- 12 Een actiecomité wordt in Woubrugge en Alphen **a/d Rijn** opgericht om het uit 1879 daterende gemaal van de polder Vierambacht aan de **Woubrugseweg** te behouden.
- 13 Afscheid van Drs. B.N. Leverland als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief.
- 14 Hazerswoude is de eerste gemeente waarvoor de welstandscommissie van de “Vereniging Dorp, Stad en Land” een beeldanalyse maakte; in dit rapport wordt aangegeven welke monumenten en plaatsen kenmerkend zijn om te behouden.
- 21 Na moeizaam overleg gaat de Leidse Gemeenteraad akkoord maximaal f. 15 miljoen uit te trekken voor een grootscheepse vernieuwing van het stationsplein en de aanleg van een tunneltracé.
- 23 De restauratie van de Hervormde kerk in Hazerswoude kan beginnen nu de financiering rond is.
- 27 Overlijden van Mr. P.J. Idenburg, oud-secretaris van curatoren van de Leidse universiteit, op **91-jarige** leeftijd.

JACQUES AALDERS

1 november 1905 • 29 juli 1989

Jacobus Adrianus Emile Aalders, zoals hij officieel heette, was een echte Leidenaar, geboren op de Morssingel. Zijn vader, Gerardus G. Aalders, reageerde in 1895 op een advertentie van de firma P. en J. van Poot (de Leidsche Breifabriek), die een nieuwe directeur zocht. Hij werd aangenomen en bracht zijn buurvrouw, mej. Spinhoven, die met haar moeder een kleine spinnerij in Amsterdam had, met zich mee. Deze twee pakten de zaken stevig aan en slaagden erin van Poot weer een goed draaiend bedrijf te maken. Uit het huwelijk met Anna F.C. van den Meerendonk werd Jacques als oudste zoon geboren, gevolgd door zijn zuster Emilie (Lyd) en broer Henk, beiden ook hun hele leven werkzaam in de breifabriek.

In 1932 volgde Jacques Aalders zijn vader op als directeur. Hij bemoeide zich vooral met de technische kant van het bedrijf. Daartoe had hij al in 1922 een textielschool in Engeland bezocht en ook later stage gelopen in een Duitse machinefabriek.

Jacques Aalders kwam uit een goed katholiek gezin, ging naar katholieke scholen - de lagere school in het pand Rapenburg 48 en het St. Willibrord College in Katwijk aan den Rijn - en trouwde in 1936 met Bep van Deene uit het gezin van de bekende opticiërs Van Deene in de Breesstraat.

De fabriek bloeide onder zijn leiding, alleen de nettere meisjes kregen er werk. Hierop werd scherp toegezien. "Wij stelden bepaalde eisen aan gedrag en beschaving. Mocht er toch een ongelukkige keus gedaan zijn, dan voelde zo'n meisje zich bij ons niet thuis, wat ook door de houding van de collega's werd duidelijk gemaakt, en verdween deze weer geruisloos", aldus Jacques Aalders. Het effect daarvan was dan ook dat Jacques Aalders voor een katholiek erg veel psalmen kende. "Ze zongen bij ons altijd. Maar omdat wij een iets betere klasse hadden, waren die meisjes op (de protestantse) zondagsschool en daar leerden ze psalmen en liederen zingen en dan werden die bij ons altijd gezongen". Na de oorlog werd een radio aangeschaft en luisterde men naar "Muziek terwijl u werkt".

Na de bevrijding werd Aalders één van de kiesmannen voor de nieuwe gemeenteraad, ruim twaalf jaar was hij raadslid voor de KVP. Ook had hij zitting in de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland gedurende 21 jaar. Verder was hij tien jaar voorzitter van de R.K. Werkgevers

Vereniging afdeling Leiden en twintig jaar bestuurslid van de R.K. Bibliotheek aan het Steenschuur.

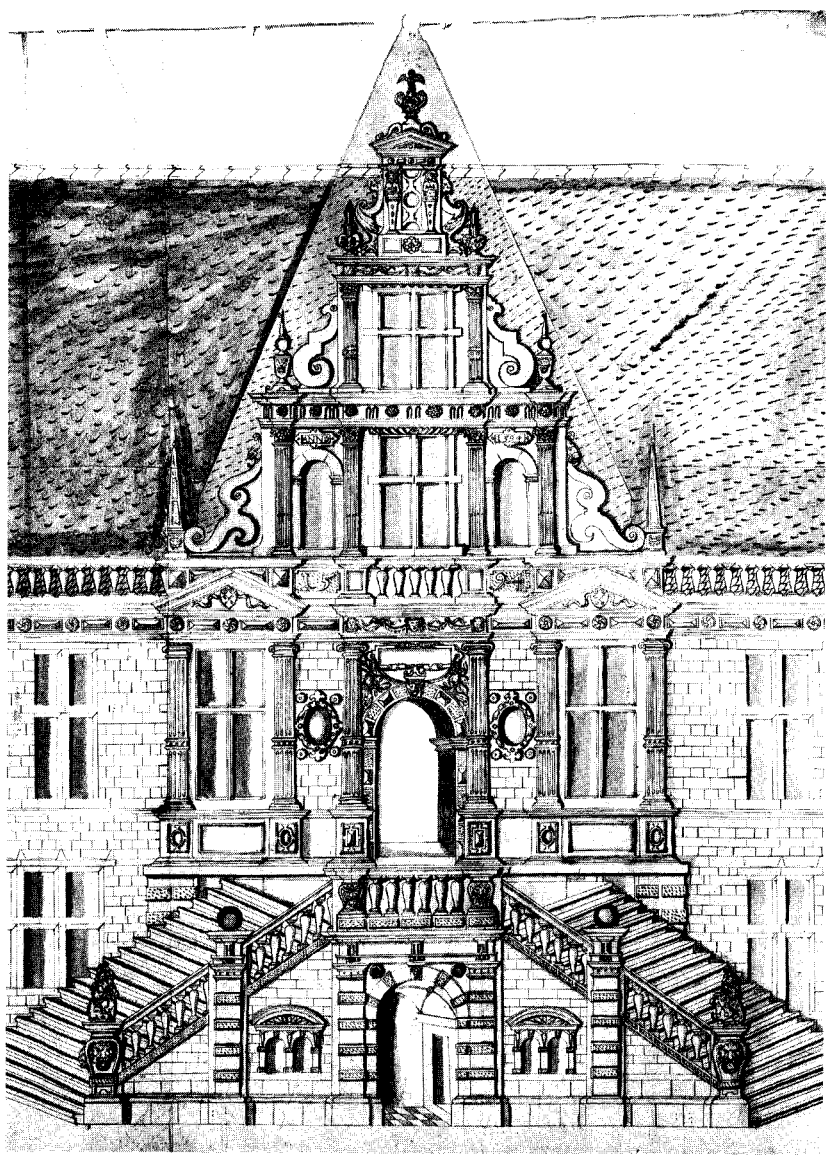
Kort na de oorlog kwam de in eerste instantie culturele - uitwisseling Leiden-Oxford tot stand. De familie was één van de enthousiasten van het eerste uur. In zijn huis aan de Morssingel, waar het gezin met acht kinderen woonde, waren de Engelsen van harte welkom. Deze gastvrijheid leeft nog steeds bij de kinderen Aalders.

Oud Leiden had een zeer bijzondere plek in zijn hart. In oorlogstijd (1943) was hij lid geworden. In 1974 werd hij secretaris van de **excursiecommissie** en tevens lid van het bestuur. Onder zijn bezielende leiding werd menige excursie gehouden. Eerst waren het nog binnenlandse bestemmingen, maar al gauw werd over de grenzen gekeken, zoals bijvoorbeeld België. Niet verwonderlijk was het dat in 1977 Oxford bezocht werd met als toppers de bezoeken aan Windsor, Blenheim en Stratford. In Nederland stonden kastelen, musea en hofjes op het programma. Daarnaast kwam een nouveauté: niet per bus, maar per tweewieler werden de excursies **ondernomen**.

Groot was zijn inzet voor Oud Leiden: behalve jarenlang bestuurslid en secretaris van de excursiecommissie was hij ook nog de spil van de **ledenadministratie**, geen sinecure met een ledenbestand van ruim 1600. Ook oude Leidse Jaarboekjes kon je via hem verkrijgen. Meters stellingen, keurig geordend op jaargang, stonden in het pand Nieuwe Mare 25, een “**fabrieksloods**” gelijk. Terecht werd hij in 1984 benoemd tot lid van verdienste van de vereniging Oud Leiden.

Een groot Leidenaar, met een warm voelend hart voor gezin en bedrijf, voor maatschappij en wereld en niet in de laatste plaats Oud Leiden is heengegaan. Zijn inzet voor het leven in alle facetten had een duidelijke weerslag bij zijn uitvaartmis en begrafenis. Uit alle geledingen van de Leidse samenleving was men bijeengekomen, onder overweldigende belangstelling werd hij op 2 augustus 1989 ten grave gedragen.

Ingrid W.L. **Moerman**

afb. 7. Gedeelte van het stadhuisontwerp met het geveljaartal 1594, met hoge stoep en ingangspartij. Coll. Gem.Archief.

DE HOGE STOEP VAN HET STADHUIS

door

R. Meischke

De stoep van het Leidse stadhuis blijft voor verwarring zorgen. In mijn artikel: "Een nieuwe gevel voor het Leidse stadhuis (1593-1598)" in het *Leids Jaarboekje* 1989 komt als achtste afbeelding een plattegrondtekening van de stoep voor met aanduiding: "Ontwerptekening voor de stadhuistrap door Isaack Claesz. van Swanenburgh (?), 1594."

Dit, ook mij verrassende bijschrift, maakte mij duidelijk gefaald te hebben, zowel ten opzichte van de hardnekkige aandacht die bij drukproeven nu eenmaal tot het laatste moment nodig blijft, als in helderheid van betoog over het verloop van de ontwerpwerkzaamheden bij de vernieuwing van de stadhuisgevel.

Uit mijn wat moeizame verhaal over de gecompliceerde **stadhuisver**bouwing blijkt namelijk dat deze tekening onmogelijk het werk van Van Swanenburgh kan zijn. Deze plattegrond van de stoep behoort bij het tweede Leidse ontwerp, dat het geveljaartal 1594 draagt. Dit is niet alleen aan de tekenwijze te zien, maar ook aan de doorsnede van de gevel boven de stoep. Daar vindt men nog de geringe breedte van het middengedeelte van dit tweede Leidse ontwerp. We herkennen de ingangspartij van dit plan: een portiek die niet gevormd werd door losstaande zuilen, zoals we thans zien, maar door halve, met de gevel verbonden zuilen.

Wanneer we de ontwerpgeschiedenis van de stadhuisgevel nog eens overzien dan blijkt dat men bij de topgevels vrij snel op zijn doel is afgegaan. Na het eerste Leidse plan met geveljaartal 1593, dat nog geen pilasters toonde, volgde een rijker, tweede ontwerp van dezelfde hand, met pilasters en het geveljaartal 1594. Na enkele verbeteringen en kunstgrepen van Lieven de Key in **februari/maart** 1594 ging het Leidse stadsbestuur met dit ontwerp accoord. Alleen op het punt van de stoep was men er nog niet uit.

Hoge buitenstoepen waren voor aanzienlijke gebouwen omstreeks 1600 geliefde elementen ter opsiering. In de architectuur van ons land had de buitenstoep tot die tijd nauwelijks een rol gespeeld. Het dagelijkse leven speelde zich hier nog voornamelijk af ter hoogte van het maaiveld. Ruimten op de verdieping waren bereikbaar door trappen binnenshuis, of door een traptoren tegen de gevel. Slechts daar waar het begane-grondniveau

hoger lag door kelders, die gedeeltelijk boven de grond uitkwamen, was er een buitenstoep nodig. Veel hoger dan vijf of zes treden waren deze stoepen zelden.

In zuidelijker streken kende men hoge buitenstoepen, die de eerste verdieping rechtstreeks toegankelijk maakten. Reeds in de late gothiek zien we daar de dubbele, twee-annige stoepvorm, in monumentale gevallen zelfs voorzien van een baldakijn. Wij noemen het stadhuis van Bern in Zwitserland uit 1426 en het raadhuis van **Damme** in Vlaanderen uit 1465. Het was echter eerst in de loop van de zestiende eeuw dat de buitenstoep in ons land voet aan de grond kreeg. De hoogste stoep uit de zestiende eeuw, binnen onze landsgrenzen, bezat het waaggebouw dat in 1563 op de Dam te Amsterdam verrees. Boven de Waag was hier een lokaal dat gebruikt werd als hoofdwacht voor de schutters. De dubbele buitenstoep die daar heen opklom nam een zijde van het waaggebouw volledig in beslag. De twee armen van de stoep liepen op de gebruikelijke wijze langs het gevelvlak. Toen men te Leiden de stadhuisontwerpen met geveljaartallen 1593 en 1594 tekende was de stoep van de Amsterdamse Waag het meest monumentale voorbeeld dat voorhanden was. De Leidse plannen maken duidelijk dat men naar dit voorbeeld heeft gekeken.

Lieven de Key, die in februari 1594 te hulp was geroepen om het tweede Leidse plan te verbeteren, aanvaardde het topgevelontwerp, verhoogde en verbreedde het en wijzigde de vormgeving. Voor de stoep kwam hij echter met een nieuw idee. In plaats van de lange, evenwijdig met de gevel lopende **traparmen**, liet hij het benedendeel een kwartslag draaien, zodat **degenen** die op de stoep toeliepen en begonnen te klimmen met hun gezicht naar de gevel gekeerd waren. Dergelijke stoepen met een kwartslag waren in de monumentale bouwkunst van ons land op dat moment nog niet toegepast, maar in de architectuurboeken waren er voorbeelden van te vinden, zoals in het zevende boek van Serlio dat in 1575 te Frankfurt verscheen. Ook op de prenten van de Franse graveursfamilie Ducerceau komen dergelijke stoepen voor. Bovendien gaf ook **Vredeman** de Vries vele stoep- en trapfantasieën.

Toch hoefden bouwmeesters niet naar hun boekenkast te grijpen om op het idee van een kwartslag onderaan een stoep te komen. De stenen trap met rechte gedeelten en met kwarten, een soort combinatie van een rechte trap en een spiltrap, was in het inwendige van de gebouwen heel normaal. Zo kunnen we de stoepvariant die Lieven de Key voor het Leidse stadhuis bedacht had, zowel uit architectonische overwegingen afleiden als uit praktische. Toch lijkt ons de architectuur hier belangrijker te zijn geweest dan de bouwpraktijk. Bij de lange Leidse stadhuysgevel had men toch ruimte genoeg om de stoep naar weerszijden te laten uitlopen, maar het rijke **mid-**

*afb. 2. Het raadhuis van Middelharnis, in 1639 ontworpen door de Leidse stads-architect **Arent** van 's Gravesande, met een draaiende trap in navolging van de Leidse stadhuistrap.*

dengedeelte van de gevel sprong de bezoeker duidelijker in het oog wanneer hij de gevel van de voorzijde benaderde. De bochtige **looplijn** van de opklimmende bezoeker gaf een typisch manieristische benadering van de hoofdtoegang. Bij dit soort overwegingen past ook het feit dat Lieven de Key bij de detaillering van de stoep wel degelijk gebruik heeft gemaakt van voorbeelden uit boeken. De grote klauwstukken van de stoep schijnen te zijn overgenomen van een schoorsteenontwerp uit het vierde boek van Serlio.

Het Gerecht te Leiden was nu niet direct overtuigd van de noodzaak een stoep met kwarten te maken. De bezwaren tegen een dergelijk project waren begrijpelijk. Ongetwijfeld loopt een dergelijke stoep moeilijk en vooral wanneer er twee personen naast elkaar de stoep op- of afgaan of elkaar passeren komen er problemen.

Uit de archiefteksten blijkt dat Lieven de Key twee ontwerpen had ingeleverd, een met een normale stoep met recht naar beneden lopende **traparmen** en een met **traparmen** die een kwartslag draaiden. Het ongeluk wilde dat men de geveltop van het ontwerp met stoep met kwarten het mooiste vond, maar de stoep van deze tekening niet ambieerde. Zo kreeg Van Swanenburg de opdracht op de gekozen ontwerptekening de **stoeppartij** te veranderen van draaiend naar recht. Waarschijnlijk heeft hij deze verbetering op een los strookje getekend en dit daarna op het ontwerp van Lieven de Key geplakt. Tevens tekende hij een copie van het op deze wijze verbeterde ontwerp.

Op dit besluit om rechte stoeparmen te maken, moet men later weer teruggekomen zijn, want het stadhuis kreeg tenslotte toch een “draeyende trap”. Ik kan niet nalaten erop te wijzen dat archiefstukken niet steeds het laatste woord hebben.

Zelfs nadat het gebouw was voltooid en zelfs nadat het al lang in gebruik was kwam het stoepprobleem weer een keer naar voren. In 1737 werden de uiteinden van de stoep uit elkaar gehaald en weer zo gemonteerd dat de kwarten plaats maakten voor rechte armen. Waarschijnlijk ging men daartoe over omdat men voor de ruimtebeleving van de manieristische **looplijn** geen gevoel meer had en de deftige statievolle opklimming en afdaling prefereerde.

Daarmee was de stoep van het stadhuis genormaliseerd.

Slechts één navolging ervan is bekend. Het raadhuis van Middelharnis dat in 1639 werd ontworpen door de Leidse stadsarchitect **Arent** van 's Gravesande kreeg een dergelijke “Leidse stoep”. Het is het enige gebouw in ons land waarbij een stoep met “draeyende trap” bewaard bleef.

JOHN TALMAN EN ANDERE BRITSE TOERISTEN IN LEIDEN EN OMSTREKEN ROND 1700

door

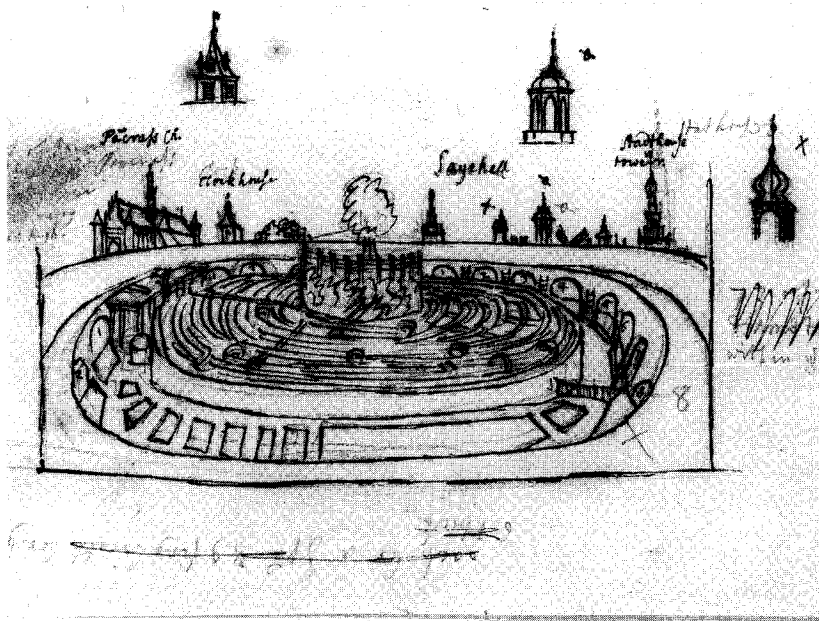
C.D. van Strien

Vrijwel de meeste Britten die omstreeks 1700 als toerist in Holland rondreisden brachten een bezoek aan Leiden, meestal op weg van Den Haag naar Amsterdam of vice versa.' Een aantal bracht de nacht door in de stad, soms in Britse etablissementen zoals het Witte Hert (genoemd tussen 1678-99) of bij Colliard's in het Wapen van Schotland in de Breestraat (1704-10). Ook logeerde men in de Gouden Leeuw en de Zwaan "waar de boten naar Amsterdam afvaren". Bij de aanlegplaats van de trekschuit buiten de Marepoort was het waarschijnlijk niet moeilijk voor toeristen kruiers te vinden of mensen die tegen betaling bereid waren hen te begeleiden tijdens hun bezoek. Sommigen bekeken de bezienswaardigheden onder leiding van studenten of de Engelse dominee.

Een populaire Engelse reisgids uit deze periode noemt de Burcht, het Stadhuis en "de Academiegebouwen, in het bijzonder de Anatomie, die alle andere, waar ter wereld ook, overtreft. Een boek met de bezienswaardigheden is te koop voor 6 stuivers. De hortus en het kabinet van de professoren bevatten allemaal erg veel merkwaardigheden. Maar de "colleges" - er zijn er maar twee en erg klein - zijn niet te vergelijken met de kleinste in Oxford". Ze worden in stand gehouden door collectes in de kerken in Holland; de studenten mogen er ook niet langer blijven dan tot ze hun kandidaatsexamen gehaald hebben. Over de studenten staat er verder nog dat ze "worden ondergebracht bij de burgers in huis en de professoren zijn er goed in ze aan het werk te houden, zowel tijdens de openbare lessen als de privé lessen die ze thuis geven op vaste tijden". Leiden is beroemd vanwege het beleg door de Spanjaarden."

Wat schreven de toeristen zelf over Leiden in hun dagboeken? Laten we maar enkele reisbeschrijvingen citeren. Eerst wat passages uit het verslag van een jongeman die rond de eeuwwisseling onder leiding van zijn gouverneur een aantal jaren in Europa verbleef.⁴

[Juli 1699] "Van Den Haag gingen we per schuit naar Leiden. Het is een

afb. 1. De Burcht met doolhof en gezicht op de torens van de stad. Schets John Talman, 1769. Coll. Courtauld Institute Galleries, Londen.

grote en goed gebouwde stad maar wel erg stil en rustig; het feit dat er maar weinig koetsen zijn is daar één reden voor, een andere is dat er relatief weinig mensen zijn.⁵

De universiteit wordt op het ogenblik tamelijk druk bezocht. De studenten hebben enkele privileges. De plaats waar de openbare lessen gegeven worden is fraai. Hier vlakbij is de kruidentuin, waar veel erg zeldzame planten groeien. Ik heb speciaal gelet op een aloë plant van grote hoogte in een glazen kas. Men vertelde ons dat dit de hoogste in Europa was. Ik moest ook wel kijken naar de *Herba Sensitiva*, die je niet kan aanraken zonder dat hij zijn blaadjes intrekt en na een tijdje steekt hij ze weer uit, zoals een slak zijn horens. Onder de zeldzame planten zag ik ook een eik die er goed uitzag.

In een galerij aan één kant van deze tuin staan een aantal opgezette dieren. Er is de huid van een zee-os, ik vind dat die ongeveer zo groot is als een gewone land-os maar anders van vorm, ronder, hoewel dat verschil misschien komt door het vulsel. Hij leek ook een beetje lomper van bouw: zijn

huid was donkerbruin naar het zwarte toe. Hij heeft geen hoorns, grote tanden en een korte staart. [in de kantlijn: Het nijlpaard” of zee-os]

Er is ook een neushoorn en een stekelvarken; een grote levende adelaar evenals een grote Braziliaanse papegaai, zo mooi als ik nooit eerder gezien had. Niet ver hiervandaan en naast wat ze de Engelse Kerk noemen, is de anatomie kamer met veel bezienswaardigheden. Voorbij de ingang op de benedenverdieping staat het vol opgezette dieren of skeletten van vissen, vogels enz.⁷ In de volgende zaal waren de botten van een jonge walvis, waarvan gezegd wordt dat hij (hoewel hij ongeveer 30 Hollandse voeten lang was) uit de buik van zijn moeder is gehaald. Er is ook een grote tijger, en een leeuw enz.

Hierna gingen we een grote zaal op de eerste verdieping binnen, in het midden waarvan een soort amfitheater is gebouwd. Hier staan twee opgezette mannen uitgestald; het skelet van een man zittend op het skelet van een koe, en dat is omdat zoals men zegt, hij koeien gestolen heeft. Een ander geraamte had een hemd aan, gemaakt van zijn eigen ingewanden en schoenen van zijn eigen vel.

Ze hadden hier een prent van een boer uit Pruisen die een mes van aanzienlijke lengte had ingeslikt. Zijn maag was geopend en het mes werd eruit gehaald en hij overleefde de operatie enkele jaren.⁸ Erbij staat een speciaal verslag van het hele gebeuren. Er zijn een aantal mummies, oude urnen, afgodsbeelden enz. **Pubes** *feminina longitudinis admirabilis*” en veel andere interessante zaken.

De “Berg” of heuvel” is ook de moeite waard, het is een ronde heuvel van aarde met van boven een bakstenen muur met kantelen, zodat men erop rond kan lopen. Er is een heel mooi uitzicht op de stad en het omliggende land. Binnen de bakstenen muur is er een doolhof van heggen. Sommigen beweren dat dit het werk van de Romeinen is, maar anderen dat het 5 of 600 jaar geleden gebouwd is door een paar graven van Holland, wat erg waarschijnlijk is. Men klimt omhoog langs een trap met veel treden.

De grote kerk is een enorm gebouw.

De nering van de stad bestaat voornamelijk uit de fabricage van laken en andere wollen stoffen.

De lucht gaat niet door voor erg gezond, aangezien er in de winter een heel dikke, stinkende mist kan hangen; en het land ligt zo laag in deze streek, dat op sommige plaatsen het water in de kanalen hoger staat dan het land aan de andere kant van de dijk”.

Tot zover onze jonge reiziger. Iemand anders, van wie we behalve zijn naam, John **Farrington**¹¹, alleen maar weten dat hij koopman in Smyrna geweest is, beschreef in 1710 onder andere het stadhuis: “Het is een lang,

groot en mooi gebouw. In de burgemeesterskamer hangt een erg bijzonder schilderij van de Opstanding door Lucas van Leiden van een ontzagelijke waarde. Boven de schoorsteen van dezelfde kamer hangt een fraai stuk voorstellende de Vrijheid, waarop een keizerin staat die – zoals gezegd wordt – gevraagd had voor slechts 24 uur het keizerrijk te mogen regeren, in welke tijd ze de kans waarnam het hoofd van haar echtgenoot af te slaan.” In de volgende kamer, die van de “Raadsheers”, staat de beroemde kist van de synode van Dordt met erin het manuscript van de Bijbel, die ze met zoveel plechtigheid tweemaal in de vijf jaar inspecteren. De inspectie heeft dit jaar plaatsgevonden met de gebruikelijke plechtigheid (Zie een verslag ervan in Mr. Lork’s brieven, Brief nr. 1). En bovenop de kist staat een groot formaat bijbel die naar het manuscript gedrukt is. Het is wel verbazend dat zo’n edel en kostbaar deposito toevertrouwd is aan een Werelds Vorst.” De curatoren van de universiteit hebben in dit huis ook een kamer met een mooi schilderij van Pallas boven de deur en de Voorzichtigheid boven de schoorsteen.¹⁴

Onder het stadhuis is de vleeshal waar al het vlees verkocht moet worden. Hier hebben ze het schilderij van een os die als bezienswaardigheid vertoond is en daarna geslacht. Hij woog ongeveer veertien centenaren. Er is een flinke hoeveelheid vlees in die hal maar het is niets vergeleken met de kleinste van onze markten in Londen. Maar de stadsregering in Nederland kent zulke strenge regels dat al het vlees daar verkocht moet worden en geïnspecteerd door de daarvoor benoemde ambtenaren, zodat geen bedorven of slecht vlees verkocht kan worden aan de argeloze of domme koper. En alleen maar op bepaalde uren van de dag wanneer de hal geopend is, ik denk van 10 tot 12 in de ochtend en 2 tot 4 ’s middags.¹⁵

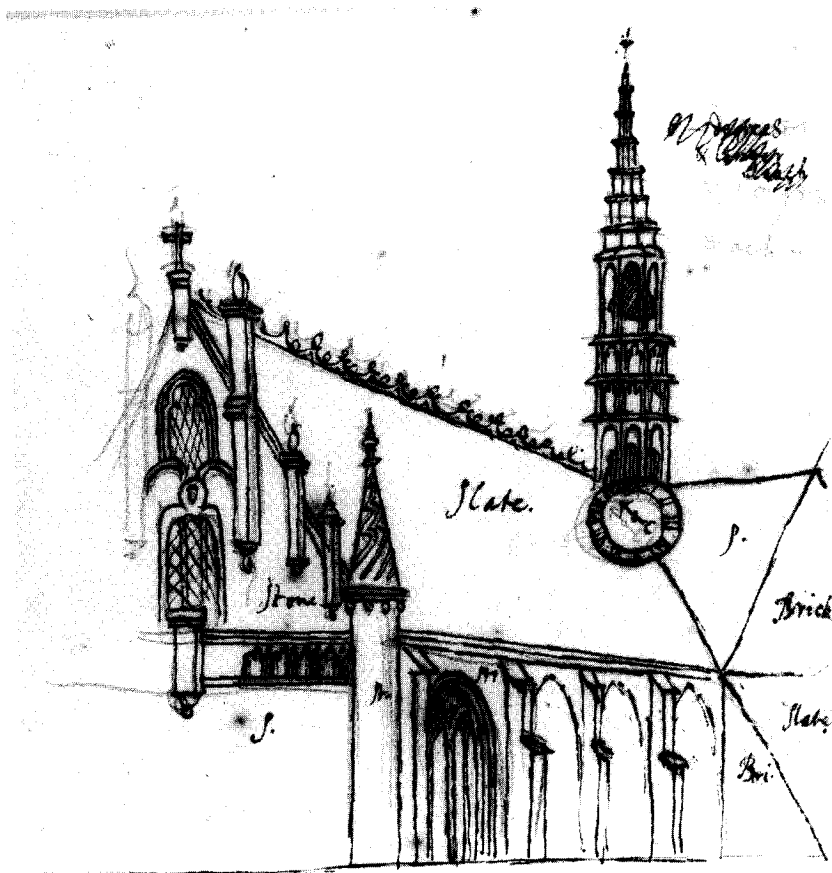
Het Spinhuis of de gevangenis voor misdadigers is een erg statig gebouw. Hier verblijven allen die schuldig zijn aan grote en kleine misdaden. De eerstgenoemden zitten opgesloten en niemand wordt toegelaten als bezoeker. De laatstgenoemden mogen bekeken worden op de plaatsen waar ze hun dwangarbeid verrichten in overeenstemming met hun leeftijd, geslacht, misdrijf enz. Hier worden de galante dames opgesloten voor zoveel jaren als de magistraat goed dunkt en ze worden aan het werk gehouden, zodat ze geen voedsel krijgen als ze het niet verdienen. Maar hoewel ze opgesloten zijn is er aan hun woorden en gedrag maar weinig van enige verandering en verbetering te merken. [...]

Van de “Hoffies” waar de armen wonen, zijn er ongeveer 25. Deze hebben 8 of 10 of sommige meer woninkjes met tuintjes en zien er erg leuk en geriefelijk uit en zijn een groot goed voor de armen van deze stad.

Ik had U moeten vertellen dat de muziek van het carillon dat bestaat uit tussen de 30 en 40 klokken, erg aangenaam is en dat het orgel in de grote

kerk bijzonder harmonieus klinkt. Aangezien er drie avonden per week op gespeeld wordt, bieden ze de inwoners veel vermaak”.

Een van de weinigen die iets over het Pesthuis opschreef was de jonge Justinian Isham (1704)¹⁶, die onder leiding van zijn gouverneur nog maar een paar weken van huis was. Hij schreef. “Een eindje buiten de stad ligt het Pesthuis. Deze ziekte teisterde de stad in de jaren 1635 en 36, zodat men zegt dat de levenden niet in staat waren de doden te begraven en de kerken

afb. 2. De Hooglandse kerk. Schets John Talman, 1698. Coll. Courtauld Institute Galleries, Londen.

en kerkhoven ze niet konden bevatten. Er zijn twee aparte huizen, één is vrij aardig gebouwd en heeft 8 ziekenzalen met 200 bedden behalve enkele andere kamers voor de directeuren. Het andere huis is oud, heeft 5 zalen voor de zieken en 150 bedden. Ik zag dat sommige van die bedden klapdeuren hadden en toen ik vroeg waarom, zei men mij dat het was om geesteszieken die door het dolle heen waren te verstikken”.

Lezers van *Parival*¹⁷, ongeveer de populairste reisgids in de tweede helft van de 17de eeuw, moeten hoge verwachtingen gehad hebben van de stad – Parival's tweede vaderland – waarmee de gids begon en waarover meer gezegd werd dan over Amsterdam en Rotterdam bij elkaar. Leiden werd voorgesteld als een aards paradijs, en dat deed *Parival* “om daardoor de nieuws-gierige Liefhebbers te *prickelen*, om er te komen wandelen, en *haer* vermaeck hier te scheppen”. Voor Joseph Shaw (1700) bleek niet alles naar genoegen te zijn: “Evenals Den Haag het idee dat ik me ervan gevormd had overtrof, zo bleek deze plaats mij teleur te stellen wat betreft de herbergen, waar ik niet alleen erg slecht onthaald werd tegen extreem hoge prijzen, maar ik moest zelfs een gulden betalen om mijn reiskoffer ergens een half uurtje neer te zetten. En het was nog veel vreemder dat ik vier barbiers achter elkaar moest ontbieden voor ik er één had die wist hoe hij mijn pruik moest opbinden. Maar je kunt zien dat Leiden, hoewel een universiteitsstad, de meest onbeschaafde stad is van dit land: het is hun manier van kijken naar vreemdelingen, net zoals het laagste canaille soms doet in Engeland”.

Britse studenten in Leiden

Er kwamen niet alleen min of meer gehaast voorbijreizende toeristen in Leiden. De stad was voortdurend vol buitenlanders die aan de academie studeerden. In feite kwam bijna de helft van hen die zich tussen 1675 en 1700 inschreven (3575 van de 8108) uit het buitenland, waarvan 419 Schotten (16 à 17 p.j.), 317 Engelsen (12 à 13 p.j.) en 27 Ieren (1 p.j.). Van de 316 Britten die van 1690 tot en met 1700 in het *Album Studiosorum* voorkomen, kozen er 145 medicijnen, 131 rechten en 35 theologie. De meeste Schotten studeerden rechten; de Engelsen deden vooral *medicijnen*.¹⁸

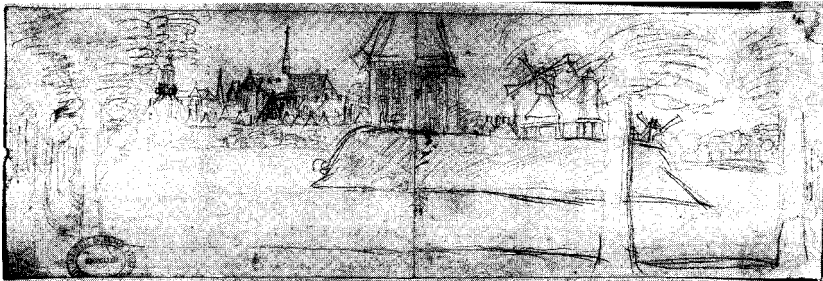
Het aantal dat ook echt studeerde is moeilijk vast te stellen. Er waren namelijk ook wel toeristen, zoals Evelyn en Rawlinson, die er een paar gulden voor over hadden hun naam te laten zetten in het *Album*” zonder dat ze van plan waren hier te blijven. Aan de andere kant schreven sommigen die hier wel studeerden zich niet, of laat in. John *Erskine*²⁰ deed het drie weken na aankomst, maar zijn landgenoot John Clerk, die volgens zijn *memoires*” in november 1694 aankwam, wachtte ermee tot 29 september 1695 (op 14

mei 1697, vlak voor zijn vertrek naar Italië wordt hij nog eens genoemd als Dr. Jur.). Ook al geeft het Album geen betrouwbare cijfers over de aantallen studenten, andere gegevens lijken er aardig mee te kloppen. De Ier Thomas Molyneux zegt dat er in 1683 700-800 studenten waren, waaronder 18-9 Schotten en evenveel Engelsen. William Carr, de schrijver van de reeds genoemde reisgids, beweert dat er van de duizend studenten “meer dan 80 Britten waren dit jaar [1688]”. Dit lijkt niet onwaarschijnlijk bij een studieduur van twee jaar en wat uitval, want van 1686 tot 1688 schreven zich respectievelijk 50, 43 en 44 Britten in. In 1700 waren er zeker 20 Schotten en in 1701 wel tegen de 40.²²

Toen John Erskine in Leiden aankwam op 18 maart 1685, werd hij welkom geheten door landgenoten die in Edinburg gestudeerd hadden. Hij huurde een kamer bij de academie en legde bezoeken af. Op zondag ging hij tweemaal naar de Engelse kerk waar Ds. Hickman preekte (ook wel diens collega uit Rotterdam, Robert Fleming).²³ Na een week maakte hij een afspraak met professor Matthaeus voor privélessen.²⁴ Hij kreeg ook bijlessen van andere studenten. Gedurende zijn verblijf hier moet hij, zoals de meeste Britten, voornamelijk zijn omgegaan met landgenoten; hij noemt geen enkele keer de naam van een Hollandse student. De Schot John Clerk was kennelijk een uitzondering, hij had veel Hollandse kennissen en kon colleges in het Nederlands volgen. In zijn memoires staat hij vrij uitvoerig stil bij zijn verblijf in Leiden. Hij schrijft onder andere dat hij zich bijna drie in plaats van twee jaar bezig hield met de rechtenstudie.²⁵ Thomas Molyneux (1683-5) was student in de medicijnen en erg te spreken over zijn faculteit “één van de beste van Europa”. Het was alleen jammer dat er toen (vlak na de dood van Sylvius) niet erg veel te leren was in het academisch ziekenhuis. “Sinds hij gestorven is gaan er maar weinig zieken naar toe omdat ze bang zijn op de snijtafel terecht te komen als ze zouden sterven. De naam van de huidige professor in de heelkunde is nog niet zo groot dat ze erop vertrouwen te zullen herstellen en in leven te blijven”. Hij schreef zijn broer dat de meeste toeristen niet beseften dat de Hollanders aan geen enkel ander volk zo’n hekel hadden als aan de Engelsen en gaf zeven redenen voor deze afkeer: de oorlogen, de concurrentie in de handel, de band van Willem 111 met het Engelse Hof, de executie van Karel 1, de berichten in de kranten over de voortdurende complotten in Engeland, de haat van het Engelse Hof tegen de Hollanders en tenslotte het feit dat er in Engeland mensen om de minste reden ter dood gebracht werden. Hij had zelfs horen vertellen dat sommige van zijn landgenoten moeite hadden gehad een onderkomen te vinden vanwege hun nationaliteit.”

Uitstapjes

Tijdens hun vakanties maakten veel studenten een rondreis door Holland en de overige provincies. Van dit soort reizen zijn een aantal dagboeken bewaard gebleven. Omstreeks 1697 probeerde iedereen iets op te vangen van de pracht en praal ten toon gespreid tijdens de vredesonderhandelingen in Rijswijk en Den Haag. Veel vaker waarschijnlijk maakten studenten uitstapjes in de directe omgeving van de stad, zoals Erskine op 5 april 1685. Volgens **Parival** was Katwijk een geliefd reisdoel: "Studenten en burgers gaen **haer** hier vermaken, en geneuchte scheppen; so wel om er te baden, en varsche visch te eten, als om de lucht te scheppen, die voor seer gesont gehouden wort". Toeristen lieten zich meestal rijden in zogenaamde chaises. Farrington (1710) zegt ervan: "Ze zijn bijna net zo als die in Engeland behalve dat ze hier meestal geen huif hebben, ze zijn hoger opgehangen en veel lichter dan die van ons, en hebben een bekwaamer bestuurder nodig omdat ze gemakkelijk omslaan. En als de wegen niet beter waren dan de onze, zouden ze spoedig uit elkaar vallen". Dat er aan het reizen in zo'n lichte wagen risico's verbonden waren, ondervond Shaw aan den lijve. Toen zijn koetsier voorrang verleende aan een boerenkar sloeg de **chaise** om. Hij maakte de gebruikelijke rit naar Katwijk om de monding van de Rijn en de Brittenburg te bekijken en reed via Noordwijk aan Zee en Noordwijk-Binnen terug naar Leiden."

afb. 3. Gezicht op de Academie, de Pieterskerk en de molens de Engel, de Vechter, de Kaaskorf en de Koe. Schets John Talman, 1698. Coll. RIBA, Londen.

John Talman

Het enige uitgebreide verslag van dit soort uitstapjes is afkomstig van John **Talman** (1677-1726), zoon van de bekende architect William **Talman**, die zich op 27 juni 1697 inschreef als student in de rechten (Johannes **Taalman**,

Londinensis, *Juris studio. ann. 22*).²⁸ Zoals veel anderen gaf hij zijn leeftijd te hoog op. Voorzover nagegaan kan worden in de recensieboeken van de universiteit heeft hij zijn hele studietijd doorgebracht in het huis van Johannes (Jan) **Schaaff**²⁹ aan het Rapenburg. Deze uit Amsterdam afkomstige hospes had behalve **Talman** ook soms iemand anders in huis: in 1698 de emeritus predikant Samuel Staphorstius (60), in 1698/9 **Sigismundus Palfi** (24), een student in de filosofie en theologie uit Transsylvanië en in 1699/1700 **Matthias Sylvester** (21), een theoloog uit Londen. Er zal dus wel beter op **Talman** gepast zijn dan op landgenoten die gezellig bij elkaar in grotere kosthuizen woonden zoals die van Johan Rambonnet (Kloksteeg) en **Daniel Rambonnet** (Breestraat) of John Richman op het Rapenburg, die in deze periode elk jaar wel 10 Britten in huis had.”

Over het doen en laten van **Talman** weten we niet veel. Hij was een van de weinige Engelsen die zich inschreven in de rechtenfaculteit, met in deze periode vier hoogleraren. De oudste was A. Matthaeus (1635-1710), bij wie de Schot John Erskine in 1685 samen met drie anderen privé colleges volgde. Erskine's landgenoot Sir John Clerk noemt twee andere professoren: Vitriarius, bij wie hij twee jaar college liep in burgerlijk recht (1694-6) en Voetius, veel minder erudiet maar erg duidelijk, want hij hield zich strak aan zijn eigen Compendium. In zijn vrije tijd is **Talman** mogelijk evenals Clerk lid geweest van het tekengezelschap van Willem van Mieris.”

Iets concretere informatie komt uit de registers waarin de bier- en wijn-aankopen (accijnsvrij!) van de studenten bijgehouden werden. Hieruit blijkt dat **Talman** meestal eens per maand van zijn privilege gebruik maakte. Het feit dat hij tussen 1 augustus en 4 november 1697 niets kocht komt waarschijnlijk omdat hij de stad uit was. Er is een dagboek bewaard gebleven van de reis die hij tussen 11 en 19 september maakte naar het Loo en Overijssel en mogelijk is hij ervoor of erna ook nog naar Parijs geweest (journaal, 16 sept. 1698). Ook in 1698 zat hij niet stil. Behalve de uitstapjes in de buurt van Leiden maakte hij van 11 september tot 21 september een reis via Muiden, Amersfoort en Arnhem naar Emmerik en Kleef; hij bezocht ook nog Nijmegen.” In de eerste helft van 1699 is hij waarschijnlijk weer op stap geweest. Zijn laatste accijnsvrije bestellingen dateren van juni, juli en november van dat jaar. In het recensieboek van februari 1700 komt zijn naam nog wel voor, maar hij was al vertrokken: uit andere bronnen blijkt dat hij eind 1699 via Duitsland naar Italië is gereisd.”

Behalve de dagboeken met kleine schetsen is er ook een aantal grotere tekeningen bewaard gebleven van **Talman's** verblijf in Nederland. Er zijn er een paar van zijn reis naar Kleef in 1698, maar de meeste zijn gemaakt in Leiden en omstreken en sommige passen precies bij de hier afgedrukte teksten.³⁴ Uit de tekeningen en de tekst blijkt zijn grote belangstelling voor

de bouwkunst. John **Talman** echter is nooit de architect geworden **waar zijn** vader van gedroomd had. Zijn hele leven is hij bezig geweest met reizen, schetsen en verzamelen. In 1717, het jaar voordat hij een rijke erfdochter trouwde, werd hij de eerste voorzitter van de Society of Antiquaries. Hij overleed in 1726 en ligt begraven in Hinxworth in Hertfordshire op het landgoed van zijn vrouw onder een wapenschild en grafschrift van eigen ontwerp.

Het handschrift bestaat uit vier (1698) en twee (1699) losse vellen van ca. 21 x 32 cm. Elk is in tweeën **gevouwen** zodat er bladzijden ontstaan van 21 cm. hoog en 16 cm breed. De nu volgende vertaling geeft de oorspronkelijke tekst nauwkeurig weer. Er zijn alleen hier en daar lange zinnen gesplitst en korte samengevoegd. Doorgehaalde zinnen en woorden zijn meestal weggelaten. De incidentele Nederlandse woorden zijn weergegeven tussen aanhalingstekens. In de kopjes zijn de namen van plaatsen gespeld zoals in het handschrift, elders in de tekst is de nu gebruikelijke vorm aangehouden.

*De uitstapjes van John **Talman** in de omgeving van Leiden*

2 Juli 1698, Nieuwe Stijl, Valckenborg

Ik ben naar Valkenburg gegaan, een dorpje niet ver van de stad Leiden. Het ligt ten noorden van Leiden in de richting van de zee. De weg erheen is aangenaam vanwege de rijen bomen (voor het grootste deel) en enkele herenhuizen. Aan de rechterhand op enige afstand ligt Endegeest, het huis waar de beroemde **Cartesius**³⁵ gewoond heeft. Daar waar je onderweg naar links **afslaat**³⁶ laat je aan de rechterkant Rijnsburg en Oegstgeest, twee dorpjes, achter je en dan kom je bij de Rijn, die de hele tijd naast de weg gelopen heeft. Hieraan ligt aan de overkant Valkenburg, een klein maar schoon dorpje; de kerk is maar klein en er staat geen spits op de **toren**.³⁷

Als we verder gaan komen we aan de voet van de zandheuvels, die ervoor zorgen dat de zee het land niet overstroomt. Links ligt een aangename stille weg met aan alle kanten bosschages en rijen bomen die schaduw geven. Nadat ik een tijdje verder had gelopen met aan mijn rechterhand de duinen, die meestal vlak langs de weg liggen, viel mijn oog op een aangename aanplant waarin ik een paar leuke zomerhuizen zag staan met mooie vijvers en op enige afstand van de weg kwam er boven de bomen een mooi oud huis te voorschijn. Het heet Coxhoom en behoort toe aan een zekere **Whitworth**³⁸, een rijk heer uit Leiden). Een klein stukje verder aan de andere kant is het huis **Wimmenum**³⁹ te zien, omringd door boomgroepen, vijvers en wandelpaden, veel mooier en groter dan het eerstgenoemde.

Het huis is een statig bouwwerk in moderne stijl met een aardige lantaarn of koepel, die in het midden van het huis oprijst. Er zijn twee vleugels met elk drie ramen van voren en één opzij. In het midden springt het gebouw naar voren met drie ramen aan de voorkant maar geen opzij, met een fraai in steen uitgehouwen fronton. Van de grond naar de eerste verdieping is er aan weerskanten een fraaie trap. Voor het huis is een vierkant plein, even breed als het huis met in het midden op sokkels twee beelden van mannen: twee gladiatoren van lood, net zoals het koperen beeld aan het begin van het kanaal in St James' Park [in Londen]. Als men dit huis links achter zich laat, komt men aan de andere kant weer een mooie aanplant tegen.

Wassenaer

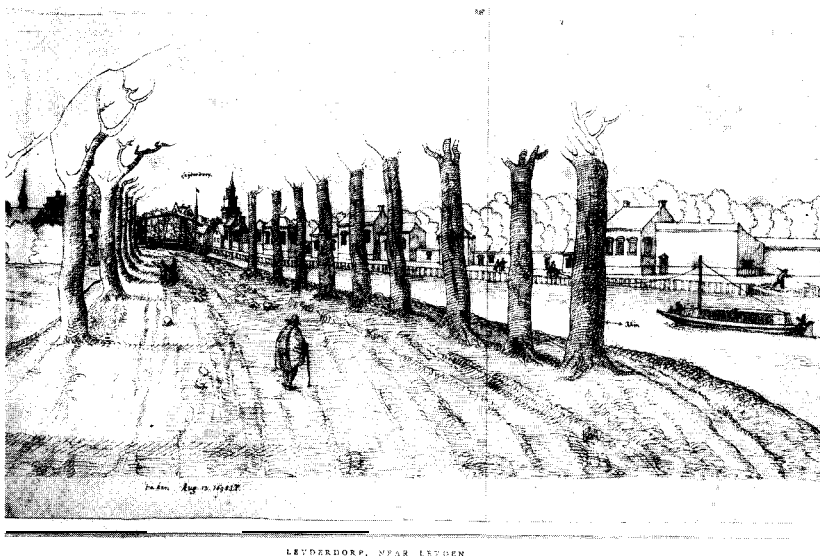
We laten dit huis en de “duijnen” of zandheuvelds rechts liggen en komen nu in de volgende plaats: het dorpje genaamd Wassenaar, proper en de straten beplant met bomen. De kerk had een spits op de toren maar die is er nu afgebroken door de **Spanjaarden**.⁴⁰ Ook ligt één kant van de kerk in puin en is neergehaald. Er is hier een grote **school**⁴¹ waar jonge knapen les krijgen in het Latijn enz. Dit dorp ligt aan de weg naar Den Haag en bestaat uit twee of drie straten. [onderaan blz. 1 plattegrond van Rijksdorp]

De beschrijving van het interieur, die blz. 2 en de helft van blz. 3 beslaat is hier weggelaten.

13 Augustus 1698, Leyer-dorp

Leiderdorp is een proper dorpje of dorp, bestaande uit één lange straat, dat aan de Rijn ligt op ongeveer een mijl van Leiden. De kerk is tamelijk groot en fraai, met twee smalle zijbeuken aan weerskanten van het schip, ondersteund door stenen **pilaren**.⁴² Er is hier een gasthuis. Langs de weg van Leiden, dat ten noorden hiervan ligt, staan over de hele afstand aan beide kanten bomen. Links zijn er tuinen, rechts loopt de Rijn, die zich juist beneden dit dorp in twee takken **verdeelt**⁴³ die in het centrum van de stad weer bij elkaar komen.

In de buurt van het dorp heb ik een leuke tuin bekeken met een klein buitenhuis dat toebehoort aan een zekere “Mijnheer” Mark uit **Leiden**.⁴⁴ Achter het huis is een hoge heg die een grote halve cirkel vormt. In het midden is er een houten nis met een tamelijk goed beeld van Apollo, zittend en spelend op zijn harp, gemaakt van stuc en levensgroot. Aan weerszijden zijn er nissen in de heg met erin beeldhouwde koppen. De rest van de tuin kan duidelijker gezien worden in de plattegrond. [tekst in schets: Een kleine stenen waterspuitende triton; twee priëlen; 4. een loden beeld van de Fortuin, verguld bijna levensgroot, staande op een wereldbol; 5. een beeld van de Faam van het zelfde metaal en formaat als het andere].

afb. 4. Gezicht op Leiderdorp. Tekening John Talman, 13 augustus 1698. Coll. RIBA, Londen.

Hasserzou, 24 Augustus 1698

Ik ben naar Hazerswoude gegaan, een dorp ongeveer twee en een half uren van Leiden als je over Leiderdorp naar Koudekerk gaat (dorpen aan de Rijn). De weg wordt voor het grootste deel **beschaduw**d door fraaie rijen bomen. Vlak voordat je bij het laatstgenoemde dorp aankomt staat er een mooie oude bakstenen molen in de vorm van een ronde toren. Het jaartal waarin hij gebouwd is staat op de muren: 1593.⁴⁵ Een eindje verder sla je rechtsaf naar Hazerswoude, ongeveer een half uur lopen zonder schaduw met aan beide kanten laag liggende weilanden. In de buurt van het dorp zag ik hoe ze in Holland turf drogen, hun gewone brandstof. Ze staan op het land opgestapeld als pyramides ongeveer 6 of 7 voet hoog, hol van binnen zodat de wind erdoorheen kan spelen. De turven die niet erg droog zijn staan in kleine stapels, ongeveer twee of drie voet hoog, op dezelfde manier gebouwd als de **andere**.⁴⁶

De manier waarop ze gemaakt worden is als volgt: ze harken of vissen de modder van de bodem van het water omhoog, met een soort rond net dat vastzit aan het eind van een stok en daarmee vullen ze een platboomde schuit. Met een lange schep gooien ze de modder uit de schuit op een vlak

stuk grond en maken er een bed van, zoveel mogelijk van gelijke dikte; daar ligt het dan uit te lekken en te drogen. Door het aan te stampen met planken, vastgemaakt onder hun voeten maken ze het stevig en glad en geven ze deze vette en vochtige aarde een egaal oppervlak van ongeveer drie of vier duim dik [7,5-10 cm], want er zijn verschillende maten. Als de **turf zo** droog geworden is dat hij bewerkt kan worden, snijden ze het hele bed met een soort spade in vierkante stukken van zo'n drie of vier duim dik zoals ik zei, zes of zeven lang en vier breed, bijna net zo groot als een baksteen. Dan worden ze opgestapeld eerst in kleine hopen en daarna op grotere stapels in de volgorde die ik al genoemd heb en duizenden staan er zo op rijen. Als ze zo lang in de buitenlucht hebben gestaan dat ze helemaal droog zijn, worden ze opgeslagen, dicht op elkaar in schuren met rieten daken. De zijkanten zijn niet dichtgetimmerd maar zijn gemaakt van houten latten op kleine afstanden van elkaar. Daar liggen ze dan gereed voor gebruik. Wat het branden betreft is er veel verschil. De zware soort, die het beste geacht wordt, geeft veel warmte en duurt lang. Andere die licht zijn branden in het begin goed maar duren niet. Men zegt dat niet alleen het gewicht van belang is voor een goede turf maar ook de kleur; wit bijvoorbeeld is het teken dat ze goed droog zijn.

Dit dorp is proper en bestaat voornamelijk uit een vrij lange straat, netjes over de hele lengte geplaveid met baksteen. De kerk is tamelijk **recent**⁴⁷, klein maar erg netjes. Tussen de ramen zijn Dorische pilasters waaruit een boog tevoorschijn komt. Het plafond van de kerk bestaat uit planken in één kleur geschilderd. Van het plafond hangen vier fraaie koperen luchters, met het wapen van het dorp bovenaan, keurig geschilderd op koperen schilden. Achterin is er een koorhek van hout, over de hele breedte van de kerk, versierd met pilasters van de Ionische orde met een kroonlijst; ertussen zijn bogen opgevuld met houtsnijwerk. Tegen het midden van het hek staat de preekstoel met een fraai baldakijn. De hoogte van de toren past goed bij die van de kerk.

25 Augustus 1698

Buiten de stad Leiden heb ik aan de wandelweg die rondom de verdedigingswerken van de stad ligt, tussen de “Heer-port” en de “Sijl-port”, een tuin gezien die toebehoort aan een heer genaamd [opengelaten in handschrift], niet onaardig. [twee schetsen; legenda: 1. Eén van de acht perken elk bij de toegang tot de fontein in het midden. 2. Vier heggen ongeveer 14 voet hoog. 3. Vier heggen op de zelfde manier. 4. De fontein waarvan de buitenkanten met schelpen versierd zijn; in het midden is er een kleine pyramide of rots van schelpen waaruit het water omhoog komt; het is mooi geplaveid. 5. Een heg ongeveer vier voet hoog rondom de tuin. 6. Sloten

aan de buitenkant van de heggen. 7. Een vijvertje waar watervogels kunnen zwemmen. 8. Twee volièrès].

30 Juni 1698

Ik heb het huis van de beroemde filosoof Cartesius gezien. De laan er naar toe is een fraaie wandelweg, **beschaduwd** door vier rijen hoge iepen. Aan de voet van de brug over de slotgracht om het huis heen, staan twee sokkels met leeuwen erop. In het fronton boven de deur, dat ondersteund wordt door stenen pilasters, is een wapenschild met twee familiewapens, één kwartier met een dolfin en drie met **balken**.⁴⁸ Er is een vierkant binnenplein. Aan drie van de zijden zijn er zuilengangen met bogen rustend op een aantal niet samengestelde stenen pilaren. De galerijen zijn netjes geplaveid met gele en rode baksteen en ook het hele plein, maar op een andere manier, want daar zijn verschillende figuren zoals de reeds genoemde wapenschilden enz. in rode en gele bakstenen. Dit soort bestrating heb ik erg vaak gezien in Holland en het is iets heel merkwaardigs, bij ons in Engeland niet bekend (er zijn er meer te zien in mijn verzameling van verschillende soorten bestratingen).

In twee hoeken van het binnenplein staan twee vierkante gebouwen: het koetshuis en de stallen. In de andere hoeken zijn hoge torens met koepels er boven op en het huis bevindt zich daartussen. Hoewel het groot is, is het een bouwwerk waar niets bijzonders aan te zien is; de raamlijsten zijn van een blauwachtige soort steen. Binnenshuis zijn er maar twee kamers of zalen vermeldenswaard, de schoorstenen in beide zijn van zwart en wit marmer, versierd van de bovenkant van de kamer tot aan de vloer, rustend op marmeren pilaren; de schilderijen in het midden zijn tamelijk goed maar het steenwerk is niets bijzonders. Een van de plafonds in deze kamers is verguld, de overige kamers hebben niets **vermeldenswaard**s.

Van het dak van het huis had ik een aangenaam uitzicht op Leiden en het omliggende landschap. Voor de tuinen en de achtergevel van het huis, zie de schets die ik ervan gemaakt heb. Het huis behoort nu toe aan een heer in Den Haag.⁴⁹

2 September 1698, Voorschoot

Ik ben in een dorp genaamd Voorschoten geweest, ongeveer een uur van Leiden aan de weg naar Den Haag. De helft van de weg is zonder bomen met weiland aan weerszijden. Toen sloeg ik linksaf een schaduwrijke weg in⁵⁰ die van het begin tot aan het dorp verfraaid is met herenhuizen en tuinen, die hier in Holland erg keurig en met bijzondere aandacht worden onderhouden. Hier in de buurt zag ik veel korenvelden, die nu de oogst voorbij is, beplant waren met knollen voor het winterseizoen. Dit gewas is

een erg populair gerecht bij hen en ze hebben verschillende manieren om ze vrij smakelijk te bereiden.

Het dorp, dat rechts ligt, wordt omringd door hoge rijen bomen zoals veel dorpen. Het is tamelijk groot; de kerk is voor het grootste deel verwoest door de Spanjaarden, hoewel de toren (fig. 6) en de spits nog overeind staan. Hier heb ik de Hollandse “kermis” gezien en het verhaal van **Tamerlaan** en **Bajazeth**⁵¹ werd opgevoerd op een open podium. Maar ik werd bijna misselijk toen ik het zag. Deze tragedie of liever gezegd klucht zoals zij het speelden, was geschreven in verzen die ze herhaalden op zo’n galmende toon dat als ik ze niet gezien had, ik ze had kunnen verslijten voor een stel kleine kinderen bezig hun ABC te leren. Toen dat mooie stuk over was amuseerden ze ons met een klucht, aardig genoeg op hun manier maar niet wat je noemt geestig. Ik moet trouwens zeggen dat de Hollanders zich niet kunnen beroemen op een goede manier van uitspreken of elegante bewegingen en in hun theaters in Den Haag en Amsterdam zijn ze er niet veel beter in.

7 September 1698, Reinburg

Ik ben naar Rijnsburg gegaan een flink uur gaans van Leiden en niet ver van de zee. De weg erheen wordt grotendeels **beschaduwd** door bomen; aan beide zijden liggen weilanden, maar het dorp wordt omgeven door korenvelden en rijen hoge iepen. Er loopt een gracht door het dorp waarover twee bakstenen bruggen. Aan de ingang van het dorp is een oude muur die (vermoed ik) toebehoorde aan het nonnenklooster dat hier gesticht is door Florentius, Graaf van Holland.” Ik merkte dat de bakstenen van deze muur buitengewoon groot waren: een span en zes vingerbreedtes lang en zes dik. De kerk is vermoedelijk niet al te lang geleden gebouwd, maar in de oude stijl met een zijbeuk aan weerszijden van het schip, rustend op stenen pilaren (fig. 26). Achterin de kerk achter de preekstoel zit een vierkante steen in de muur: de grafsteen van Willem de Eerste, Graaf van Holland met zijn vrouw Aleida. Het grafschrift ziet er samen met de steen zo uit [twee schetsen] :

Memento Mori. Wilhelmus primus, **Comes** Hollandiae. Obiit anno 1223.
Aleidis **filia** Comitiss Geldriae, **uxor** eius. Obiit anno 1218.

Aleida **filia** Wilhelmi primi Comitiss Hollandiae, Reinsburch Abbatisa. Obiit anno 1258.

Niet ver hiervandaan is de grafsteen van Ada, de dochter van de graaf, die in het jaar 1258 **stierf**.⁵³ Het grafschrift is gebeiteld in een vierkante steen, vrijwel op dezelfde manier als de eerste. De toren met de spits (fig. 3) is

behoorlijk hoog en ouder dan de kerk. Aan één kant van de kerk heb ik de ruïnes van het oude nonnenklooster **bekeken**.⁵⁴ Voor de kerk ligt er een bijzonder leuk dorpsplein, beplant met fraaie hoge iepen. Het dorp bestaat uit ongeveer vier straten. Er is hier een gasthuis.

Nortwijk-binnen

Hier vandaan ging ik naar Noordwijk-Binnen, een flink uur gaans van Rijnsburg, een aanzienlijk dorp en een van de grootste die ik hier in de omgeving heb gezien. Langs de weg erheen staan bomen, en voor meer dan de helft van de afstand liggen er korenvelden aan beide kanten. Het dorp wordt omringd door bosschages en er loopt een gracht om een groot gedeelte van het dorp heen; via een brug stak ik die over. De straten zijn breed, de huizen netjes. Het dorp bestaat uit één brede straat met vier of vijf kleinere. Er zijn hier twee of drie Latijnse en Franse **scholen**⁵⁵, waar ik een paar Engelsen zag en een **“Weeshuijs”** of gasthuis. De kerk is erg groot met aan elke kant van het schip twee zijbeuken die rusten op stenen pilaren. Het houten plafond is gewelfd en beschilderd. Hierop zag ik het Laatste Oordeel, het hele Lijden van Christus, van het moment dat hij door Judas gevangen genomen wordt tot zijn opstanding en nog een paar stukken, doch middelmatig geschilderd in de traditionele kleuren. De figuren zijn ongeveer half zo groot als in het echt. Er is een orgel geweest maar de kast is alles wat er nu nog van over is.⁵⁶ De kerk is gebouwd in de vorm van een kruis; in één van de uitbouwen, die één arm van het kruis vormt, ligt begraven het lichaam van Van der Wijck. Zijn grafschrift laat zien wat hij was:

“Ruste plaetse van de Hog. Ed. Geboren Heer Johan Van der Wijck, in zijn leven **Generael** Major van de Artillerie in Swede etc. Sterf den 22. Nov. An. 1697”⁵⁷

Op dezelfde steen is het grafschrift van zijn vrouw uitgebeiteld. De steen is langwerpig van vorm met 16 wapenschilden, acht aan elke kant. Hierboven hangt een grote houten kast waarin het wapenschild van de overledene geschilderd is zoals het behoort. Aan de andere kant van het schip, hier tegenover, is het wapen van de “Heer” Van Does, Heer van **Noordwijk-Binnen**.⁵⁸

Hier wil ik even stilstaan bij de manier waarop in Holland de herinnering aan de doden wordt bewaard. Ze richten geen stenen sokkels op met de beeltenis van de overledene, en hechten ook geen stenen omlijstingen aan de muren versierd met opschriften of miniaturen (zoals wij in Engeland), tenzij het is ter ere van een of ander heel opmerkelijk persoon. Maar de gebruikelijke manier van doen is dat ze een **rouwkast** of fronton aan de muur ophangen, rustend op twee pilaren die op een **deklijst** staan met eronder modillions. Het geheel is van hout en zwart geverfd en vaak

verfraaid met goud. In de friezen van de kroonlijsten staat aangegeven in gouden letters het jaar en de dag van de maand waarop de persoon gestorven is. In de ruimte in het midden is het wapenschild van de overledene, naar behoren geschilderd, aan weerszijden die van zijn voorouders maar kleiner dan die in het midden. De ondergrond of het veld waarop de wapenschilden zijn geplaatst is zwart geschilderd en is dikwijls bekleed met zwart fluweel. En op de vloer bij het wapenschild zijn grafstenen met erop de titels en de naam van de overledene aan wie het wapenschild toebehoort; maar dit wordt niet altijd gedaan. Voor de duidelijkheid heb ik één van die rouwkasten naar het origineel **getekend**.⁵⁹ [schets] Maar in deze **rouwkast** zijn het zwaard, de staf, handschoenen, sporen en wapenrusting heel bijzonder evenals de helm maar niet de banieren.

Die welke ik hier afgebeeld heb is van de heer zijn echtgenote, die er het mooiste uitziet, hoewel de **rouwkast** van haar man erboven 32 wapenschilden heeft, zestien aan elke kant behalve die in het midden, die in plaats van de zwarte staande leeuw op een zilveren veld, een zwart veld heeft, gekwartierd met de ruiten. Maar de leeuw is het wapen van het **dorp**⁶⁰ en gekwartierd in haar rouwkast. Hij heeft drie vaandels, zij heeft sporen en hij niet, zodat ik vermoed dat hij Heer van deze plaats was namens zijn vrouw.” Want ik merkte de leeuw op in verschillende plaatsen in de kerk, en zwart en wit de kleuren van de leeuw en het veld geschilderd op de deuren van het gasthuis in het dorp (dat ze “**Weese Huijs**” noemen). En ze beschilderen altijd de openbare gebouwen, ik bedoel de deuren en ramen, met de kleuren van het wapen van de stad of het dorp waaraan die gebouwen toebehooren, zoals in Amsterdam met zwart en wit, in Leiden rood en wit enz. Er zijn elf andere rouwkasten die toebehoren aan dezelfde familie, drie daarvan (ik denk de oudste) zijn slechts losse wapenschilden geschilderd op vierkante borden van grenenhout. Toen de preek en al de gebeden voorbij waren catechiseerde de predikant (“Domine” noemen ze hem) de kinderen en daarna ondervroeg hij de mannen en vrouwen die dat wilden over hun godsdienst. Hetzelfde gebruik bestaat in al hun kerken.

Bij het uitgaan van de kerk zag ik een groot doopvont in een kleine kapel”, maar nu niet in gebruik, want aan de preekstoel zit een arm van koper die een klein bekken draagt dat bij gelegenheid met water gevuld wordt. De toren heeft niets erop behalve een laag torentje, heeft geen spits (fig. 7) [deze zin is op de eerste twee woorden na doorgehaald].

Ongeveer een kwartier verder ligt Noordwijk, een dorpje aan zee. Tussen dit dorp en het vorige had ik op een hoge zandheuvel (of “**duijn**”) uitzicht op 22 steden en dorpen, d.w.z. Zandvoort, op grote afstand aan zee, Haarlem en Amsterdam, twee steden; Hillegom, Lisse, Sassenheim, Noordwijkerhout, Warmond, Noordwijk-Binnen, Oegstgeest, Rijnsburg, de stad

Leiden, Voorschoten, Valkenburg, de stad Rotterdam, de stad Delft, Wassenaar, Den Haag, Scheveningen, Katwijk aan den Rijn en Katwijk aan Zee. De reden hiervoor is dat het land hier zo buitengewoon vlak is.

27 Oktober 1698, Catwick op Zee

Ik ben naar Katwijk aan Zee gegaan om het “Huis te Brittain”“ [Brittenburg] te zien, dat een eindje de zee in ligt ten noorden van Katwijk en dat soms te zien is bij oostenwind, als het water laag staat. Maar deze keer heb ik het niet gezien. Langs het strand lopend viel me op hoeveel zand de zee de kust opjaagt. Want ik herinner me dat toen ik vorige zomer hier was, ik de resten van een oude “sluijs”⁶⁴ gezien heb; ik ging ernaar op zoek maar tenslotte kon ik niet veel meer ontdekken dan de bovenkanten van de palen, die vorige zomer meer dan vier voet boven het zand uitstaken. En de kust was niet alleen op die plaats hoger geworden maar over de hele lengte zover het oog reikte. Op het strand zag ik grote aantallen vissen, lijkend op sterren met vijf punten (ze waren naar de zijkanen toe van een geelachtige kleur, in het midden een beetje roodachtig en gespikkeld en als ik erop drukte spoot er een dun spul naar buiten) [in kantlijn schets van een zee-ster] ; andere waren rond, blauwachtig van kleur en van een harde doorzichtige substantie. Aan één kant zaten vier ronde gaten en vanuit het midden van deze kant die rond was (meer in het midden dan aan de kanten), liepen zeven punten van dezelfde substantie als het lichaam [schets van de onderkant van een kwal]. De andere kant was plat. Van deze beesten zag ik er maar weinig.

Ik ben in Oegstgeest geweest niet ver van Leiden. De kerk staat buiten het dorp; heeft de vorm van een kruis; is erg keurig van binnen; de toren (fig. 7) op het dak (fig. 8).⁶⁵

12 Mei 1699, Hague Ferry

Een half uur stroomopwaarts van Leiden is het Haagsche “Schouw” of veer. Hierlangs komen alle wagens die van Amsterdam naar Delft, Den Haag of Rotterdam enz. gaan. Tussen de stad en hier staan er langs de rivier aan de rechterkant overal huizen, die de Hoge en Lage Mors genoemd worden. Maar voordat men bij het veer aankomt, zijn er aan de linkerkant langs de Rijn erg leuke tuinen met een klein woonhuis. Een eindje voorbij het veer staan twee zeer nette huizen tegenover elkaar. Dat aan de rechterkant heet **Rhijnhof**; het andere Rhijnburg”“, waarvan het einde versierd is met natuursteen. Niet erg veel verder (rechts) ligt nog een huis met tuinen. toen we deze huizen niet meer konden zien vanwege de bochten in de rivier, boden Endegeest, een fraai huis, en de stad Leiden, beide op enige afstand van de Rijn, een aangenaam uitzicht aan de rechterkant. Zodra deze uit het

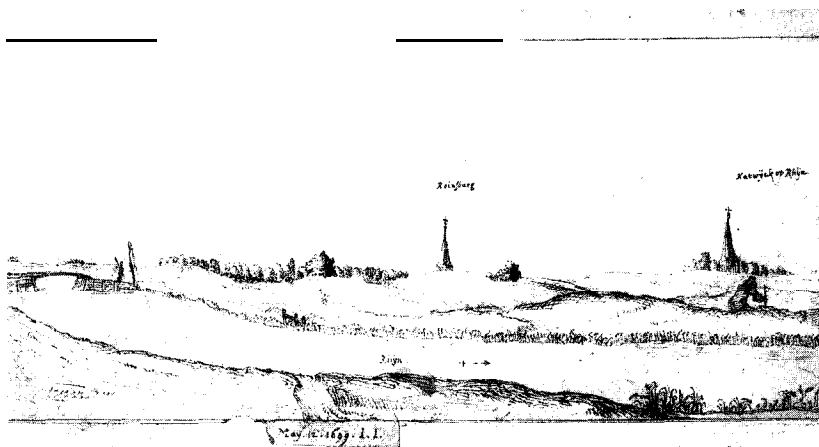
gezicht verdwenen waren, verschenen Oegstgeest, Rijnsburg en Katwijk aan den Rijn op enige afstand aan de rechterkant.

Valkenburg

We hielden Rijnsburg voortdurend in het oog en kwamen na anderhalf uur in Valkenburg, een klein “dorp” aan de linkerkant van de Rijn. Er zijn twee of drie straatjes; de kerk is van baksteen in de vorm van een kruis; een klein gebouw. Hier worden voetgangers (geen paarden of karren) over de rivier geroeid.

Catwijk op Rhijn

Een half uur verder ligt Katwijk aan den Rijn. De Rijn loopt er doorheen met aan beide kanten een straat met huizen.⁶⁷ Er is in dit dorp één lange straat met aan weerszijden bomen. De kerk is van baksteen in de vorm van een kruis, groter dan die in Valkenburg. Er is hier een tolhuis. Het wapen van het dorp is drie zilveren lelies op een zwart veld.⁶⁸ Er is hier een fraaie bakstenen brug⁶⁹ over de Rijn bestaande uit drie bogen, 65 van mijn voeten lang met het wapen van het dorp uitgehouwen in steen. Overal van het begin van het dorp tot aan de brug liggen er aan deze kant van de rivier grote aantallen scheepjes die de vis, die hier aangevoerd wordt vanuit Katwijk aan Zee, naar Leiden brengen. Van de stad [Leiden] tot Valkenburg is de Rijn ongeveer een steenworp breed; daarna wordt hij smaller. Buiten het dorp is hij zo breed als een flinke sloot. Niet ver van de houten

afb. 5. Gezicht op de torens van Rijnsburg en Katwijk-Binnen vanaf het Mallegat.
Tekening John Talman, 12 mei 1699. Coll. British Museum, Londen.

brug, bestaande uit één kleine boog, voorbij het dorp, zag het dorp er zo uit: even verder dan de brug ligt een aarden dam, ongeveer 6 of 7 voet hoger dan de Rijn. Deze dam ligt daar vanwege de waterweg van hier naar Katwijk aan Zee, waarlangs zand en schelpen om mortel mee te maken per boot aangevoerd kunnen worden. Hier worden ze overgeladen in andere schuiten die ze verder de rivier op brengen. Omdat de Rijn geen stroom heeft en het land hier veel hoger ligt (terwijl het land overal van de stad tot hier maar een klein stukje boven het niveau van de rivier ligt), zou er geen water van hier naar Katwijk aan Zee zijn. Maar nu vanwege deze dam valt het regenwater van de duinen in dit kanaal (waar vroeger de Rijn liep) en ligt tot helemaal bovenaan de dam, waarvandaan als er boven een te grote hoeveelheid regenwater is, het in goten naar beneden stroomt, de Rijn in.

Van hier liepen we dwars door de “duijnen” of zandheuvelds, die hier beginnen en langs het water lopende kwamen we bij een houten brug van één boog, waar de torens van Katwijk aan den Rijn en Rijnsburg in zicht kwamen. Hier zijn de zandheuvelds aan beide kanten van het kanaal flink hoog. Ten noorden van Katwijk aan Zee vormt een duin aan deze kant het einde van dit kanaal, ongeveer een boogschot van de zee. Aan het eind heeft men een houten leiding gemaakt, die onder de grond doorloopt, dan verder naar een kolk in het genoemde duin en vandaar weer ondergronds door het duin het dichtst bij zee, waar bij droogte, als het water van het kanaal wegzakt door de zanderige oevers, het bijgevuld kan worden met zeewater dat erheen gebracht wordt in karren.”

Middenop het strand tegenover deze plaats zijn de koppen van 16 palen te zien, de overblijfsels van een oude sluis, die je zou kunnen zien liggen als ze niet begraven waren onder het zand dat sinds vorig jaar door de zee is aangevoerd. Een boogschot in zee rechts van de sluis en ten noorden van Katwijk liggen de resten van de *Arx Brittanica* of het “Huijs te Britten”.⁷¹ Nu zijn er alleen nog een paar grote stenen van de fundering te zien, naar ik gehoord heb, maar ik heb nooit de kans gehad die oude overblijfsels te zien; dat kan alleen bij harde oostenwind. Er zijn hier een aantal medailles gevonden.

Katwijk, vlakbij, is een vrij groot dorp dat leeft van de visvangst. Het ligt in de duinen aan het strand.” Er is een “weeshuijs” of gasthuis in het dorp; de kinderen zijn in het zwart gekleed en dragen op hun schouders het wapen van het dorp, dat hetzelfde is als dat van Katwijk aan den Rijn.

20 Mei 1699

Tussen Leiderdorp en Koudekerk staan aan de rechterkant een aantal woonhuizen of buitenhuizen. De voornaamste staan rechts stroomopwaarts: twee fraaie bakstenen huizen met tuinen.⁷³ Een eindje verder aan

dezelfde kant staat een mooie oude bakstenen molen, in de vorm van een ronde toren, gebouwd anno 1593.⁷⁴ Nog steeds rechts, stroomopwaarts van het dorp, staat een leuk klein huis van baksteen in de oude stijl met een portiek in het midden rustend op pilaren. Hier tegenover ligt Poelgeest, een fraai oud bakstenen huis.⁷⁵ Iets voorbij Poelgeest aan de linkerkant staat een leuk bakstenen huis genaamd “Raethuijse”, met een portiek van natuursteen en een stenen bekroning erboven [schets in kantlijn].⁷⁶ Rechts staat een fraai bakstenen huis met een uit steen gehouwen fronton. Aan dezelfde kant nog één met een fronton van baksteen en nog eens twee. Links twee bakstenen huizen en tuinen; rechts een fraai oud buitenhuis met een toren aan de achterkant en een tuin aan de Rijn.”

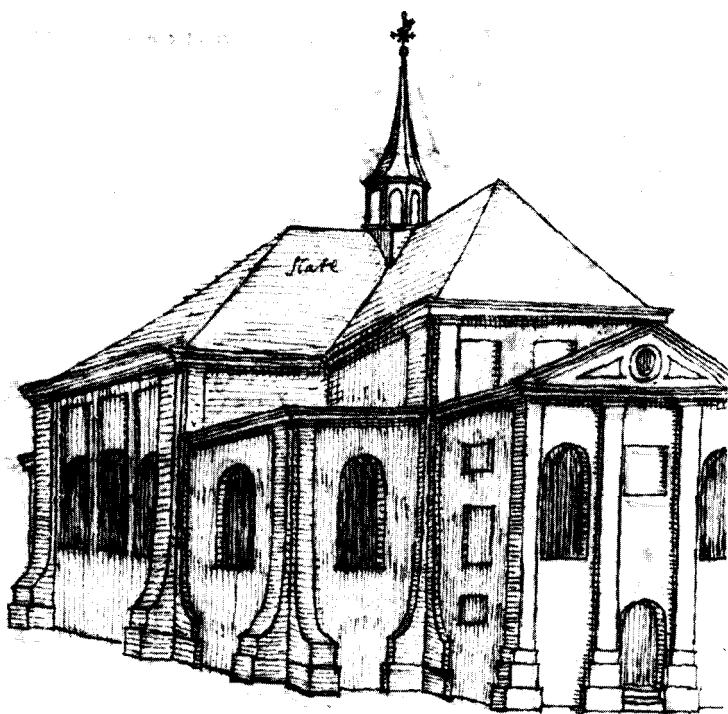
Oushooren

Een half uur gaans van Koudekerk aan de linkerkant ligt Oudshoorn, een dorpje. De huizen liggen verspreid langs de rivier. De kerk is een fraai nieuw gebouw van baksteen. Een half uur verder ligt Alphen“, een groot “dorp” [in kantlijn wapens van Oudshoorn en Alphen] ; maar links kwam een dorpje (Woubrugge aan het Haarlemmermeer) in zicht (toren, zie fig. 6). Nog steeds links een erg net zomerhuis van baksteen met een stenen fronton met een tuin (aan dezelfde kant een oud fraai huis van baksteen en een tuin (de schoorsteen [schets] ijzeren staven).⁷⁹ Aan de rechterkant aan het einde van Alphen staat een mooi oud bakstenen huis dat toebehoort aan de “Heer” van Alphen” [schets in kantlijn]. Het heeft een toren aan beide uiteinden en een toren of trap van achteren; er ligt een slotgracht omheen met een ophaalbrug. Aan dezelfde kant een eindje verder ligt Tiervliet“, een bakstenen huis en nog één, niet onaardig aan de linkerkant, een fraai oud bakstenen huis voorzien van een toren. Een eindje verder rechts stroomopwaarts is de Goudse sluis.” Er naast staan een paar huizen. Aan de rechterkant voorbij de sluis staan twee fraaie bakstenen huizen.” Een uur gaans van Alphen ligt Zwammerdam. Achterin de kerk zijn op een houten bord in witte hoofdletters enkele verzen geschreven betreffende het verblijf van de Fransen in deze streek anno 1672.⁸⁴

Ze beginnen zo:

“Oranje stam in ‘t opper velt ging waken
Moet Vranckrijck hier zijn verder doortocht staken.” enz.

Aan de rechterkant voorbij Zwammerdam ligt een aangenaam bakstenen huis met de naam **Lagenburg**⁸⁵; een mooie oprijlaan met bomen langs de rivier. Aan dezelfde kant nog een bakstenen huis met tuinen; niet ver hier vandaan ligt Bodegraven [schets van wapen in kantlijn], een flink dorp. Nog steeds aan de rechterkant twee fraaie bakstenen huizen, een ervan heet

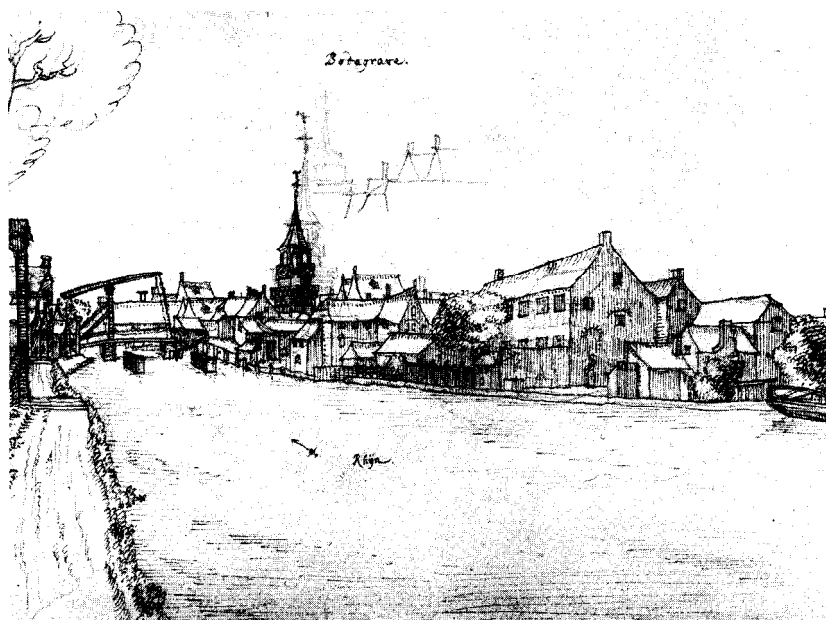

De kerk te Oudshoorn

J. Talman

afb. 6. De kerk te Oudshoorn. Schets John Talman, 20 mei 1699. Coll. Courtauld Institute Galleries, Londen.

Rhijn-sicht⁸⁶ met heel bijzondere heggen en bomen. Bijna hier tegenover ligt een fraai bakstenen huis en aangename tuinen met een mooi prieel. Rechts een bakstenen huis en heggen; links twee bakstenen huizen, één ervan heeft tuinen en heggen en priëlen. Aan de rechterkant een fraai bakstenen huis genaamd Hovensrust, het is namelijk gebouwd toen de voorlaatste vrede werd gesloten anno 1678.⁸⁷

afb. 7. Gezicht op Bodegraven. Schets John Talman, 20 mei 1769. Coll. RIBA, Londen.

Nieuw Schans

Niet veel verder aan dezelfde kant ligt de Nieuwe Schans of het nieuwe fort⁸⁸, vlak langs de Rijn met alleen maar de weg ertussen. Het fort is erg groot, de gracht eromheen vormt een vierkant, en is erg diep en breed. De poort van het fort is van baksteen met een valhek. Over de gracht ligt een houten brug met 15 bogen en twee ophaalbruggen en een wachthuis in het midden, groot genoeg voor 20 man. Het fort is van aarde, aan de onderkant is er een beukenhaag. Boven de poort aan de binnenkant zijn in steen uitgehouwen de wapens van Holland en de Prins van Oranje, onze Koning.*” Eronder is een inscriptie. Rond het binnenplein staan huizen voor soldaten.

Het plein wordt in vieren gedeeld door rijen bomen en in het midden staat een “pomp”. In één van die delen liggen 24 stukken geschut (maar niet opgesteld); er zijn er een paar van brons. Aan elke kant van het fort is een waterpoort. Er is hier op het ogenblik geen bezetting gelegerd maar er wonen hier ongeveer [open gelaten in HS] gezinnen van veteranen die op wachtgeld zijn.

Links liggen er twee huizen aangenaam temidden van bosschages, rechts Vredenhoven, een klein huis van baksteen. Nog steeds aan de rechter kant ligt er over de Rijn een houten brug van drie bogen met een ophaalbrug. Het heet hier Nieuwerbrug”“; aan deze kant staan er een paar huizen in de buurt. Aan dezelfde kant stroomopwaarts ligt een bakstenen huis genaamd Lange Hoeven.!” Ervoor ligt een lange en aangename laan die uitloopt bij de Rijn op een groepje bomen, temidden waarvan een zomerhuis ligt. Aan dezelfde kant een eindje verderop ligt nog een bakstenen huis op dezelfde manier gesitueerd.

Woerden

Ongeveer een half uur verder ligt Woerden, de laatste stad in Holland. Voor de stad aan deze kant staat een groot aantal huizen waar dakpannen gemaakt worden. Er liggen houten bruggen voor de stad, elk met drie bogen. De Rijn heeft erg veel bochten tussen Leiden en deze stad en is nergens meer dan een flinke steenworp breed. Vanaf Leiden hierheen ligt er over de hele afstand een kleine dijk aan de rechterkant. De Rijn heeft weinig of geen stroom.

Woerden [wapen van Woerden in kantlijn] ligt zes uur van Leiden, drie van Alphen, dat tussen Woerden en Leiden in ligt. Woerden is versterkt met bastions en courtines van aarde, in slechte staat van onderhoud. Er was vroeger een bakstenen muur maar die is nu bijna een bouwval geworden. De stad is omgeven door een gracht en heeft drie bakstenen poorten die allemaal op instorten staan. De drie poorten zijn kapot. Boven de poort naar Leiden is het wapen van de Keizer: tussen twee pilaren het devies van Karel de Vijfde? De stad is klein en de huizen oud, en er zijn erg weinig mensen te zien. De Rijn loopt door het midden van de stad en er zijn vijf oude stenen bruggen overheen; elk heeft één boog (fig. 6. blz. 2), want de Rijn is erg smal hier. Behalve deze rivier zijn er geen grachten in de stad. Er is een Gereformeerde kerk, een Lutherse, een Doopsgezinde en een Roomse kerk. De Gereformeerde kerk is groot van baksteen; het dak is van hout en langwerpig van vorm. Het schip wordt ondersteund door stenen pilaren (fig. 4. blz. 2) met een beuk aan weerszijden (plattegrond, fig. 38. blz. 1). Boven de kerkdeur staan deze Hollandse verzen geschreven in witte hoofdletters op een groot houten bord:

**“Macht der Franse en haer heeft soo hardt onse stadt begeert,
Tot Lutzenburghs vrugs vier baken stont in brandt,
Maar onse Groote Godt ‘t haer ock soo heeft wegh geweert,
Gaf goel ijver vrij vergaert Godt die hier boven standt.”**

eronder:

Sach: 1. 10.

“Ick bent Jerusalem.” enz.⁹³

(De kerk aan het eind van het koor is fig. 1. blz. 2; fig. 5. blz. 2; aan het eind is het gestreept met steen: fig. 9. blz. 2). De ramen zijn niet gebrandschilderd; de toren is vierkant van baksteen maar kapot en vervallen van boven. Vlak naast de kerk staat het stadhuis, een oud gebouw van baksteen met 5 of 6 stenen treden voor de deur.⁹⁴ Op de balustrade voor de deur staan twee leeuwen: de ene houdt het wapen van de Prins van Oranje vast, de andere dat van Holland. In de hal is de rechtszaal, “Veerschaer” wordt hij genoemd. Boven de zetels voor de rechters staat in gouden letters geschreven een vers uit de heilige schrift, dat stelt dat de rechtvaardigheid in alles in acht genomen moet worden.

Niet ver van de Rijn, aan het einde van de stad aan de Utrechtse kant staat een oud bakstenen kasteel⁹⁵ omringd door een slotgracht, maar het raakt in verval. Dit is er een schets van. Deze stad wordt bestuurd door een “Schout”, 2 “Burgemeesters”, 7 “Schapens” [schepenen] en een “Vroetschap” of Raad van 16. Net buiten de stad naar Utrecht toe is er nog een houten brug met drie kleine bogen over de Rijn.

NOTEN

1. Zie C.D. van Strien, *British Travellers in Holland during the Stuart Period*, diss. VU, (Amsterdam 1989); verschijnt binnenkort in de *Publications Of the Sir Thomas Browne Institute*, Leiden.
2. Zie "List of inns" in: Van Strien, 244.
3. William Carr, *Remarks of the Government of Several Parts Of Germany . . .* (Amsterdam 1688) 11/2.
4. Notes of several Passages and Observations in Holland etc. (1699-1702), Huntingdon, Cambridgeshire Record Office MS DDM 36.19, p. 4/5.
5. Zie ook Sir Justinian Isham, Account of a Tour on the Continent, Northampton, Northamptonshire Record Office, Isham Lamport MS 5274, p. 55: "Tets dat mij opviel in deze stad was het geringe aantal koetsen en mensen op straat; dat komt, zo vertelde men mij, doordat er zo weinig mensen van stand zijn in de stad en de anderen zijn meestal thuis bezig in hun bedrijven, speciaal met laken dat ze in grote hoeveelheden produceren".
6. Zie ook [John Farrington], An Account of a journey through Holland, Frizeland, Westphalia etc. in several Letters to Mr. N.H., British Library, MS Add. 15570, p. 11: "Het nijlpaard of zeeke beschreven in Dampier, waar ik je naar verwijs als erg nauwkeurig".
7. Zie Thomas Penson, Penson's short Progress into Holland, Flanders and France, Londen British Library, MS Harl. 351 ti, p. 16r; "Zodra we binnenkwamen kreeg iedereen een boekje in zijn handen gedrukt in het Engels, waarin elk voorwerp genoemd werd en waar precies aangegeven was, waar en in welke vitrine alles te vinden was. Hier zag ik de wonderlijke werken van onze Grote Schepper harmonisch bijeengaet door mensenhand. Eerst was ik erg onder de indruk en vroeg me af of ik naar binnen durfde te gaan of niet. Want zoals er in een bos allemaal bomen door elkaar staan, zo stond hier wel een leger botten (leek het) van dode mannen, vrouwen en kinderen, die ons zo aanstaarden en toegrijsden alsof ze ons meteen wilden veranderen in skeletten zoals zichzelf".
8. Een verslag van de gebeurtenis in 1635 is o.a. te lezen in het Latijn door Beckher (1636; 38; 40 met portret) en in het Engels door Daniel Lakin (1642 met portret).
9. Zie William Mountague, *The Delights Of Holland* (Londen 1696) 91: "De schaamdelen van een vrouw met haar van grote lengte"; de curiositeiten staan ook in *Les Délices de Leide* (17 12).
10. Zie Joseph Shaw, *Letters to a Nobleman* (Londen 1709) 27: "Hoewel de heuvel niet hoger is dan een huis, wordt hij in dit land als een grote merkwaardigheid beschouwd, waar een berg even zeldzaam is als een olifant. Want ik heb er van elk één gezien sinds mijn vertrek uit Engeland en ik heb twee stuivers gegeven om de heuvel te beklimmen en twee stuivers om de olifant te zien". Met de grote kerk zal de Hooglandse kerk bedoeld zijn.
11. Farrington, p. 12-6 (gedeelten) (zie n. 6).
12. Ferdinand Bol, Allegorie op het Stadsbestuur, 1664 (zie R.E.O. Ekkart, "De Prooi der Vlammen" in: *Leids Jaarboekje*, 71(1979) 113-36; het verhaal is apocrief.
13. De inspectie had om de drie jaar plaats; de kist stond in de vroedschapskamer (zie *Leids Jaarboekje*, 30 (1938) 138-163); Lork is niet geïdentificeerd.
14. De kamer was ingericht in 1682; de schilderijen waren van Van der Schuer; boven de schoorsteen hing Justitia (zie *Leids Jaarboekje*, 71 (1979) 122).
15. In vleeshallen was een afbeelding van zo'n os niet ongebruikelijk, cf. C. Boschma, *Meesterlijk Vee, Nederlandse veeschilders 1600-1900* (Zwolle 1988) met een afbeelding van een os uit Amsterdam (1912 pond; 1564); Guicciardini noemt een Friese os van 2528 pond (ed. 1567, p.11); cf. John Locke, *Journal* Sept. 8, 1683, Delft, 1600 pond; *Sir James Thornhill's sketchbook travel journal of 777 7* (Utrecht 1975) II 58, Rotterdam, 2530 pond.
16. Isham, p. 59; zie n. 5.
17. Jean de Parival, *Les Délices de la Hollande* (Leiden 1651) en veel latere edities; verwijzingen naar *De Vermaecklijkheden van Holland* (Amsterdam 1661) 95: "Leyden, mijn lieve stad, en tweede vaderland"; citaat, 60/1; Shaw, 27/8 (zie n. 10).
18. In *Pallas Leidensis MCMXXV* (Leiden 1925) 292-5, aantallen per periodes van 25 jaar.
19. Evelyn (*The Diary of John Evelyn*, uitgeg. door E.S. de Beer, Oxford 1955, deel I, 52), betaalde

voor alles een rijksdaalder; Rawlinson (Oxford, Bodleian Library, MS Rawlinson D, 1191) schreef zich in 1719 zowel in Utrecht (16r) als in Leiden in (21r): "Ik schreef me in als student, wonend in het huis van **Mijnheer Joseph Ryland** aan het Rapenburg en betaalde twee gulden aan **Mijnheer Peter Burman**, rector van de universiteit en 12 stuivers aan de Pedel"; Molyneux (Brieven in: *Dublin University Magazine*, deel xviii (1841), 474) noemde: "De Rector **Magnificus** schrijft je naam, leeftijd, plaats waar je woont in de stad en meestal het land waar je vandaan komt in een boek waar al de studenten instaan. Er wordt hier geen toelatingsexamen afgenomen, zodat een schoenlapper als hij Nederlands kan spreken civis academicus gemaakt kan worden ook al kan hij schrijven noch lezen. Bij het inschrijven van je naam doet hij je formeel beloven de gewoonten van de universiteit in acht te nemen en gepaste eerbied te hebben voor de professoren. Dan geeft hij je een briefje in het Hollands dat naar de pedel gezonden moet worden met 12 stuivers (geen onaanzienlijke som hier, want het is wat een dokter krijgt als hij zijn patient bezoekt). De pedel bepaalt dat je een bepaalde hoeveelheid wijn en bier accijnsvrij kunt krijgen en dat is het enige privilege; plus dat er een aparte gevangenis is en de Rector Magnificus met nog een paar professoren zijn de rechters als de studenten zich misdragen".

20. W. Macleod, "Journal of the Hon. John Erskine", *Scottish History Society*, 14 (Edinburgh 1893) 110-3.

21. J.M. Gray, "Memoirs of the Life of Sir John Clerk", *Scottish History Society*, 13 (Edinburgh 1892) 12-4.

22. Molyneux, 473; volgens Erskine waren er meer dan 20 Schotten in 1685; Carr, 11; L.W. Sharp, "Early Letters of Robert Wodrow", *Scottish History Society*, 3rd ser. 24 (Edinburgh 1937) xli. 23. Zie K.L. Sprunger, *Dutch Puritanism* (Leiden 1982) 4 15-7.

24. Molyneux, 473/4, was over de privélessen van Dr. **Margrave** meer te spreken dan over sommige andere: "Hoeveel meer en sneller leer je door deze lessen dan als je voor jezelf werkt; je kunt het je moeilijk voorstellen als je het niet zelf ervaren hebt."

25. Clerk, 15/6.

26. Molyneux, 486.

27. Rijswijk: Wodrow, xliii; **Parival**, 87; Farrington, 17; **Shaw**, p. 28/9.

28. Biografische en bibliografische informatie over **Talman** in: H. Colvin, *A Biographical Dictionary of British Architects, 1600-1840* (London 1978) 800-2; dagboeken in **Bedford**, Bedfordshire County Record Office, **Harvey** papers, MS D.D. HY 940, uitstapjes in de omtrek van Leiden (1698 en 1699); fotocopieën hiervan zijn samen met een transcriptie gedeponeerd in het GAL.

29. GAL, klapper kerkelijke ondertrouw: Jan **Hendriksz** Schaeff, 2 sept. 1677 en 2 april 1688 (met Gertruy van Suyderdijk).

30. Namen en adressen in inscriptie- en recensie boeken (UBL, archief senaat); registers accijnsvrijdom 1697-1701 (GAL, Stadsarchief 1574-1816, 7295-9 en 7346-9).

31. Erskine, 110; Clerk, 15-7, met een portret van Clerk getekend door Van **Mieris**; tekenacademie, cf. P.J. Blok, "Ars Aemula Naturae", in: *LJ* 10 (1913), 1-27.

32. Bedfordshire C. Rec. Off., MS D.D. HY 941 (reis 1697), 939 (reis 1698).

33. De datum van de recensie ontbreekt bij **Talman**; er is een tekening gemaakt te **Düsseldorf** in 1699 en een aantal andere gemaakt in Italië in datzelfde jaar (Victoria en Albert museum, Londen).

34. Behalve de afgedrukte tekeningen van Leiden e.o. zijn er nog enkele in Londense verzamelingen (Royal Institute of British Architects, zie n. 75; Victoria and Albert Museum) en in het Ashmolean Museum te Oxford (zie n. 43).

35. René Descartes (1596-1650) woonde hier van 1641-3; volgens *Les Délices de Leide*, 220-2, werd het "Het Cartesiaanse huys" genoemd.

36. Hij had de stad verlaten via de Morspoort en liep langs de Hoge of Lage **Morsweg** tot de afslag naar het veer bij Valkenburg; zie 12 Mei 1699.

37. Zie de tekening van C. Pronk, 1 e helft 18e eeuw in Th. Laurentius, *Een Kabinet van Rijnstreek Gezichten; de Rijn van Woerden tot Katwijk* (Bussum 1969) afb. 63.

38. **Kokshorn** of **Coxhoorn**; Comelis Wittert, koopman te Rotterdam was Heer van **Valken-**

- burg (L. van Ollefen, *Stad- en Dorpbeschrijver van Rhijnland I* (herdruk Zaltbommel 1976) (1 e 1796), deel I, Valkenburg 13); de beplantingen staan aangegeven op de kaart van Rijnland uit 1746.
39. Huis Rijksdorp, gebouwd voor **Amelis** van der Bouchorst, Heer van Wimmenum (gestorven 1669) door Pieter Post 1663-8; afgebroken in 1824; *LJ* 76 (1984) 123-54 met afbeelding voorkant; G.J. van Nimwegen, "Rijksdorp, de geschiedenis van een landgoed", in: Wassenaar ... toen., Rijswijk 1982, 89-132 (p. 102 perspectief tekening van het landgoed uit 1715).
40. Na de verwoesting in juli 1573 is slechts het schip herbouwd; de rest bleef ruïne tot de restauratie van 1938 (*LJ*, 34 (1942) 110).
41. Van 1697 tot 1717 was de Franse school van Monsieur Engel **Verhagen** gevestigd in het grote huis (gesloopt 1804) naast de pastorie (*LJ* 72 (1980) 175).
42. Gebouwd in 1622 (Van Ollefen, II, Leiderdorp 11).
43. Zie Talman's gezicht op Leiden met de Oude Rijn en het Waardeiland op de voorgrond, afgedrukt in: J.D. Hunt en E. de Jong, *The Anglo-Dutch Garden in the Age Of William and Mary* (Londen / Amsterdam 1988) 43.
44. Voordorp, aan de Lage **Rijndijk** "omtrent de kerk en het schouw", toen een vrij klein huis gebouwd door Hieronymus van der **Marck** (1671-97), schout van Leiderdorp (GAL, stadsarchief K74-1816, 3213, register van de buitengetimmenten 1688-1715, folio 28, 14 juli en 2 aug. 1694, **koopacte** en bouwvergunning; 21 Dec. 1709 verkocht **voor** 9.000 door zijn weduwe (GAL, Transporten Leiderdorp nr. 1564).
45. De "Steenmolen" of de molen "Rembrandt" te Hazerswoude (*LJ* 48 (1956) 128-133).
46. In 17de eeuwse reisguiden wordt turf vaak genoemd, o.a. **Parival** hoofdstuk III en G. Goris, *Les Délices de la Campagne à l'entour de la ville de Leide* (Leiden 1702) 269/70.
47. De verbouwing van de kerk kwam gereed in 1664, niet 1646 zoals *Tegenwoordige Staat* zegt (mededeling C. Kroon).
48. De familie Van Schouwen, die het huis bezat tot 1652, had een dolfin in het wapen; de nieuwe eigenaars Van der Rijt drie balken (zie volgende noot).
49. Zie "Geschiedenis van het kasteel Endegeest" in: *LJ* 6 (1909) p. 1-42; het huis werd in 1648 gebouwd tussen de oudere torens, de eigenaar, Jacob van der Ryt, heeft het huis nooit bewoond; afbeelding ook in *Les Délices de la Campagne...*, t.o. p. 143.
50. Van de **Haagweg** sloeg hij de Leidse weg in bij de Vink.
51. *Den grooten Tamerlan, met de dood van Bayaset de I, Turks keyzer* (1657), door J. Serwouters (J.A. Worp, *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland* (Groningen 1908) II, 157); Haller's reactie op een stuk gezien op de Leiderdorpse kermis in 1725 was niet veel anders (E. Hintzsche, *Albrecht Haller's Tagebücher seiner Reisen* (St. Gallen 1948) 41).
52. De abdij is gesticht in 1132 of 1133 door **Petronella** van Saksen, de weduwe van **Floris II**, die in 1124 gestorven was (*LJ* 1 (1904) 160); volgens Van Ollefen (I, Rijnsburg 3) werd **Floris** vroeger ook als stichter genoemd.
53. Zie *LJ* 42 (1950) 95.
54. De kerkisverbouwdin 1612 en 1660. De torenisvanc. 1200 (*Teg. Staat*); prenten van ruïnes en kerk in Laurentius nr. 66 (1649) en 67 (c. 1800).
55. Er waren toen twee Franse scholen en één Latijnse, zie G.J. Dozy, *De Latijnsche School te Noordwijk-Binnen* (Leiden 1886) 12-6.
56. **Parival**, 86, noemt de beschilderingen maar geeft geen gedetailleerde beschrijving; de belangrijkste schildering was de marteldood van St. Jeroen. Het plafond is in 1727 vervangen (J. Kloos, *Noordwijk in den Loop der Eeuwen* (Noordwijk 1928) 61/2); zie ook G. Scheepstra, *Het Kerkgebouw der Ned. Herv. Gemeente Noordwijk-Binnen* (Noordwijk 1946) 21-3).
57. Afbeeldingen van de steen staan in Scheepstra en Kloos; het sterfjaar moet zijn 1679; zijn vrouw was Johanna van Hoorn, overleden 7 Aug. 1680.
58. In dit familiegraf ligt o.a. Janus **Dousa** (1545-1604), zie Bloys, IIa, 247-9. P.C. Bloys van Treslong, *Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de kerken der Provincie Zuid-Holland* (Utrecht 1922).
59. Commentaren op rouwborden komen bij veel **touristen** voor, maar meestal veel korter:

- Farrington, 236: "In plaats van de ornamenten van de Lutherse of Paapse kerken, zijn er hier grote aantallen wapenschilden opgehangen, die naar mijn mening verre van decoratief zijn".
60. Van Ollefen, 1, Noordwijk 5: "Een **gequarteleerd** schild, het eerste en vierde gedeelte goud met negen rode ruiten (4 onder en 5 boven), zijnde het wapen van Van der Does; het tweede en derde kwartier zilver met een staande zwarte leeuw, zijnde dit het wapen hetwelk door de oude **Heeren** van Noordwijk is gevoerd" (d.w.z. het wapen van Van der Boeckhorst, zie Kloos, 36/7).
61. Van Ollefen, 6, citeert Van Leeuwen, die schrijft dat Diederik van der Does, baljuw van Rijnland, was getrouwd met Josina van Zuilen, erfdochter van de Heer van Noordwijk (voor 1550).
62. Bij de restauratie in 1902 is deze kapel weer herbouwd (Scheepstra, 21).
63. Zie n. 71; de ruïnes waren zichtbaar in o.a. 1694; 1696 en 1701 (*Teg. Staat*).
64. Een overblijfsel van de uitwatering "Het Malle Gat", 1571-2 en spoedig verzand, zie "De uitwateringssluizen van Katwijk 1404-1984", *Hollandse Studiën* 13 (Leiden 1984).
65. Zie Laurentius afb. 56 (1770); dec. 1570 verwoeste kerk is herbouwd in 1663 (*LJ* 14 (1917) 58/9).
66. Het huidige Rhijnhof dateert van 1733 en is grondig verbouwd in 1774 (*LJ* 51 (1959) 108); Rhijnburg komt voor op de topografische kaart van 1854.
67. Zie Laurentius afb. 70 (1732); volgens *Teg. Staat* waren er 18 straten en 208 huizen in 1694.
68. Het wapen van Katwijk is dat van het Huis Wassenaar: "een rood schild met 3 wassende zilveren manen" (Van Ollefen); hier wordt bedoeld het wapen van Willem, Baron van **Liere**, Heer van beide Katwijken etc. (echtgenoot van Geertruid A. Wassenaar), aan wie A. Pars zijn boek opgedragen heeft (*Catti Aborigines Batavorum*, dut is: De Katten ofte *de twee Katwijken aan See* en aan *den Rijn* (Leiden / Amsterdam 1745).
69. De brug is gebouwd in 1666 (*Teg. Staat*).
70. Zie noot 64; het kanaal diende ook om zout water per schip naar de zoutziederijen in Leiden te brengen (*LJ* 68 (1976), 158-171).
71. Zie Laurentius afb. 79: een prent uit Guicciardini's *Beschrijving van de Nederlanden* (1581), die ook enkele medailles vertoont.
72. Op afb. 76 in Laurentius (uit Pars 1697) is de ligging van het dorp goed te zien; het gasthuis was in 1687 **voorzien** van een fraaie stenen poort (Van Ollefen, 1, Katwijk 29).
73. Mogelijk Stoopenburg en Rijnhoven (mededeling C. Kroon); identificatie blijft moeilijk daar er maar weinig huizennamen op de oude kaarten van Rijnland staan.
74. Zie noot 45.
75. Groot Poelgeest, herbouwd in 1605; **Talman** tekende een gezicht op Koudekerk en Poelgeest (verzameling RIBA, Londen; foto in GAL prentven. 76274); ook Laurentius 27.
76. Misschien het Rechthuis, volgens Van Ollefen, Koudekerk, 12: "niets meer dan een ordinair herberg".
77. Mogelijk Huis de Tol of Klein Poelgeest, (Van Ollefen, 11; mededeling C. Kroon).
78. Zie Laurentius afb. 16 (1714).
79. Mogelijk Hofzicht, Rijnstroom of **Berendrecht** (Regt, W.M.C., "Alphensche Buitenplaat-sen", in: *LJ* 17 (1920), 130-247, nrs. 42-44); van de laatste staat een afbeelding in P. **Plemp-er**, *Beschryving van de Heerlykheid en het Dorp Alphen* aan *den Rijn* (Leyden 1714).
80. Het Hof te Alphen (ook geheten Oud **Kalslagen**), afb. in **Plemp-er** t.o. p. 149 (ook Laurentius 20 (1714); Regt, 149-54, nr. 9).
81. Misschien Rijnlust, Ruysmigt of Swaenswijk, de drie buitenplaatsen genoemd door Regt (nr. 6-8) tussen het Hof en de Gouwsluis.
82. De Gouwsluis, hier passeerden de schuiten tussen Amsterdam en Gouda (Van Ollefen, II, (Alphen) 8-10).
83. Waarschijnlijk Rhijnhart en **Belterhoop** (Regt, nr. 5 en 4).
84. Volgens Regt, W.M.C., *Gedenkboek ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan der Ned. Herv. Gemeente te Zwammerdam* (Alphen 1937) 19, is dit gedenkbord "boven de torendeur" verdwe-nen.
85. Lagenburg komt voor op de topografische kaart van 1854.
86. Een huis met deze veel voorkomende naam wordt genoemd door N. Plomp in

Heemtijsdinghen, 18 (1 982), p. 62-8.

85. Lagenburg komt voor op de topografische kaart van 1854.

86. Een huis met deze veel voorkomende naam wordt genoemd door N. Plomp in *Heemtijsdinghen*, 18 (1982), p. 62-8.

87. De vrede van Nijmegen.

88. De Wierikker Schans, aangelegd in 1673 (*Teg. Staat*); afb. Laurentius nr. 6 (1749); in *Les Délices de Leide*, 214, heet hij "de **Groote** Schans".

89. Willem **III**, die in 1689 koning van Engeland geworden was.

90. Zie P.C. **Beunder**, "Nieuwerbrug dankt zijn bestaan aan zijn brug", *Heemtijsdinghen, Orgaan van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging*, 11, afl. 3 (1975) 25-36.

91. Deze kapitale boerderij kwam in 1692 in bezit van Elisabeth de Lange geb. Van der Hoeve (zie N. Plomp, "De Lange Hoeve", *Heemtijsdinghen*, nr. 25 (1969).

92. Ingemetseld was het jaartal 1616 en enkele wapenstenen; onder dat van Karel V stond de tekst: "Plus **Oultre**" (mededeling archivaris Woerden).

93. Zie Ph. Timaretes, *Collectio Monumentorum Belgii Faederati* (Amsterdam 1684) 325: "Maght Der **FranCen** Ah! heeft so hart onse staDt beheert; Tot **LVtzenburgs** Vuyrbake ick ras stont in brandt, **Maer onse groote GoDt** haer oock so heeft wech geweert, Gaf goe **Luy yVer vry Vergaert** goet herbouwen in **stant**. 1675."; de verwijzing naar **Zacharia** ontbreekt hier; volgens O. **Groeneyk**, *Beknopte Geschiedkundige Beschrijving der Stad Woerden* (Zierikzee 1829) 49, stond dit rijmpje "voorheen op één der kerkglazen achter den predikstoel"; bij de **her-ingebruik-**neming van de kerk op donderdag 7 **nov**, 1675 ging de preek over Zacharia 1:16, "Ik ben tot Jeruzalem wedergekeerd met ontfermingen; mijn huis zal daarin gebouwd worden, spreekt de Heer der **heirscharen**, en het **rigtsnoer** zal over Jeruzalem uitgestrekt worden" (*Heemtijsdinghen*, 11, afl. 2 (1975) 20).

94. Zie Laurentius afb. 2 (c. 1750).

95. Het toenmalige kasteel is gebouwd in 1404-17 (*Teg. Staat*, ook *Heemtijsdinghen*, 12, afl. 2 (1976) 17-23).

DE OPRICHTING EN OPRICHTERS VAN DE LEIDSE VRIJMETSELAARSLOGE LA VERTU

door

J.A.M. Snoek'

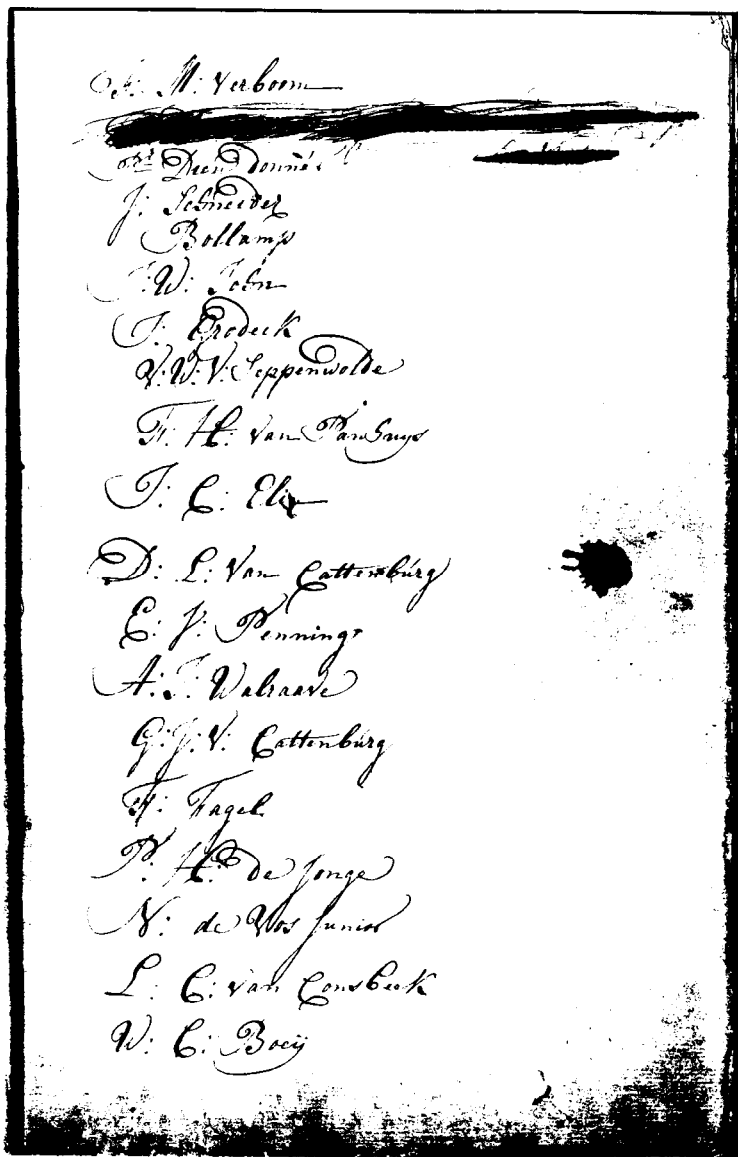
Het Leids Jaarboekje van 1958 bevat een “excerpt uit het niet in de handel zijnde Gedenkboek der Loge La Vertu geschreven door Dr. P.H. Pott”², waarin onder andere de ontstaansgeschiedenis van deze loge omstreeks 1757 behandeld wordt. Tot nu toe is, in navolging van Pott, steeds aangenomen dat Dominicus Dieudonné de “Vader” van La Vertu geweest is. De theorie van Pott luidt als volgt: “Degeen die als de drijvende kracht bij de oprichting in 1757 van La Vertu, als onderdeel van de ten vorigen jare opgerichte Nederlandse Grootloge, kan worden aangemerkt en dan ook door zijn medebroeders als eerste voorzitter der Loge werd aangewezen, is geweest: Dominicus Dieudonné. Hij was een Fransman, in 1732” te Verdun geboren, die zich in 1754⁴ aan de Leidse Hogeschool liet inschrijven als theologisch student en het volgend jaar als student in de wiskunde. Tijdens zijn verblijf in Leiden heeft hij een aantal burgers uit Leiden en zeker ook een aantal studenten weten te interesseren voor de vrijmetselarij. Toen hij meende voldoende enthousiasme te hebben gevonden, besloot hij een constitutiebrief bij het hoofdbestuur der Orde aan te vragen om tot stichting van een regelmatige Loge te kunnen overgaan. Normaliter wordt een vrijmetselaar volgens een bepaald ritueel ingewijd eerst tot leerling, later tot gezelschap en tenslotte tot meester, welke rangorde beantwoordt aan die der oude gilden. Deze middeleeuwse organisatievorm moet zijn stempel gedrukt hebben op de ontwikkeling der moderne vrijmetselarij (sedert 1717), wier oudste geschiedenis nog steeds enigermate in het duister ligt. Het ziet er wel naar uit, dat Dieudonné de andere in zijn aanvraag genoemde broeders bij communicatie – dus zonder rituele inwijding – zelf de graden van leerling en gezelschap gegeven heeft. Dat geen van hen de meestergraad bezat (wat eigenlijk een noodzakelijke vereiste voor de wetmatigheid der oprichting was en is), blijkt uit een latere brief van hem aan de Gedeputeerd (plaatsvervangend) Grootmeester Van Boetzelaar.”

Deze brief is het vervolgens door hem geciteerde “rapport van Dieudonné aan de ‘Député Grand Maître’ van 17 april 1758, een halfjaar na de oprichting der Loge”. Dit rapport bevat een lijst van “de recepties die ik gehouden heb en waarvan hier de lijst vanaf het moment waarop de Loge La Vertu geconstitueerd is tot nu”.⁷ Deze lijst begint dan met: “Ontvangen als meester: Br. Schnyder; Br. d’Avoine, en Br. Bernard, die alle drie leerling en gezelschap waren en die burgers van Leiden zijn.”

Dit schrijven bevat ook een ledenlijst van La Vertu, welke dan elf⁸ namen bevat, nl.: P. Dieudonné, Voorzittend Meester; F. Voorboom, le Opziener; J. Schnyder, 2e Opziener; Jone, Redenaar; Davoine, Secretaris; Bernard, Penningmeester; Chapuy, meester; Grodek, meester; Septenwolde, gezelschap; Hofman⁹, gezelschap en Poëte, leerling en Servant.” Zoals Pott constateert is één van de oprichters, nl. Bollamb, reeds verdwenen.

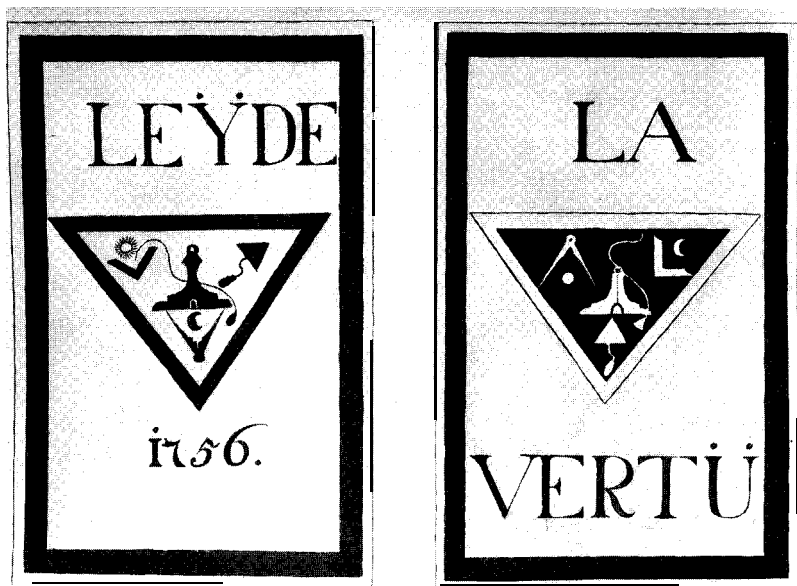
Pott constateert verder dat “Dieudonné zelf op het punt staat uit Leiden te vertrekken” en even verder: “Vrijwel alle nieuw aangenomen Broeders zijn studenten en bovendien valt het op dat de oudere leden niet-studenten in korte tijd worden geëlimineerd: op 24 juni 1759 meldt de Loge aan het hoofdbestuur dat zij de secretaris Br. J.U.Schneider heeft uitgestoten . . . terwijl kort daarop ook de naam van d’Avoine uit het ledenregister wordt geschrapt. Van de oorspronkelijke aanvragers der Constitutiebrief is dan alleen nog Br. Frans M. Verboom over, die nog jaren lang verschillende bestuursfuncties in de Loge zal vervullen.”

Pott laat het bij deze constatering, maar dat is niet erg bevredigend. Waarom blijft Verboom, terwijl alle andere oprichters verdwijnen? Dat Verboom, in tegenstelling tot de andere oprichters, zo lang lid van de loge blijft is niet het enige probleem. Waarom werd bijvoorbeeld deze broeder van het eerste uur nooit Voorzittend Meester? Zeker moet hij er de kwalificaties wel voor gehad hebben. Op de aanvraag voor de constitutiebrief (1757) staat hij vermeld als Eerste Opziener; daarna vervult hij achtereenvolgens de functies van Redenaar (1760), Tweede Opziener (1761), Eerste Opziener (1761), Redenaar (1762), Tweede Opziener (1762), Secretaris (1762), en Penningmeester (1764). In de periode 1765-1767 is Verboom geen lid van La Vertu, maar daarna is hij weer even actief als daarvoor en vervult hij achtereenvolgens de functies van Secretaris (1767), Secretaris ad interim en Penningmeester (1768), Penningmeester (1769) en Tweede Opziener (1769). Tot en met de bijeenkomst van februari 1772 blijft hij trouw komen. Een jaar later verzoekt hij schriftelijk “ontslag van het lidmaatschap dezer Loge. . . . hetwelk de Achtbare. Mr. hem heeft toegestaen.”¹² Hij heeft de Loge dan vijftien jaar lang trouw bezocht en in diverse functies gediend. Geen van de overige broeders had een dergelijke staat van dienst. Waarom werd hij dan nooit Voorzittend Meester?

afb. 1. De namen van de oprichters in het Constitutieboek van de loge *La Vertu*.

Er is nog iets vreemds aan de hand met Verboom. Pott beweert dat geen van de aanvragers van de constitutiebrief buiten Dieudonné de meestergraad bezat. Uit het rapport van Dieudonné blijkt echter dat wel Schneider en d'Avoine door hem tot meester verheven zijn, maar Verboom wordt in deze context in het geheel niet genoemd. Verboom stond op de aanvraag van de constitutiebrief echter vermeld als Eerste Opziener. Waarom werden de anderen dan wel, en juist hij niet tot meester verheven? Natuurlijk is het mogelijk dat Dieudonné Verboom al vóór de aanvraag van de constitutiebrief bij communicatie tot meester verheven heeft, wat op zich al in strijd is met de veronderstelling van Pott, maar waarom dan alleen Verboom en niet de overige drie?

afb. 2. Voor- en achterzijde van de "Catechismus 1756". Archief La Vertu.

Bovendien valt de huidige theorie niet te rijmen met een ander opmerkelijk gegeven uit de archieven van La Vertu. De namenlijst in het constitutieboek – het boek waarin het huishoudelijk reglement van de loge geschreven was, ondertekend door alle leden der loge ten teken van hun onderwerping aan dat reglement – begint met de vijf aanvragers, maar niet in de volgorde die we zouden verwachten. De volgorde is: (1) Verboom, (2) d'Avoine, (3) Dieudonné, (4) Schneider, (5) Bollamp. Ik ben geneigd te

veronderstellen dat dit geen vergissing is, maar de werkelijke volgorde aangeeft waarin ze lid werden.

Merkwaardig is ook dat Dieudonné, na een verblijf van een aantal jaren in Hamburg, terugkomt naar Nederland, namelijk naar Amsterdam, daar weer actief aan het logeleven deelneemt, maar nooit in La Vertu op bezoek komt. Van de initiatiefnemer tot de oprichting van een Loge zou je toch meer engagement verwachten.

Dan is er nog het punt dat het dossier met de zgn. constitutionele stukken van La Vertu, in het handschrift van Van Laak, destijds secretaris van de Grote Loge, het volgende opschrift bevat: “Papieren betreffende de Loge La Vertu, Leiden, 3 Augustus 1757, Geconstitueerd door de Zeer Achtbare Groot Meester Nationaal, Baron van Aerssen Beieren, Heer van Hogerheiden enz.” Dit suggereert dat niet alleen de aanvraag van de constitutiebrief op 3 augustus 1757 in Den Haag is ingeleverd, maar dat op dezelfde dag de Grootmeester de Loge heeft geconstitueerd. Natuurlijk zullen daar de nodige besprekingen aan voorafgegaan zijn. Maar hoe komt het dat de Grootmeester zo veel vertrouwen stelt in Dieudonné, een Fransman, student te Leiden?

Tenslotte is er, wanneer we ons bezighouden met de vraag naar de ontstaansgeschiedenis van La Vertu, het probleem van de zogenaamde “Catechismus 1756”, vervaardigd omstreeks 1807.” Pott zegt hierover: “Een . . . merkwaardigheid van het boekje is dat het omslag behalve de naam van de Loge en van het Oosten” het jaartal 1756 geeft. Dit doet de vraag opkomen of La Vertu reeds voor 1757 heeft bestaan als een onregelmatige Loge. De mogelijkheid lijkt niet geheel uitgesloten; het is echter op zijn minst genomen twijfelachtig dat een dergelijke Loge reeds geruime tijd zou hebben bestaan . . . Uit de bewoordingen van de Constitutiebrief en het schrijven van Dieudonné zou men eerder opmaken dat de Loge omstreeks 1756 moet zijn ontstaan en reeds spoedig daarop regelmatig is geworden door het aanvragen en verkrijgen van een Constitutiebrief.”

Samenvattend zijn er dus tenminste de volgende vragen:

- Wanneer werd La Vertu opgericht en door wie in welke hoedanigheid?
- Waarom heeft Dieudonné **Verboom** ófwel helemaal niet, ófwel als enige vóór de aanvraag van de constitutiebrief, tot meester verheven?
Waarom wordt **Verboom** in het constitutieboek als eerste genoemd, (samen met **d'Avoine**) vóór Dieudonné?
- Waarom heeft de Grootmeester zó veel vertrouwen in de oprichters dat hij de Loge constitueert op de zelfde dag waarop de aanvraag daartoe aan hem overhandigd wordt?
- Waarom bleef **Verboom**, toen alle andere niet-studenten werden wegge-

- werkt, lid, en zelfs zeer actief lid, van La Vertu?
- Waarom werd Verboom in al die jaren nooit tot Voorzittend Meester gekozen?
- Waarom ging Verboom in 1773 eigenlijk weg?
- Waarom komt Dieudonné na zijn vertrek nooit meer in La Vertu op bezoek?

Teneinde een poging te kunnen wagen om deze vragen te beantwoorden is het nodig eerst na te gaan wie de oprichters van La Vertu eigenlijk waren. Was het “een aantal burgers uit Leiden en zeker ook een aantal studenten”, zoals Pott denkt? Wie waren het precies en uit welke kringen kwamen ze? Laten we ze, in de volgorde waarin ze in het constitutieboek staan, eens wat nader bekijken.

François Melchior Verboom

De Verbooms vormen een geslacht van vooraanstaande en invloedrijke lieden (lid vroedschap, schepen, baljuw en schout, burgemeester, advocaat, regent) in vooral Rotterdam, Den Haag en Leiden.” De vader van François Melchior, Mr. Leonard, wonend op de Breestraat in Leiden, was advocaat voor het Hof van Holland. Deze Leonard huwde in 1723 in Voorschoten¹⁸ met Anna van den Bergh, Vrouwe van Adegeest, enig kind van de schatrijke Pieter van den Bergh, telg uit een der meest invloedrijke families in Leiden.” In 1724 wordt hun zoon François Adriaan geboren. De liefde kwam echter kennelijk slechts van één kant, want Leonard verbraste wel het vermogen van Anna, maar toonde niet veel genegenheid. Al spoedig had hij ook een vriendinnetje, Gertrudis Stael, bij wie hij een dochter, Leonarda Stael, verwekte, die in 1725 in Den Haag R.K. gedoopt werd.²⁰ Kennelijk was dit de druppel die voor Anna de emmer deed overlopen, want ze vraagt scheiding van tafel en bed aan, die in 1726 wordt uitgesproken.” Hoewel Leonard niet met Gertrudis kan trouwen zolang Anna nog leeft”, woont hij waarschijnlijk van dan af met haar samen als man en vrouw. In 1728 wordt hun zoon Leonardus Cornelius Verboom, en in 1730 hun tweede dochter, Leonarda, geboren.” Beiden worden ook weer R.K. gedoopt. Kennelijk verhuist het gezin nu naar Voorburg. In elk geval worden daar op 27 januari 1732 hun tweede zoon François Melchior (onze hoofdpersoon) en in 1734 zijn zusje Adriana Maria N.H. gedoopt.” Blijkbaar keren ze enige tijd later weer terug naar Den Haag.

In de “Kerstvakantie” 1752/1753 toont Frans een aardje naar zijn vaartje, want hij maakt zijn vriendinnetje Hermina van der Velden zwanger. Kennelijk laten ze, zoals wel vaker gebeurde, het er op aan komen of

het kind wel of niet levensvatbaar geboren wordt, want aanvankelijk trouwen ze niet. Wel gaat Frans naar Leiden om de kost te verdienen. Hij wordt pruikmakersknecht, waarschijnlijk, zoals we straks zullen zien, bij de pruikmaker François Siroo op de Langebrug.

In september 1753 wordt in de Hooglandse Kerk in Leiden hun zoon Leonardus N.H. gedoopt. Deze zoon is levensvatbaar. Frans en Hermina trouwen dan ook in november 1753 in de Pieterskerk. Dit huwelijk blijkt vruchtbaar, want al in 1755 wordt hun dochter Josijna Helena geboren.²⁵ Het volgend jaar volgt weer een zoon, **Josua**.²⁶

Rond die tijd zal Frans in Leiden maçonniek actief geworden zijn. Op 26 december 1756 wordt in Den Haag de Groote Loge opgericht terwijl La Vertu op 3 augustus 1757 een constitutiebrief aanvraagt, en kennelijk op dezelfde dag geconstitueerd wordt. De constitutiebrief is uitgeschreven op 19 augustus 1757. **Verboom** is dan Eerste Opziener.

Een jaar later, in 1758, wordt een zoon **Wilhelm Johannes** geboren.²⁷ In 1759 staan Gerrardus Corts, boekverkoper²⁸ en François d'Avoine, zilversmid²⁹, borg voor François Melchior **Verboom**, pruikmakersknecht³⁰, wanneer hij poorter van de stad Leiden wordt.³¹ Dat duidt er op dat hij zich dan zelfstandig in Leiden wil gaan vestigen. De eerstvolgende vermelding van zijn beroep (in 1766) luidt dan ook niet meer pruikmakersknecht, maar pruikmaker. In 1760 wordt een doodgeboren kindje in de Pieterskerk begraven.

Omstreeks 1760 ondertekent **Verboom** als Redenaar de nieuwe reglementen van La Vertu in het constitutieboek. Tot dan toe was hij Eerste Opziener. In april 1761 wordt hij Tweede Opziener.

In 1761 wordt weer een zoon geboren: François Melchior. Deze François Melchior schrijft zich in 1774 op **14-jarige** leeftijd in aan de Universiteit, en in 1777 op **16-jarige** leeftijd nogmaals, ditmaal voor theologie.³²

In 1761 ondertekent **Verboom** resolutiën als Eerste Opziener, in mei 1762 wordt hij weer Redenaar, in juli is hij weer Tweede Opziener, en in november tekent hij een brief als Secretaris.

In mei 1763 verhuist Frans met zijn vrouw en drie dan in leven zijnde kinderen van een huurhuis in de Nieuwsteeg³³, naar een eigen huis aan de Langebrug³⁴.

Dit pand, het derde van de hoek met de Boomgaardsteeg op de Langebrug richting Steenschuur, kocht **Verboom** in februari 1763 voor 1800 gld. van Mr. Simon van der Stel en Rutgert van den **Bogaart**.³⁵

Volgens de ledenlijsten van 1763 heeft **Verboom** dan geen functie; kennelijk heeft hij het dan te druk met zijn nieuwe pand, mogelijk ook met het opbouwen van zijn eigen zaak. In de lijst van functionarissen in een brief uit 1764 wordt hij echter weer vermeld als penningmeester.

In 1764 wordt weer een zoon geboren: Hermanus Wijnandus. Deze blijft leven.

In de ledenlijst van december 1765 komt Verboom niet voor. Dat is geen vergissing, want nog in februari 1767 wordt hij in de notulen” als bezoeker vermeld. Dat kon in die tijd: je kon je lidmaatschap van je Loge opzeggen zonder het lidmaatschap van de Orde te verliezen. Kennelijk wordt hij geheel door zijn zaak in beslag genomen, zodat hij het niet zinvol vindt om zijn contributie te betalen als hij toch geen tijd heeft om te komen.

In 1766 wordt Helena Martina geboren.³⁷

De ledenlijst van december 1767 noemt Verboom weer, en wel als Secretaris. Oktober 1768 wordt hij Secretaris ad interim en Penningmeester; juni 1769 bedankt hij als Secretaris, maar hij blijft Penningmeester; december 1769 wordt hij Tweede Opziener.

In 1770 wordt weer een zoon, Adrianus, geboren, die waarschijnlijk in leven blijft.

In dat zelfde jaar 1770 neemt Verboom deel aan de zgn. Schotse Loge. De door hem in dat kader als speciaal te beoefenen gekozen deugd is de Standvastigheid.

Het volgende jaar, nl. in 1771, wordt een dochter, Hermina Francina, geboren die in leven blijft.

Februari 1772 komt Verboom voor het laatst in La Vertu. Kennelijk is Hermina spoedig daarop zowel zwanger als ziek geworden. Ze kan Frans niet langer bijstaan in het lopend houden van de winkel “in lakens, fluweel, hoeden, kousen en garnituren”, die ze nu hebben. Integendeel; Frans staat nu voor de taak om zowel haar als zijn zes nog levende kinderen te verzorgen. Hij heeft dan waarachtig wel iets anders dan de Loge aan zijn hoofd. Rond de jaarwisseling van 1772 op 1773 wordt een doodgeboren kindje begraven. Hermina is nu kennelijk echt ernstig ziek en Frans, die al bijna een jaar niet meer in de Loge is geweest, besluit zijn lidmaatschap van de Loge (niet dat van de Orde) op te zeggen. In februari 1773 “heeft de Achtbare. Mr. voorgelezen eene Missive van den Br. Verboom, waarbij zijn Ed. deszelfs ontslag van het Lidmaetschap deezer Loge. verzoekt, hetwelk de Achtb[are]. Mr. hem heeft toegestaen.” Nog geen maand later sterft Hermina.“”

Of Verboom na 1773 ooit weer maçonniek actief werd valt moeilijk met zekerheid te zeggen, maar het lijkt niet waarschijnlijk. In het boek met de namen van de bezoekers van La Vertu komt hij niet voor, en in de Orde-archieven is hij alleen als lid van La Vertu bekend. Dat hij na 1773 de Orde in het algemeen, en La Vertu in het bijzonder, een goed hart bleef toedragen mogen we echter wel aannemen, gezien het toetreden van zijn zoon Wilhelm Johannes omstreeks 1786.

Het duurt bijna vijf jaar voordat Verboom hertrouwt, maar in 1778 is het dan toch zo ver en treedt hij in het huwelijk met Jannetje Dikkeboom. Dit huwelijk blijft kinderloos, maar zakelijk gaat het hem kennelijk goed. In 1784 koopt hij bijvoorbeeld voor 500 gld. een “speeltuin” (een soort volkstuintje⁴⁰) onder Zoeterwoude.⁴¹ Van winkelier werkt hij zich op tot koopman met het nodige bedrijfskapitaal, want in 1790 heeft hij een bedrag van 1055 guldens 17 stuivers en 12 penningen te goed van een klant en kan zich dat dus kennelijk permitteren.⁴² En omstreeks 1800 heeft hij een dienstbode.⁴³ De “Lijste van de Nieuw getimmerde off gemelioreerde⁴⁴ Huisen en Gebouwen, gelegen binnen de stad Leyden, en in de Jaaren 1795, 1797 en 1798 gedaan”⁴⁵ vermeldt:⁴⁶ “Voor den Jaare 1797: Het Huis van F.M. Verboom. Een voorpui, en van binne gemelioreerd, naar welke Melioratie't zelve in huure gecalculeerd word waardig te zijn jaarlijks f 175”. Daarmee werd het pand een van de duurste uit de omgeving.

Vanaf 1798 hij is dan 66 jaar – gaat Verboom het kennelijk wat rustiger aan doen. In dat jaar beëindigt hij de huur van een pakhuis⁴⁷ en in 1801 verkoopt hij zijn “speeltuin” onder Zoeterwoude.⁴⁸

Dan komt op 12 januari 1807 de ramp met het kruitschip. Het pand van

afb. 3. De gedenkpenning ter gelegenheid van het tiende lustrum van La Vertu, met herinnering aan de Ramp van 12 januari 1807, waarbij het huis van François Melchior Verboom totaal werd verwoest. Het ontwerp is vermoedelijk van de hand van C.E. Burckhardt. Coll. De Lakenhal.

Verboom aan de Langebrug” lag in het gebied dat volledig verwoest werd.⁵⁰ Waarschijnlijk waren Verboom en zijn vrouw niet thuis op het moment van de ramp, want ze overleven het. Mogelijk speelt dit mee bij het tot stand komen van de merkwaardige titel van het gedicht dat hoort bij de penning die La Vertu laat slaan ter herinnering aan het 50-jarig bestaan van de loge, en de ramp met het kruitschip: “... het geluk, dat in die ontzettende verwoesting, voor zoo veel bekend is, met zoo vele andere slagtoffers, geene Broeders Vrijmetze-laars zijn omgekomen, gaven aanleiding tot het slaan van eenen gedenkpenning”.⁵¹

Verboom wijkt nu uit naar Den Haag, waar hij tot aan zijn dood aan het Noordeinde woont. Van daaruit diende hij de opgaven en adressen tot schadevergoeding in, die echter, toen bleek dat hij meer vergoed probeerde te krijgen dan de schade die hij kon aantonen, geheel van de hand gewezen werden.“ Daar ook overlijdt zijn vrouw, Jannetje Dikkeboom, in 1810.⁵³ Zelf sterft hij op 84-jarige leeftijd op 10 december 1815 om half zes 's avonds.⁵⁴

François d'Avoine

Op 29 maart 1709 gaat de latere vader van François d'Avoine: “Pieter Davijn, droogscheerder, jongman van St. Aman (in Frankrijk)” in ondertrouw met Francijntje Geersen. Uit dit huwelijk worden zes⁵⁵ kinderen geboren die allen in de Waalse kerk gedoopt worden. Het zijn:

(1) Jeanne (of Johanna), geboren op 1 januari 1717. Zij huwde in 1753 de Amsterdamse juwelier Elias Morrellon La Cave.⁵⁶

(2) Pierre, geboren op 4 maart 1719. Gaat op 16 augustus 1743 in ondertrouw met Barbara van Meenen en is dan pruikmakersknecht, wonende op de Westdwersgragt. Hij vormt dus een link tussen zijn broer François d'Avoine en zijn collega Frans Verboom. Hij wordt begraven op 8 november 1770 en was bij zijn dood pruikmaker.

(3) Pierre, geboren op 17 april 1720. Gaat op 16 april 1745 in ondertrouw met Maria van Leeuwen en is dan broodbakker, wonende in de Kloksteeg. Ook zijn vader woont dan in de Kloksteeg.

(4) Elizabeth, geboren op 18 maart 1725. Zij huwde in 1753 de Amsterdamse zilversmid Frans Morrellon La Cave.⁵⁷

(5) Jean (of Jan), geboren op 19 februari 1727. Gaat op 24 november 1752 in ondertrouw met Pietemelletje van der Ham en is dan biljartmeester, wonende in de Kloksteeg.

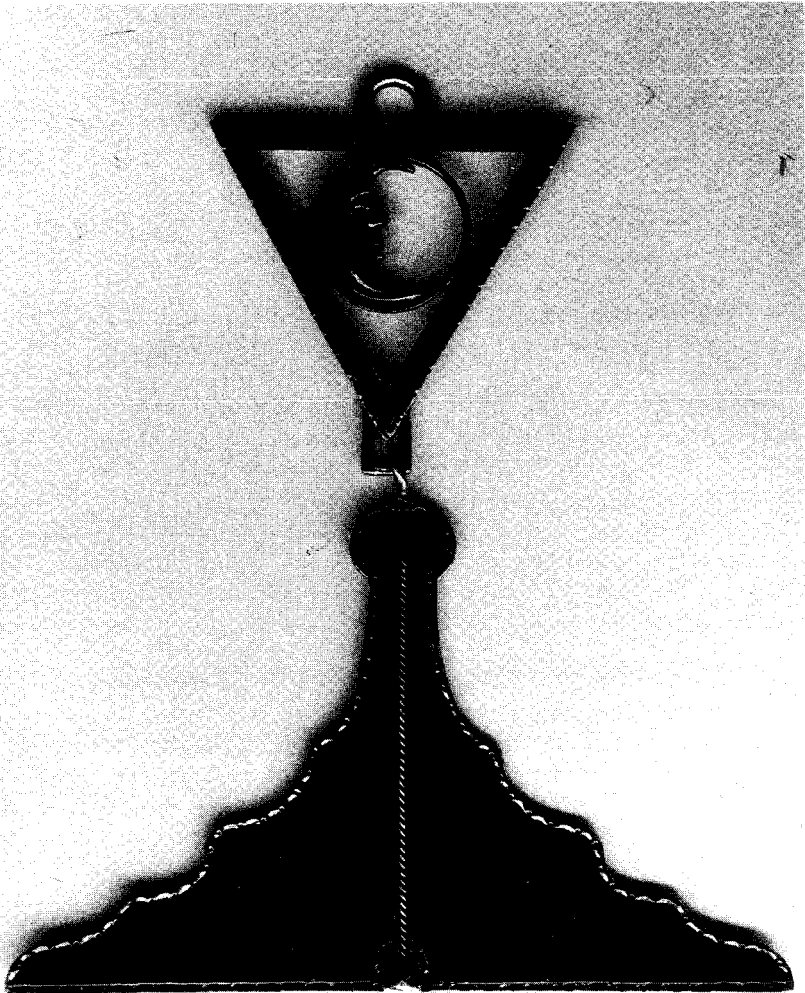
(6) François, geboren op 26 november 1729. Hij is degene die deelneemt aan de oprichting van La Vertu.

Op 23 februari 1753 trouwt hij (zelf 23 jaar oud) met de 31 jaar oude

Susanne Pimar uit Amsterdam in de Oude Kerk te Amsterdam.” Helaas wordt het beroep van François niet vermeld. De Rekening van het goud- en zilversmidsgilde van 1740 vermeldt echter onder het hoofdstuk: “Ontfang wegens het inteekenen van leerjongens”: “den 12e April van Francois Davoijne fl-10-0”, en in 1751 is “Ontfangen van Francois d’Avoine wegens zijn examen als meester f40-0-0”.⁵⁹ Dat de zilversmid d’Avoine en de mede-oprichter van La Vertu inderdaad één en dezelfde zijn is zeker op basis van de al eerder genoemde borgbrief van 7 december 1759 voor François Melchior Verboom, waarop als borgen tekenen: Gerrardus Corts, boekverkoper, en François d’Avoine, zilversmid. De handtekening van d’Avoine hier is ontegenzeggelijk dezelfde als die onder de aanvraag voor de constitutie van La Vertu. Tegen die tijd heeft hij overigens zelf leerjongens.⁶⁰

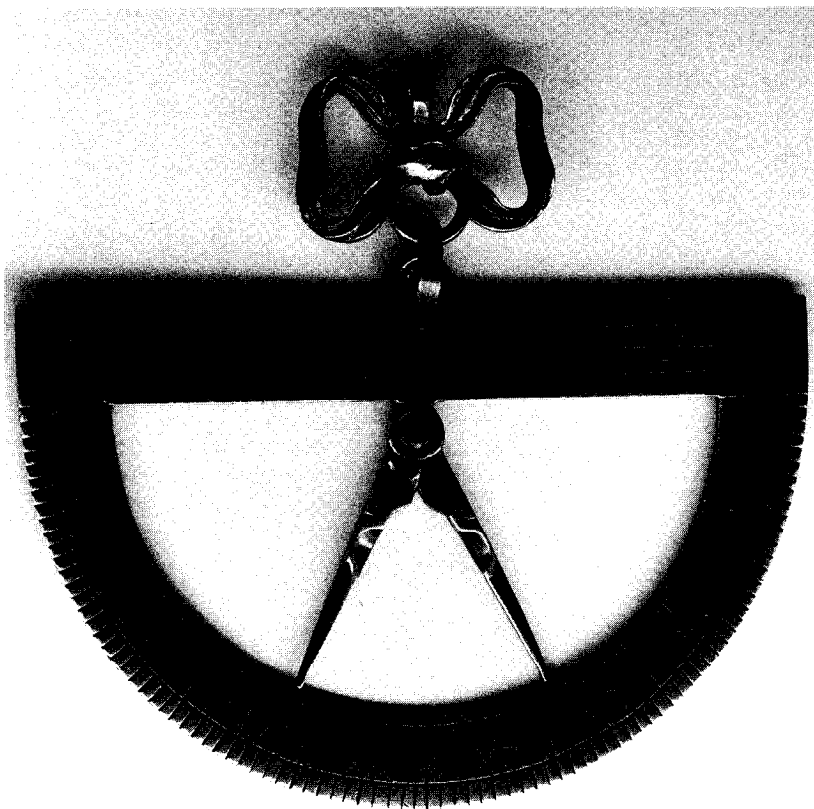
François d’Avoine was dus op 3 augustus 1757 een van de ondertekenaars van de aanvraag voor de constitutie van La Vertu, en als zodanig wordt hij dan ook vermeld op de constitutiebrief van 19 augustus. De plaats van zijn handtekening op de aanvraag, links-onder, is niet in strijd met de veronderstelling dat hij op dat moment al de functie van secretaris had. Hij zal toen echter nog maar gezet geweest zijn. In de brief van Dieudonné dd. 17 april 1758” vermeldt deze namelijk onder meer: “Ontvangen als meester Br. Schnijder; Br. d’Avoine, en Br. Bernard die alle drie leerling en gezet waren en die burgers van Leiden zijn”, terwijl in dezelfde brief een ledenlijst voorkomt waarop d’Avoine als secretaris vermeld wordt.

Volgens de “Liste des Membres de la Loge La Vertu” van “1759, Janvier” is d’Avoine dan Tweede Opziener en hij ondertekent ook in die hoedanigheid het “Rapport de la Loge La Vertu contra J.U.Schneider” etc. d.d. 24 juni 1759.⁶² Pott⁶³ denkt dat al kort hierna “de naam van d’Avoine uit het Ledenregister wordt geschrapt”. Dat de grondig doorgestreepte naam die in het constitutieboek als tweede ingeschreven was, direct na Verboom, die van d’Avoine was is wel waarschijnlijk, maar het zal toch nog wel een poosje geduurd hebben voor het zo ver kwam. De huishoudelijke reglementen van de Loge uit het jaar 1759/60 ondertekent hij namelijk nog als penningmeester⁶⁴ en we bezitten nog een brief aan de Gedeputeerd Grootmeester, ondertekend door d’Avoine als secretaris op 15 december 1760.⁶⁵ Niets wijst dan op een naderend conflict. Dat d’Avoine een jaar tevoren borg staat voor Verboom (zie hierboven) wijst eerder op het tegendeel. In de ledenlijst, die de loge op 22 april 1761 opgeeft, ontbreekt zijn naam echter en ook later komt hij nooit meer in de stukken van de Loge voor. Tussen 15 december 1760 en 22 april 1761 moet hij het lidmaatschap der loge dus opgezegd hebben. De door Pott gesuggereerde veronderstelling dat dit niet in harmonie gebeurde wordt voornamelijk alleen ondersteund door de door-

haling van zijn naam in het constitutieboek. Inmiddels kunnen we ons echter wel een idee vormen van wat er gebeurd is.

In juli 1760 was namelijk zijn vrouw overleden. Ze wordt echter niet in Leiden, maar in Amsterdam begraven. Dat is op zich al vreemd, maar de begrafenisregisters van de "Frans Gereformeerde Kerk" van Amsterdam vermelden haar bovendien als volgt: "24 July 1760 Donderd. **Susanna** Pimart, Behuwd. **Suster** van Joseph Elie **Morin**, op de Raamgragt op de

afb. 4. De twee bewaardgebleven *bijoux* die hoogstwaarschijnlijk *vervaardigd* werden door François *d'Avoine* tussen 1756 en 1761. Op de *linker pagina* het bijou voor de Eerste Opziener, hierboven die voor de Architect. Coll. La Vertu.

hoek van de Verwerstraat. . . **HuurGr 15,-**".⁶⁶ Dit is natuurlijk een merkwaardige vermelding, want ze wordt hier niet vermeld als "huisvrouw van François **d'Avoine**", maar als schoonzuster van Joseph Elie **Morin**. Dat zal wel de Amsterdamse juwelier Elias Morrellon La **Cave** zijn die met **Jeanne d'Avoine**, de oudste zuster van François, getrouwd was.

Op 22 januari 1767 wordt **d'Avoine** wegens krankzinnigheid onder curatele gesteld.⁶⁷ In het verzoek daartoe wordt aangevoerd dat hij al ongeveer vier jaar krankzinnig is.⁶⁸ Hij wordt opgenomen in het **Caecilia** Gasthuis. Hij sterft uiteindelijk, slechts 39 jaar oud. Op 29 december 1768 wordt hij

begraven in de Leidse Vrouwekerk, in **huurgraf** “Ommegang van ‘t Choor No 35”.

Op grond van het voorgaande zou er het volgende gebeurd kunnen zijn. François leed aan een ziekte, waardoor hij langzaam maar zeker “krankzinnig” werd en uiteindelijk stierf. In 1760 is hij nog zo normaal dat hij probleemloos tot Secretaris van La Vertu verkozen kan worden. Maar thuis is zijn afwijkend gedrag al zodanig merkbaar dat zijn vrouw het niet meer bij hem uithoudt en naar Amsterdam, de plaats waar ze vandaan kwam, vlucht, waar ze bij haar schoonzus en zwager intrekt. Dat zal de geestelijke stabiliteit van François geen goed gedaan hebben, evenmin als haar sterven nog dat zelfde jaar. Alles bij elkaar verslechtert hij zo dat hij in de Loge niet meer te handhaven valt. Overigens blijft hij leerjongens aannemen tot 29 december 1764 toe!

De oudste inventarislijst van La Vertu, daterend van 1769, vermeldt o.a. enkele bijous. Deze kunnen dan op een paar na nog niet door C.E. Burckhardt – de juwelier die in 1769 lid werd van La Vertu en de meeste bijous voor de loge leverde – gemaakt zijn, maar moeten al voor die tijd in het bezit van de loge gekomen zijn. Het ligt voor de hand om aan te nemen dat deze door **d’Avoine** gemaakt zijn. Enkele hiervan zijn nog steeds in gebruik. Zij zijn het enige werk van **d’Avoine** dat tot op heden bewaard gebleven is. Tevens zijn het de oudste bijous die La Vertu nog heeft, en als deze veronderstelling juist is zullen ze in de periode 1756-1760 vervaardigd zijn.

Dominicus Dieudonné

Dominicus werd op 14 januari 1731 te Verdun in Frankrijk geboren”” als zoon van de schrijnwerker **Nicolas Dieudonné** en Marguerite Flager. Hij laat zich op 26 september 1753 als **22-jarige** student in de theologie aan de Leidse Universiteit **inschrijven**.⁷⁰ Op 14 januari 1754 verlengt hij zijn inschrijving.” Een maand later gaat hij over tot het protestantisme en wordt hij lid van de Waalse kerk:

“De 15e februari 1754 heeft Mijnheer Dominicus Dieudonné, na een verblijf alhier van zes maanden, en zich onberispelijk gedragen hebbende, in onze kerkeraad, een vrijwillige, en volledige afzwering gedaan van de Dwalingen van de Roomse Kerk, en verklaard, dat hij kiest voor de Protestantse Godsdienst, geheel en al, en dat hij God bad, hem de gunst te verlenen, te leven, en te sterven in de belijdenis van deze heilige Godsdienst, waarin hij, naar ons gebleken is, zeer goed onderricht was; Bijgevolg is hij erkend als Lid van onze Gemeenschap, en Mijnheer de Voorzitter heeft hem, uit naam van het hele Gezelschap de Zegen des Heere toegewenst.”

Hij wordt in 1731 in Verdun in de streek Champagne in Frankrijk geboren. Zijn ouders sturen hem naar het seminarie van de zeer strenge Orde van de Ongeschoeide Carmelieten te Parijs, waar hij pater wordt en de opleiding en wijding tot priester krijgt. Zijn eerste standplaats wordt het hertogdom Chalons, gelegen tussen Parijs en Verdun. Vervolgens wordt hij naar Leiden gestuurd om pater Paulus des Martins bij te staan. Daarmee voltrekt zich een belangrijke verandering in zijn leven. In Frankrijk was het de leden van zijn Orde niet toegestaan om een vrouw zelfs maar te zien. In Nederland zijn de regels minder streng.⁷⁵ Het resultaat is dat hij zijn gevoelens voor de “tedere kunne” ontdekt. Een huwelijk met een Rooms-Katholiek meisje is voor hem uitgesloten. Zijn keus valt echter op Jeanne Camroux, die Waals is. Die kan hij wel trouwen, mits hij alles opgeeft: zijn priesterschap, het Roomse geloof en daarmee ook het contact met zijn ouders. Hij maakt deze keuze, maar de romantische jongeman wordt door de Waalse kerk niet zo maar geaccepteerd: hij zal eerst moeten bewijzen dat het hem ernst is. Daarom schrijft hij zich in aan de theologische faculteit van de universiteit. Met zijn vooropleiding heeft hij maar weinig tijd nodig om zich de stof eigen te maken, Na vijf maanden kan hij het onderzoek door de Waalse kerk met goed gevolg doorstaan. Negen maanden later (sic!) mag hij met zijn Jeanne trouwen.

In februari 1755 verlengt hij zijn inschrijving aan de universiteit niet; dan bedenkt hij zich en schrijft zich op 18 april 1755 opnieuw in, namelijk voor wiskunde.

Op 15 november 1755 wordt hun zoon Jacques geboren; de volgende dag wordt die Waals gedoopt.

In februari 1756 verlengt Dominicus zijn inschrijving aan de universiteit, maar inmiddels zijn zijn status en vak wederom veranderd: hij is nu “Magister Lingua Gallica”⁷⁶, wat overeenkomt met het beroep dat hij bij zijn ondertrouw ook al opgaf: “taalmeester”. Onder deze aanduiding blijft hij aan de universiteit ingeschreven tot zijn vertrek uit Leiden. Hij zal waarschijnlijk Franse, en misschien ook Latijnse, taal- en letterkunde gedoceerd en misschien ook zelf verder bestudeerd hebben. Hiermee komt hij in aanmerking als kenner van de Franse *Astrea-cultus*⁷⁷ in het algemeen, en van het werk van Honoré d’Urfé in het bijzonder. We zullen zo zien dat dat van belang is.

Tevens blijkt uit de herinschrijvingen aan de universiteit dat de Dieudonnés tot hun vertrek uit Leiden in de Zonneveldsteeg, de huidige Zonneveldstraat, blijven wonen. Dat is dus vlak bij Verboom, wiens eerste drie kinderen geboren werden in september 1753, juni 1755 en juni 1756. De geboorte van de eersteling van de Dieudonnés valt dus precies tussen de tweede en derde van de Verbooms in. Je kunt je voorstellen dat Hermina en

afb. 6. Portret van A.N. van Aerssen Beieren, in 1757 Grootmeester van de Vrijmetselaars in Nederland. Coll. Grootoosten, Den Haag.

Jeanne elkaar ontmoet en vervolgens opgezocht hebben, en dat Frans en Dominicus elkaar zo hebben leren kennen.

Dan komen we weer bij de aanvraag van de constitutie voor La Vertu op 3 augustus 1757. Deze is geschreven in het handschrift van Dieudonné, en gezien ook de uitstekende kwaliteit van het frans is het wel duidelijk wie die geschreven heeft. Hij luidt als volgt:

Zeër Achtbare Groot Meester

Wij hebben met het grootste genoegen uw gewaardeerde brief ontvangen. Bij gevolg hebben wij al onze broeders bijeengeroepen. Wij verzoeken allen uw bescherming, en tegelijkertijd verzoeken wij u ons de grondwetten te verlenen die wij moeten volgen en de vergunning om als Loge te werken. Wij beloven trouw te zullen zijn aan die grondwetten, zo veel als in ons vermogen ligt. Dat zal in dat geval een grote troost zijn voor de Kinderen van de **Weduwe**⁷⁸ die in u hun Vader zullen terugkrijgen en die, naar wij hopen, zich voor altijd gelukkig zullen prijzen in hun Vader Van **Aarssen** Beijeren de Wetgever en Grondlegger van hun Loge te hebben herkend. Wij besluiten met u een voorspoedig Bestier toe te wensen. Wij erkennen de goedheid die u gehad heeft, om ons te willen antwoorden. Wij zijn vervuld van dankbaarheid, u onze meest oprechte onderdanigheid betuigende

Zeër Achtbare Grootmeester

T. **holland**

F. D'avoine

Uw Dierbare Kinderen

D. Dieudonné **Achtb.** Meester

F.M. **Verboom** le Opziener

J. Schneider

Op de achterkant, in het handschrift van Van Laak, staat: "Verzoek, aangeboden aan de Grootmeester op 3 augustus 1757 door de broeders P. Dieudonné Meester, F.M. **Verboom** [&] J. Schnejder Opzieners, T. Rollamb, en F. **d'Avoine**, om een Loge te mogen openen onder de naam van La Vertu te Leiden, waarvan de kleur zal zijn het Celadon." Een Nederlandse loge onderscheidt zich namelijk door haar naam en kleur van de andere. Voor La Vertu zijn die beide ontleend aan de Astrea-cultus, en met name aan het boek "**L'Astré**" van Honoré **d'Urfé**: La Vertu is een van de standaard aanduidingen van Astrea en Celadon is haar tegenspeler.

De constitutiebrief die gesteld is op 19 augustus 1757 is een merkwaardige, omdat hij, zoals Pott al opmerkte, meer het karakter heeft van een volmacht aan Dieudonné persoonlijk, dan van een constitutiebrief voor de Loge als geheel. Vanwege dat karakter volgen hier volledigheidshalve die gedeelten uit de tekst waar het in dit verband om gaat:

"... het vertrouwen dat wij stellen in de persoon van onze broeder P. Dieudonné, zijn inzicht in onze Mysteriën, en zijn zorgvuldigheid in het uitvoeren van de werkzaamheden die wij hem toevertrouwen, hebben ons

doen besluiten hem aan te stellen, en hem te benoemen, zoals wij hem bij deze aanstellen en benoemen om in onze Naam de hieronder genoemde Broeders aanvragers bijeen te roepen, en hen met de gebruikelijke vormen in te lijven in een regelmatige Loge van Vrije en aangenomen Metselaren onder de naam LA VERTU. Genoemde Broeder P. Dieudonné gelastende er tegelijk byzonder zorg aan te besteden dat alle en ieder van de genoemde Broeders aanvragers regelmatig zijn ingewijd in de Mystериën van onze orde, en dat zij in acht nemen, nakomen, en zich houden aan alle en elk der regels, bevelen en Bepalingen vervat in de Constitutieboeken . . .

Wij willen en eisen dat U, P. Dieudonné, ons, zodra het u uitkomt, gericht aan onze Gedeputeerde, een uitvoerige gespecificeerde schriftelijke opgave levert, van hetgeen u zult hebben gedaan uit kracht van hen aanwezig, en wij verwachten van de Loge, na geconstitueerd te zijn zoals hierboven [beschreven], elke drie maanden op het voornoemde adres een getrouwe opgave van de nieuw ontvangen broeders en van alle andere zaken die ons Grootmeesterschap of de Broederschap zouden kunnen interesseren”.

Wanneer we deze tekst vergelijken met bijvoorbeeld die van de constitutiebrief van L'Age d'Or d.d. 29 juli 1758, dan blijkt de laatste hier geciteerde alinea min of meer standaard te zijn, met dien verstande dat daar niet de op dat moment Regerend Meester bij name genoemd wordt – hoe-wel uit de aanvraag wel bekend was wie dat was – maar gesproken wordt over “die Broeder, welke Meester is van de Loge L'Age d'Or, of zal worden verkozen”. De eerste hier geciteerde alinea heeft geen pendant in andere constitutiebrieven.

De opdracht tot regelmatige rapportage voert Dieudonné niet getrouwelijk uit. Pas een maand nadat hij op 23 maart 1758 er een dochter, Marie Anne, bijgekregen heeft en hij besloten heeft om zijn functie in de Loge neer te leggen, schrijft hij op 17 april 1758 aan de Gedeputeerd Grootmeester Baron van Boetzelaer het al eerder genoemde rapport. Op dit punt is het voldoende om hier nog het volgende uit te citeren:

“Sinds vier maanden heb ik het zo druk met de correctie van werken voor de drukkerij, gevoegd bij mijn lessen zowel in wiskunde als in talen, dat dat al mijn tijd opeist, en ik nauwelijks nog tijd kan vinden om me in de mate waarin ik dat zou wensen te kwijten van mijn taak voor het welzijn van de Vrijmetselarij. Dit heeft me doen besluiten, na overleg met de broeders, en gehoord hun argumenten, om hen afgelopen zondag de post van Voorzittend Meester terug te geven, en over te gaan tot de verkiezing van een nieuwe Meester van de Loge La Vertu.”

Met name dit laatste gedeelte van deze brief geeft ons inzicht in het leven van de schrijver op dat moment. Kennelijk verdient hij zijn brood als

corrector voor een **drukkerij**.⁷⁹ Verder blijkt hij nog steeds colleges te geven, echter niet alleen in talen maar ook in wiskunde. Zijn inschrijving aan de universiteit in dat vak was dus serieus. Tenslotte is de conclusie van Pott dat hij op dit moment al op het punt staat Leiden te verlaten ongegrond: hij heeft slechts zijn functie van Voorzittend Meester neergelegd. Of hij nu al weet dat hij over een half jaar Leiden zal gaan verlaten is zeer de vraag en blijkt in elk geval nergens uit.

Het komt er echter wel van: op 19 november 1758 verkrijgen hij en zijn vrouw attestatie voor **Hamburg**.⁸⁰ Gegevens over hun kinderen zijn er niet, maar bij afwezigheid van gegevens over hun sterven in Leiden mag aangenomen worden dat ze nog leven en meegaan. Waarom hij naar Hamburg vertrokken is en wat hij er gedaan heeft, is (nog) niet duidelijk; wel kunnen we een vermoeden uitspreken: waarschijnlijk is hij in dienst genomen door een rijk en zakelijk of politiek hooggeplaatst persoon; een Consul **bijvoorbeeld**.⁸¹ Dieudonné zal als privé-docent zijn kinderen onderwezen hebben of als persoonlijk secretaris zijn handels- of politieke correspondentie, met name die welke in het Frans geschreven moest worden, verzorgd hebben.

Vanuit Hamburg keert hij naar Nederland terug en wel naar Amsterdam. Hier worden hij en zijn vrouw in september 1760 ingeschreven in de Waalse kerk.

Spoedig gaat hij op zoek naar een Loge waar hij zich thuis kan voelen. Net zoals dat nu gaat begint hij met hier en daar op bezoek te gaan. In november 1760 tekent hij als bezoeker in het notulenboek van de loge La Bien **Aimée**⁸² en in december bezoekt hij Concordia Vincit **Animos**.⁸³ Mogelijk is hij nog naar andere loges geweest, maar kennelijk gaat zijn voorkeur uit naar CVA, want in januari 1761 is hij daar weer en “zodra de Loge geopend was heeft Broeder Dieudonné, Bezoeker, toestemming gevraagd lid van onze Loge te zijn, op wie alle stemmen in zijn voordeel waren. En is geaccepteerd om lid te zijn, tenminste als hij, overeenkomstig onze wetten, twee **ducaten** betaalde.” Kennelijk is hij de daarop volgende maanden vrij actief, want als in juli 1761 nieuwe functionarissen voor de Loge benoemd worden, wordt hij aangesteld als Secretaris en hij maakt, blijkens het handschrift, direct al de notulen van die bijeenkomst. Direct daarop volgt een overzicht van inkomsten en uitgaven van het laatste jaar. Plichtsgetrouw meldt hij ook in een brief van die zelfde maand de nieuwe samenstelling van het bestuur, alsmede de overige leden van de Loge aan de **Grootloge**.⁸⁴ De volgende bijeenkomst van de Loge, op 1 augustus 1761, notuleert hij nog, maar op 30 augustus zijn de notulen in een ander handschrift en vermelden: “Broeder Dieudonné heeft zijn ontslag als Secretaris gevraagd, wat men hem heeft toegestaan omdat zijn zaken hem niet toestaan langer te blijven, men heeft hem toegestaan erelid van de loge te zijn.”

Wat dat erelidmaatschap van de loge in dit geval betekende is niet duidelijk, maar zeker heeft Dieudonné zich in het eerste halfjaar van 1761 voor CVA verdienstelijk gemaakt.

Onduidelijk is waarom hij nu ineens geen tijd meer voor zijn functie heeft, want weer duurt het nog een halfjaar voordat hij naar elders vertrekt. Pas op 22 februari 1762 krijgen zijn vrouw en hij attestatie van de Waalse kerk voor **Stockholm**.⁸⁵ Dat is dan ook het laatste wat we van hem weten.

J. (U.) Schneider

Zoekend in de archieven van de Gemeente Leiden naar een J. (U.) Schneider zijn de volgende personen te vinden:

Johannes Schneider, bleekwaslijstschrijver, huwt in 1784, koopt een woning aan het Noordeinde, krijgt kinderen en sterft in 1797. Hoewel de naam precies klopt, lijkt hij ca. 30 jaar te jong, en toch wel sociaal wat te laag. Doorslaggevend is dat zijn handtekening onder zijn testament d.d. 5 maart 1784, hoewel dus ruim 25 jaar na die onder de aanvraag voor de constitutie van La Vertu, een veel kinderlijker, schoolser handschrift toont. Kennelijk is dit niet degene die we zoeken.

Jan Schnijder(s) heeft een winkel in textiel en **koffie** in het klein op de Hoogewoerd en is in 1771 al overleden. Tot zo ver zou het kunnen kloppen, maar hij ondertekent zijn testament met een kruisje. Die kan het dus ook niet zijn.

Dan is er nog de student “Johannes Philippus Schnijder, **Sigena-Nassovicus**, Ephorus ejusdem, 24, T[heologiae] Cand.” die zich op 18 november 1745 voor het eerst en in 1746 en 1747 opnieuw (als Joannes Philipp. Schneider) inschrijft aan de Leidse universiteit. Het is echter niet erg waarschijnlijk dat die tien jaar later nog in Leiden was.

Een vierde mogelijkheid is misschien Johan Peter Snijder, geboren te Dierdorff in het graafschap Wiedt, kleermakersknecht, gehuwd met Elizabeth Heemrood. Van deze hebben we een **borgbrief**⁸⁶ d.d. 6 juli 1759 waarbij Bartholomeus van den Bergh, greinwerker, en Gerrit van Soelen, schoenmaker, zich voor hem borg stellen. Van hem kan ik vooralsnog niets anders vinden. Hij zou het kunnen zijn.

J. Schneider is op 3 augustus 1757 mede-ondertekenaar van de aanvraag voor de constitutie van La Vertu, en ook op de constitutiebrief van 19 augustus 1757 komt zijn naam voor, evenals in het constitutieboek (als vierde).

In zijn brief van 17 april 1758⁸⁷ meldt Dieudonné dat hij heeft ontvangen als meester, Broeder Schnijder, die leerling en gezelschap was en inwoner van

Leiden. In de ledenlijst in dezelfde brief komt hij voor als Tweede Opziener.

De “**Liste des Membres de la Loge La Vertu**” van “1759 **Janvier**” meldt een “J.U. Schneiders Secretaire”. Voorlopig zullen we aannemen dat het hier om dezelfde persoon gaat, hoewel hier wel iets merkwaardigs aan de hand is. Wanneer we aannemen dat deze lijst eigenhandig door de Secretaris, dus door Schneider, geschreven is, zouden we moeten constateren dat hij hier een voorletter U aan zijn naam toevoegt die hij niet schrijft in zijn handtekening. Ik vermoed echter, op grond van het handschrift, dat deze lijst geschreven is door de toenmalige Voorzittend Meester John.

In hetzelfde handschrift is het laatste mij bekende geschrift gesteld dat op hem betrekking heeft, het “Rapport van de Loge La Vertu tegen J.U. Schneider, Secretaris, en J. Werdenier, **Profaan**⁸⁸, beschuldigd als vervalser en verleide?” van juni 1759.⁸⁹

Dit uitvoerige rapport (9 pagina’s) beschrijft het zorgvuldige onderzoek dat de Voorzittend Meester John heeft gedaan naar het gedrag van Schneider. Die blijkt de “profaan” (d.w.z. niet-vrijmetselaar) Werdenier zowel op de hoogte gebracht te hebben van de toedracht bij de aanneming van een profaan, als hem vertrouwelijke stukken, die hij als Secretaris onder zijn beheer had, ter inzage gegeven te hebben. Op grond daarvan wordt hij uit de Orde gestoten. In een onderschrift wordt dit door de Grootmeester bekrachtigd.

Wie J. Werdenier was valt op grond van deze gegevens niet meer na te gaan. Er zijn in die tijd namelijk talloze inwoners van Leiden met de naam J. Wardenier.

Tenslotte bevindt zich in het archief van La Vertu een kwitantie met de volgende tekst: “Ontfangen van den Broeder Thesaurier der Loge La Vertu de somma van 2 Gulden en Sestien Stuyver. den 16 April 1805. J. Schneider”. Blijkens het kasboek gaat het hier om een gift van de loge aan een behoeftige Broeder. De handtekening is duidelijk anders dan die onder de aanvraagbrief, maar er zit dan ook 48 jaar tussen; als hij ten tijde van de aanvraag net als de andere aanvragers ca. 27 jaar was, is hij nu dus 75 jaar. Het zou dezelfde kunnen zijn.

Anthony Hollande c.q. Ton Holland (“T. Bollamb”)

Over de naam van deze broeder lopen de meningen sterk uiteen. De enige handtekening die we van hem hebben is die op de voorkant van de aanvraag van de constitutiebrief (3 augustus 1757). De voorletter kan een T of een J zijn. De eerste letter van de achternaam is al gelezen als een R, B, H of K. Daarna volgt eenduidig “**olla**”. De laatste twee letters zijn meestal als

“mb” gelezen, maar kunnen mogelijk ook “nd” zijn, in welk geval er mogelijk nog een uitgang (-e, er, of iets dergelijks) achter komt, aangegeven door de krul aan het einde. Dus:

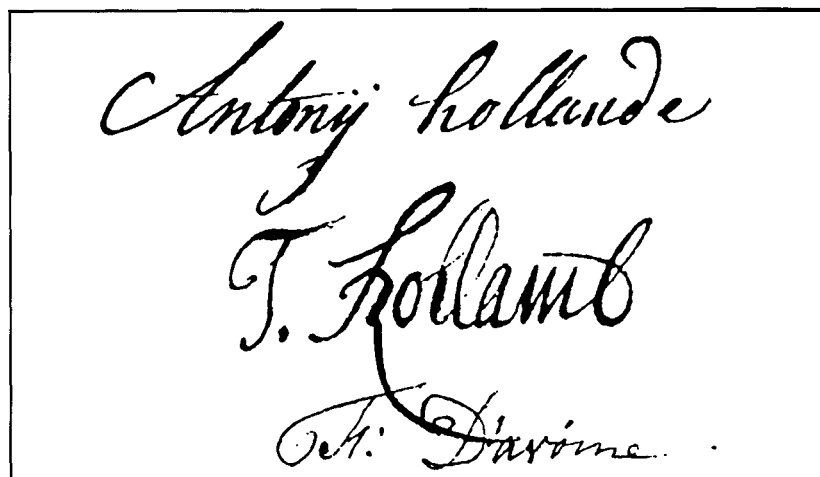
T/J . R/B/H/K olla mb/nd(e/er)

Van Laak leest: “T. Rollamb”; op de constitutiebrief (19 augustus 1757) wordt dat: “T. Bollamb” en in het constitutieboek in 1759 tenslotte “Bollamp”. Verdere vermeldingen van hem komen in de stukken van La Vertu niet voor.

Op grond van het materiaal dat in het Gemeentearchief van Leiden aanwezig is, houd ik het er op dat het hier gaat om Anthony Hollande, geboren in Montaux in Artois, wolkammer, in wiens *borgbrief*⁹⁰ van november 1748 als borgen genoemd worden: Johannes Bamard, *kleerverkoper*, en François Siroo, *pruikmaker*.

Anthony kan als roepnaam Toine worden, en het is best mogelijk dat hij meer dan tien jaar (zie hieronder) na zijn komst naar Nederland zijn naam verhollandst heeft tot Ton Holland, wat zou kloppen met de lezing van de handtekening als T. Holland.

Zijn borg, François Siroo, was pruikmaker en woonde op de Langebrug bij de *Diefsteeg*.⁹¹ Deze Siroo vormt een link tussen Verboom en Anthony Hollande; immers, Verboom is aanvankelijk pruikmakersknecht en woont

afb. 7. Handtekeningen van *Antony Hollande* en *François d'Avoine*. Boven die van Hollande onder *zijn* testament, 1752. Onder beide handtekeningen onder de *aanvraagbrief*, 1757.

in Leiden eerst in de buurt van, later óp de Langebrug. Siroo is pruikmaker op de Langebrug. Zo veel pruikmakers zullen er niet op de Langebrug gewoond hebben. De veronderstelling lijkt dan ook niet te gewaagd, dat **Verboom** knecht was bij Siroo. Aangezien Siroo Anthony Hollande voldoende goed kende om bereid te zijn borg voor hem te staan, is het goed denkbaar dat **Verboom** en Hollande elkaar bij Siroo hebben leren kennen.

Overigens zijn Siroo en Hollande kennelijk beide parochianen van de R.K. kerk “De Zon” en kunnen daar dus Dieudonné hebben leren kennen, toen die daar nog kapelaan was.

In 1744 trouwt Anthony den Hollander met **Marijtje Schats**.⁹² Het huwelijk wordt ingezegend in de R.K. kerk “De Zon”. Uit dit huwelijk van Anthon Hollande en Maria **Schats** of Schaats worden vier dochters geboren, die allen in de kerk “de Zon” Rooms Katholiek gedoopt worden.”

Kort voor de geboorte van het laatste kind, in mei 1752, stellen de ouders, dan wonend op de Uiterstegracht, een testament op bij notaris Jacob van der **Does**.⁹⁴ Doorslaggevend is dat de handtekening onder dit testament weliswaar niet identiek, maar toch zeker ook niet in strijd is met die welke vijf jaar later op de aanvraag voor de constitutie van La Vertu voorkomt. Met name wordt in beide gevallen de eerste letter van de achternaam geschreven als een kleine letter, niet als een hoofdletter, wat, ook in die tijd, ongebruikelijk is.

In mei 1774 koopt de familie een huis aan de Haarlemmerstraat, waar de moeder met twee dochters ook na het overlijden van de vader blijft wonen.”

Opmerkelijk is misschien ook de tweede borg voor Hollande: Johannes Barnard. Mogelijk is dit de door Dieudonné genoemde Penningmeester Bernard: “Reçus à la Maitrise F. Schnijder; F. Davoisne, et F. Bernard qui etoient tous trois apprentifs et compagnons et qui sont Bourgeois de Leyde.”⁹⁶

Conclusies

Op grond van het voorgaande kom ik tot de volgende reconstructie van wat er gebeurd zou kunnen zijn:

François Melchior **Verboom**, afkomstig uit een geslacht van notabelen, wordt vóór of in het begin van 1753 Vrijmetselaar. Dat is goed mogelijk, want in Den Haag zijn vanaf 1735 al loges actief en de Verbooms hadden voldoende status om ervoor in aanmerking te komen. In 1753 vertrekt hij naar Leiden, waar hij pruikmakersknecht wordt.

Spoedig bouwt hij een kring van kennissen op. Hiertoe behoren onder

anderen de zilversmid François d'Avoine, de taalmeester Dominicus Dieudonné, J.(U.) Schneider en de wolkamer Ton Holland. Deze blijken belangstelling te hebben voor de Vrijmetselarij.

Verboom start daarop een informele loge, waarvan hijzelf de eerste Voorzittend Meester is. Dit vindt in 1756 zijn beslag. **Verboom** wijdt de anderen bij communicatie in tot leerling en gezelschap. Een Constitutiebrief wordt nog niet aangevraagd; er was nog geen Grote Loge in Nederland en men had zich ervoor dus tot Engeland of Frankrijk moeten wenden.

Op het **Winter-St.Jan** 1756 wordt, naar aloude traditie, een nieuwe Voorzittend Meester gekozen: Dieudonné. Teneinde hem daartoe te kwalificeren verheft **Verboom** hem bij communicatie tot meester.

In de loop van 1757 vernemen ze dat in Den Haag op 26 december 1756 de Grootte Loge is opgericht, waarop ze besluiten zich daarbij aan te sluiten. Na de nodige voorbesprekingen, waarbij **Verboom** mogelijk (de bekendheid van) zijn familie in Den Haag aanwendt om het vertrouwen van de Grootmeester te winnen, ontvangen ze een uitnodiging van de Grootmeester om een constitutiebrief aan te vragen.⁹⁷ Daarop reist Dieudonné op 3 augustus 1757 naar Den Haag, waar hij de aanvraagbrief in persoon aan de Grootmeester, Van Aerssen, overhandigt. Deze raakt onder de indruk van de eruditie van Dieudonné en besluit onmiddellijk tot constitutie over te gaan, in de vorm van een persoonlijke opdracht aan Dieudonné. De aanvraagbrief vermeldt echter noch naam, noch onderscheidingskleur. Op verzoek van Van Aerssen bedenkt Dieudonné die nu ter plekke. Het resultaat wordt op de achterkant van de aanvraagbrief genoteerd. Op 19 augustus 1757 wordt de constitutiebrief uitgeschreven en nagezonden.

Deze theorie is beter in overeenstemming met de bekende feiten dan die van Pott en geeft een antwoord op de gestelde vragen.

De oprichting van La Vertu vond plaats in 1756. De "Catechismus 1756" toont dat men dit ca. 1807 nog niet vergeten was. Het was een initiatief van **Verboom**, die ook haar eerste Voorzittend Meester was.

Verboom was voordien al in Den Haag tot meester verheven. Hij verheft Dieudonné tot meester (en niet omgekeerd), teneinde Dieudonné te kwalificeren om hem als Voorzittend Meester op te volgen. De overige leden konden vooralsnog gewoon gezelschap blijven.

De volgorde, waarin de namen van de oprichters in het constitutieboek genoemd worden, is de correcte volgorde van hun datum van toetreden. Toen ze werden ingeschreven in dit "Liever des Constitutions de La Loge La Vertu, 1759" zal **Verboom** hier zelf wel op hebben toegezien.

Het vertrouwen van de Grootmeester in de Broeders Aanvragers is te verklaren uit de Haagse afkomst van **Verboom** en de eruditie van

Dieudonné. Het is goed denkbaar dat Van Aerssen de familie **Verboom** kende en blijkens de tekst van de constitutiebrief heeft Dieudonné indruk op Van Aerssen gemaakt.

Het is volkomen duidelijk dat **Verboom** na het vertrek van de andere oprichters gewoon bleef en ook actief bleef, in werkelijkheid was hij, meer dan wie ook, de drijvende kracht achter het La Vertu van zijn tijd. Dat **Verboom** later nooit meer Voorzittend Meester werd is logisch; hij was dat immers al geweest en niet-aansluitende herverkiezingen waren ongebruikelijk.

Het vertrek van **Verboom** is waarschijnlijk te verklaren uit zijn **huise-**lijke omstandigheden. Als zijn Hermina in 1772 ziek wordt, terwijl zij zwanger is, kan zij Frans niet meer bijstaan in het lopend houden van hun winkel en staat hij bovendien voor de taak om haar en zijn zes nog levende kinderen te verzorgen. Hij heeft dan waarachtig wel iets anders dan de Loge aan zijn hoofd. Na haar overlijden is dit nog eens te meer het geval en zo besluit hij zijn lidmaatschap van de Loge (niet dat van de Orde) op te zeggen.

Hoewel over de identiteit - en dus ook het beroep - van Schneider nog geen duidelijkheid bestaat lijkt het er vooralsnog op dat er geen studenten onder de oprichters waren. Schneider zal hoogstwaarschijnlijk niet de student Johannes Philippus Schnijder geweest zijn en Dieudonné was na februari 1756 geen student meer.

Het is nu ook begrijpelijker dat Dieudonné, wanneer hij een paar jaar later weer terug is in Nederland, en een halfjaar lang actief vrijmetselaar in Amsterdam, niet in La Vertu op bezoek komt. Wanneer La Vertu zijn schepping geweest was zou je dat toch verwacht hebben. Maar wanneer niet hij, maar **Verboom** de geestelijke vader van La Vertu is, is het veel minder vreemd.

NOTEN

- AGO = Archief van de Orde van Vrijmetselaren onder het Groot Oosten der Nederlanden, Den Haag.
 ALV = Archief van de Loge La Vertu, Leiden.
 ASF = Archieven van Senaat en Faculteiten van de Leidse Universiteit in de Universiteitsbibliotheek te Leiden.
 GAA = Gemeentearchief Amsterdam.
 GAD = Gemeentearchief Den Haag.
 GAL = Gemeentearchief Leiden.
 LJB = Leids Jaarboekje.
 SA 11 = Stadsarchief van Leiden 1574 • 1816.

1. Met dank aan P.J.M. de Baar, medewerker van het Gemeente-archief Leiden.
2. P.H. Pott, "Uit de Geschiedenis van de thans **200-jarige** Loge La Vertu in Leiden", *LJB* 50 (1958) 148-158. Het bedoelde gedenboek is een speciale uitgave van het "La Vertu-nummer" van *THOTH*, tijdschrift *voor vrijmetselaren* 8.4 (1957), dat in hoofdzaak bestaat uit het artikel van Pott: "La Vertu 1757-1957", 105-194. In het onderstaande zal ik naar deze twee artikelen verwijzen als resp. Pott (1958) en Pott (1957).
3. Dit klopt niet, het was 1731.
4. Ook dit klopt niet, het was 1753.
5. Pott (1958) 148 en Pott (1957) 108.
6. AGO, ingekomen brief 48.
7. Gemakshalve zijn in dit artikel alle franstalige citaten vertaald weergegeven.
8. Niet tien, zoals Pott beweert.
9. Er staat **Hotman**, maar er zal wel **Hofman** bedoeld zijn.
10. De Opzieners en de Redenaar zijn rituele functies.
11. Althans in de uitgebreidere versie van de tekst van Pott (1957) op p.112.
12. ALV, Notulen van 19 februari 1773.
13. AGO.
14. Pott (1958) 150 en Pott (1957) 110.
15. D.w.z. plaats waar de loge gevestigd is.
16. Pott (1957) 111.
17. Zie voor de genealogie van de **Verbooms** De Nederlandse Leeuw XVII (1899) 97 ff, 138 ff.
18. Zie het Trouwboek van de Pieterskerk op 4 maart 1723.
19. De Nederlandse Leeuw XVII (1899) 101, 140.
20. **Gertrudis** zal dus Katholiek geweest zijn.
21. GAL, Archief Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis.
22. Zij sterft in 1748.
23. GAD, Doopregisters.
24. Rijksarchief in Zuid-Holland, Gemeentearchief Voorburg V2-112, 119.
25. Het begraafboek van de stad Leiden vermeldt haar begrafenis echter **al** twee maanden later.
26. Maar ook die leeft niet lang: hij sterft drie jaar later.
27. Deze blijft in leven. In 1786 wordt hij lid van La Vertu en is daar in 1788 tot meester verheven.
28. Wordt in 1761 lid van La Vertu.
29. Mede-oprichter van La Vertu.
30. GAL, **Borgbrief** nr. 2747, Notarieel archief 2257, fol.90.
31. GAL, Poorterboek Vol. 1, 7-12-1759 (f143 v).
32. In 1785 doet hij N.H. predikant-examen. In 1801 wordt Willem Johannes, zoon van hem en **Marguarita Louisa** Annokée echter R.K. gedoopt.
33. Gehuurd van Mr. Maarten **Marcus**. SA II, 6993, nr.46, bevolkingsregisters 1762-1796. Deze woning lag ongeveer waar nu de ingang is van het **Kamerlingh Onnes-Laboratorium**, dus vlak om de hoek van de Zonneveldsteeg.

34. Idem 6977, nr.38.

35. GAL, Rechterlijk Archief 67, **Waarboek 9M**, fol. 7. De puissant rijke Mr. Simon van der Stel. Heer van Heukelum en **Leyenburg**, is een goede bekende van **Verboom**. Omstreeks 1760 werd Simon lid van La **Vertu** waar hij achtereenvolgens Secretaris (1761), Ceremoniemeester (1762), Penningmeester (1763) en Voorzittend Meester (1764) was. Bovendien is hij geparenteerd aan de familie **Verboom**. De relatie is nogal ingewikkeld. Simon van der Stel trouwde in 1723 met Anna Jacoba van Cingelshoek. Zijn getuige was Mr. Leonard **Verboom** (de vader van François Melchior). Haar getuige was haar schoonzuster Elisabeth Anna **Verboom**, de zuster van Leonard. Deze Elisabeth was in 1719 getrouwd met Mr. Johannes **Verboom**, zoon van François **Verboom** en Barbara **Verboom** Leendertsdochter. Deze Barbara hertrouwde met **Isaak** van Cingelshoek. De Anna Jacoba waarmee Simon van der Stel trouwde was hun dochter.

36. ALV, in het Resolutiënboek.

37. Dit zal wel de zelfde zijn als het "Kind van Frans **Verboom**, Paruijkmaker, gen[aam]t Johanna **Martina**" dat drie maanden later begraven wordt.

38. W.J.J.C. Bijleveld, "Eene Leidsche schilderijen-verzameling in 1807", *Oud Holland* 38 (1920) 166.

39. Op 7 maart 1773 wordt "**Hermina** van de Velde, **Huysvr[ouw]** van François Melchior **Verboom**, Winkelier" 3e klas begraven in **huurgraf** Noordbinnenwandeling 38+39 van de Pieterskerk.

40. Zie ook E. Pelinck, "Een bloemisterij en een Speeltuin buiten de Koepoort", *LJB* 53 (1961) 82-90.

41. GAL, transporten Zoeterwoude 676.

42. GAD, Notariële protocollen 1670-1811, 4586, 290.

43. GAL, SA II, 7173, nr.41, bevolkingsregisters 1796-1804. Er staat dat **Verboom** daar woonde sinds 1754, **maar dat** kan niet; de koop van het pand aan de **Langebrug** was 1763; er zal dus wel 1764 bedoeld zijn.

44. Verbeterde.

45. GAL, SA II, 3878.

46. Voor het pand met **verpondingsnummer** (een nummer dat gebruikt werd voor de **belasting-registratie**) 73 aan de **Langebrug**.

47. In de Boomgaardsteeg van de Weduwe **Smeets** (GAL, SA II, 7173, nr.63, bevolkingsregisters 1796-1804). Mogelijk was dit het achterhuis van zijn eigen pand aan de Langebrug.

48. GAL, transporten Zoeterwoude 299.

49. Zie ook GAL, Archief van de Ramp Nr.73.

50. L. Knappert, *De Ramp van Leiden - 72 Januari 1807 - na honderdjaar herdacht* (Schoonhoven, 1906), "Plattegrond van het verwoeste Stadsgedeelte".

51. Pott (1957) 169.

52. Bijleveld, op. cit.

53. GAD, "Registers van Aangegeven Lijken" (Q.O.R.S. No.5 bl.40 No.757.): "Dikkeboom, **huis[vrouw]** van F.M. **Verboom** de Vader, Jannetje; aangegeven: 18 Augustus 1810; leeftijd: 67 Jaren; begraafplaats: Kloosterkerk; ziekte: gevolgen van een **zinkerigkoorts** ((zinkingskoorts, oedeem)); woonplaats: Noordeinde E 320; nakomelingen: --; bewindhebbende: F.M. **Verboom** de Vader; zegels: 8 stuivers".

54. GAD, acte van overlijden 1813-1822 Nr. 11.272.

55. Er is nog een zevende kind, Maria, ouder dan alle anderen. Het zou een kind uit het vorige huwelijk van haar moeder kunnen zijn, die nl. **weduwe** was van Pieter Feijs. Maria trouwt echter pas in 1734, 25 jaar na het huwelijk van haar **moeder** met Pieter Davijn. Ze kan dus ook een kind van dit huwelijk zijn. Geboorte-gegevens van haar zijn echter niet te vinden. Op 13 augustus 1734 gaat ze in ondertrouw: "Simon Langendam, Silversmitsknecht, **Jongman** van Leijden, wonende in de **Salomonsteegh**, **vergesz[eld]** met Sara Hil, zijn moeder, wonende als **vooren**, [gaat in ondertrouw] met Maria **Davoine**, Jonge **d[ochte]r** van Leijden, **woonende** op't Pleijn van **s'Gravesteijn**, **vergesz[eld]** met Francina **Geerse**, **haer** moeder, wonende in de Salomonsteeg." Opmerkelijk is dat zowel zij als haar twee zusters trouwen met vakgenoten van François.

56. Ondertrouw in Leiden op 1 maart ("Elias **Morellon La Cave**, Juwelier, **Jongman** van Amsterdam, en wonende aldaar, **vergesz[eld]** met Jan Morellon La **Cave**, zijn vader, mede wonende te Amsterdam, met Johanna Davoine, **jonged[ochte]r** van Leijden, **vergesz[eld]** met Maria Davoine, haar **suster**, wonende in de **Heeresteeg**." en in Amsterdam op 2 maart 1753 (GAA 596, 262). Het huwelijk vindt plaats op 18 maart in Leiden.
 Waarschijnlijk is dit dezelfde als de Johanna **d'Avoine** die op 24 mei 1780 begraven wordt en dan de vrouw is van Jacob la **Lau**.
57. Ondertrouw in Leiden op 13 april 1753: "Frans Morellon La **Cave**, Silversmit, **Jongman** van Amsterdam, wonende in de Salomonsteeg & **v[er]gesz[eld]** met Jan **Morellon La Cave**, zijn vader, wonende te Amsterdam, met Elisabeth Davoine, **jonged[ochte]r** van Leijden, wonende in de Heeresteegh, **v[er]gesz[el]t** met Maria Davoine, haar **suster**, wonende **alsvooren**."
58. Ondertrouw op 1 februari 1753 in Amsterdam (GAA 596,232) en de volgende dag in Leiden (Huwelijksregisters van de Waalse Vrouwenkerk). Huwelijk op vrijdag 23 februari 1753 om 7.30 uur in de Oude Kerk te Amsterdam voor Ds. van der Vorm, tevens afgekondigd in de "Walekerk & Leiden" (GAA 982, 302).
59. GAL, Archieven van de Gilden, inv. nr. 603/E, resp. 603/F.
- 60.16 september 1757 Jan Willem **Vergouw** (GAL, Gildenarchief 603/D); 27 juni 1760 Johan Arnold **Delroo** (idem); 8 februari 1763 **Pieter Jacobus** Wagen (Gildenarchief 605/1); 14 februari 1764 **Samuel** Kuijl (idem); 29 december 1764 **Cornelis** Mulder (idem).
61. AGO, ingekomen brief 48.
62. AGO, ingekomen brief 67.
63. Pott (1957) 112.
64. NB! Ook hier is zijn naam doorgestreept, maar nog herkenbaar.
65. AGO, ingekomen brief 88.
66. GAA, 1132 F 65.
67. GAL, SA II, 1188 fol.77.
68. Het verzoek van Pieter en Elisabeth **d'Avoine** d.d. 8 januari 1767 (GAL, Stadsarchief 1574-1816 Inv.Nr. 128, Gerechts-dagboek LLLL 1-6-1765 t/m 28-3-1767, 403-406).
69. Gemeente-archief Verdun. Dus niet in 1732, zoals Pott beweert. De vergissing komt doordat Pott zich vergist in de datum waarop Dieudonné zich aan de Leidse universiteit laat inschrijven. Dat is nl. op 26 september 1753 • en niet 1754 zoals Pott stelt op 22-jarige leeftijd en nogmaals op 18 april 1755 op 24-jarige leeftijd.
70. "Dominicus Dieudonné, **Verduno Gallus**, An. 22, Studiosus Theologia, bij Barjolé op de **Haarlemmerstraat**, gratis **inscriptus**". ASF, No. 14: "8. Volumen **Inscriptionum**, 1727.1755" en No. 506: "Album **Studiosorum VIII**".
71. Maar nu woont hij bij "Juff. **Miome**". ASF, Rolle van Recensie 1754.
72. GAL, Archief van de Eglise Wallonne, inv.nr.46, **Livre** des Actes du Consistoire de l'Eglise Wallonne de **Leyden**, comencé en Juillet 1740-1765; Tome Septième.
73. GAL, SA II, inv.nr. 124, Gerechtsdagboek GGGG 2 juni 1753 • 18 nov. 1756, fol.175.
74. Dr. J.D. Frenay, Aantekeningen betreffende de Leydsche Pastoors sedert 'De **Herovorming**' tot aan 'De Herstelling', van 1557 tot 1857, sub "Fransche **Carmelieten**".
75. Frenay, ibid.
76. Wij zouden nu zeggen: Doctor in de Franse Taal- en Letterkunde. Hij was nu dus gepromoveerd. (Zie P.C. Molhuysen, "Over de graden, die oudtijds aan de Leidse Universiteit werden verleend.", **LJB** 13 (1916) 1-31) Maar waar? Niet in Leiden, Harderwijk, Utrecht, Franeker of Groningen en hij was ook niet ingeschreven aan de hogescholen van Deventer en Zutphen. Waar dan wel? Het **Athenaeum** van Amsterdam? Of in het buitenland?
77. Zie bv. **Frances** A. Yates, **Astraea** (1975).
78. Een aanduiding voor vrijmetselaren.
79. Misschien de fa. **Luzac**, uitgever van de "**Gazette de Leide**". Die had altijd echt frans-taligen in dienst.
80. GAL, Archief van de Eglise Wallonne, inv.nr. 28, **Livres** des Témoignages donnés aux Membres Partants.

- 81.0. Schutte noemt hem helaas niet in zijn *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland, 1584-1810* ('s-Gravenhage 1976).
82. AGO, 41:7.
83. AGO, 38: 1.
84. AGO, Ledenlijsten van CVA. In de ondertekening: "VF Dieudonné" betekent "VF" natuurlijk "**Venerable Frère**"; niet zijn voorletters.
85. GAA, Archief van de Waalse Gemeente **46d**, lidmatenregister 1746-1765.
86. GAL, borgbrief nr. 2744. Kennelijk gebruikt om poorter te worden, zie **Poorterboek J 1718-1789 f.142 v**.
87. AGO, ingekomen brief 48.
88. **D.w.z.** niet-vrijmetselaar.
89. AGO, ingekomen brief 67.
90. GAL, borgbrief nr. 2538. Kennelijk gebruikt om poorter te worden, zie **Poorterboek J 1718-1789 f.105 v**.
91. Deze is twee maal getrouwd geweest, beide keren niet in de Staatskerk, maar voor de schepenen, wat er op duidt dat hij **bv.** Rooms Katholiek was. De akten geven de volgende informatie:
- Eerste huwelijk: Op 22 januari 1733 is Franciscus **Siroo**, geboren te St. **Aman(d)**, **jongman**, **paruijkmaker**, wonend Langebrugge, ondertrouwd met Maria Sirckx, geboren te Leyden, jongedochter, wonend aan de Haven, vergezeld door **Margaretha** Visser, haar moeder. Het huwelijk vond plaats op 7 februari 1733 en wordt op de zelfde dag ingezegend in de R.K. kerk "De ZO".
- Tweede huwelijk: Op 19 maart 1739 is François **Siro**, weduwnaar van Maria **Serix**, wonend Langebrug bij de Diefsteegh, ondertrouwd met Maria Schewijck, weduwe. Het huwelijk vond plaats op 4 april 1739.
92. Op 23 oktober 1744 gaat Anthony den Hollander, geboren te **Manschoi** (Artois), **jongman**, **wolkammer**, wonend in de Jan Vossesteeg, voor schepenen in ondertrouw met **Marijtje Schats**, geboren te Wassenaer, jongedochter, wonend in het Noordeinde, vergezeld door **Jannetje** Langevelt, haar moeder uit **Wassenaer**. Het huwelijk vindt plaats op 7 november 1744.
93. Op **19-11-1745 Christina** Maria Hollande, op 11-5-1748 Geertruide Hollander, op 27-11-1749 Maria Theresia Hollander, en op **7-6-1752 Johanna** Hollande.
94. GAL, Notarieel Archief, 2250.
95. GAL, SA **II**, 7072, nr. 7, bevolkingsregisters 1762-1796. Op 3 januari 1783 huwt **Geertruij** Hollandois (voor schepenen) met Hugo van der Weijden en op de 18de van dezelfde maand haar **zuster Theresia (idem)** met **Pieter Thijssen**. De **kerkelijke inzegening** van beide huwelijken vindt plaats op 18 januari 1783 in "de Zon". Beide wonen dan nog in de Haarlemmerstraat bij de Koesteeg.
96. AGO, ingekomen brief **48, 17-4-1758**.
97. Deze brief is helaas niet meer te vinden.

VRIJHEID, GELIJKHEID EN BROEDERSCHAP

Over de positie van de Leidse buurtcorporaties tijdens
en na de periode van de Omwenteling (1795 - 1804)

door

Kees Walle

Tot in onze eeuw was de scheiding tussen wonen en werken klein, terwijl de grotendeels arme bevolking dicht bijeen woonde. Voor vertier en het onderhouden van sociale contacten was men veel meer dan tegenwoordig aangewezen op de directe woonomgeving.

Het Leiden van vroeger dagen kende dus een rijk geschakeerd buurtleven, waarvan de herinnering nog voortleeft in de boeiende, maar soms wat geïdealiseerde verhalen van oudere stadgenoten.

Dat er in onze stad ooit hecht georganiseerde buurtverbanden – de zogenaamde *gebuurten* – hebben bestaan valt buiten die herinnering en is misschien daarom minder bekend.’

Deze gebuurten moet men niet verwarren met de door het stadsbestuur ingestelde *bonnen*. De zevenentwintig bonnen kunnen worden beschouwd als stadswijken, waar de benoemde bonmeesters toezicht hielden op de publieke werken en in geval van brand het **bluswerk** organiseerden.’

De buurtcorporaties waren echter veel kleinschaliger van opzet en oorspronkelijk niet door tussenkomst van het stadsbestuur, maar door initiatief van de betrokken burgers tot stand gekomen. Aan het eind van de 18e eeuw telde Leiden bijna tweehonderd van deze gebuurten, die in tegenstelling tot de bonnen een duidelijk sociale functie hadden. Hun taken waren reeds in 1593 door een algemene verordening van stadswegen gereguleerd en zijn feitelijk tot 1833 onaangetast gebleven. Pas in 1888 verdwenen de laatste resten van het aloude buurtwezen.

De buurtbesturen – bestaande uit een ‘heer der gebuurte’, twee ‘raden’ en een ‘thesaurier’, bijgestaan door een bezoldigde knecht hadden tot taak om de rust, orde en saamhorigheid te bevorderen. Verder diende men op last

afb. 7. Voorstelling van een *Vrijheidsboom*. Uit been gesneden door C. Bavelaar, 1795. Coll. Lakenhal.

van het stadsbestuur een bevolkingsregister bij te houden”, binnenkomende vreemdelingen te signaleren* en ouderloos geworden kinderen in het weeshuis te **plaatsen**.⁵

De vanouds bestaande gewoonte dat de burenen hun overleden medebewoners aflegden, kisten en tenslotte grafwaarts droegen was nauwkeurig omschreven. Weigering van deze burenplichten of het veroorzaken van rustverstoring werden met een boete bestraft. Op deze manier genoot de buurt inkomsten, aangevuld met giften wegens huwelijk, overlijden en wanneer men zich in de buurt vestigde of daar een huis kocht.

Zo kon de buurtknecht worden betaald en werden de **armenbegravenissen** bekostigd. Wanneer de **buurtkas** het toeliet, organiseerde men van tijd tot tijd feesten (*buurthoven*) of werden de opgespaarde gelden verdeeld.

Over het reilen en zeilen van het Leidse buurtwezen zou nog veel meer kunnen worden opgemerkt, maar in de hierna volgende bijdrage beperken wij ons tot de periode 1795 - 1804.⁶

Na de Omwenteling van 1795 kregen de buurtcorporaties naast de bestaande werkzaamheden nieuwe taken toebedeeld. Zij zouden de elementen gaan vormen van de zogenaamde *grondvergaderingen*. Deze grondvergaderingen, ingesteld naar Frans voorbeeld, speelden een belangrijke rol bij de verkiezing van het stadsbestuur door de stemgerechtigde burgerij. Een ander novum was dat de buurtbesturen werden ingeschakeld bij belastinginning.

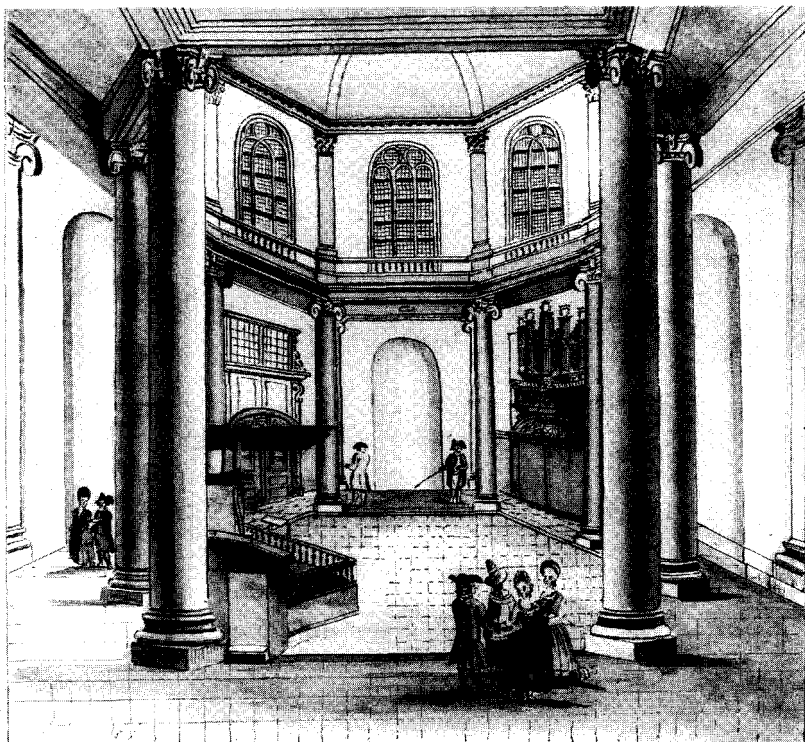
Om dit alles te kunnen bereiken was een reorganisatie van het **buurtwezen** vereist. De oude – nog door Jan van Hout geredigeerde – ‘*Keur op de Gebuurten*’ werd aangepast en er kwam een nieuwe buurtverdeling.

Het resultaat was een doordachte, maar nogal ingewikkelde en van bovenaf geleide organisatie, waarvan de invoering en instandhouding tal van moeilijkheden met zich meebracht.

Deze reorganisatie werd vervat in een afzonderlijk aanhangsel van het nieuwe, op democratische leest geschoeide stedelijk bestuursreglement. Wanneer echter in 1804 de democratische idealen onder druk van de omstandigheden zijn verbleekt, worden de bepalingen omtrent de **gebuurten** weer herzien en in hoofdzaak tot hun oude inhoud teruggebracht.

De Omwenteling

Toen op 19 januari 1795 generaal Pichegru met zijn haveloze regimenten over de bevroren rivieren ons land binnentrok en stadhouder Willem V zich met een vissersboot uit de voeten maakte, werd in Leiden ‘*de Bataafsche Vrijheid hersteld*>.

afb. 2. Interieur van de Marekerk, waar op 19 januari 1795 de revolutie uitgeroepen werd. Tekening J. Timmermans, eind 18de eeuw. Coll. Gem.Archief.

In de loop van de dag wordt de bevolking opgeroepen om in de **Marekerk** bijeen te komen. Daar richt de gezaghebbende Joost van Romswinckel zich met een lange en gloedvolle *aanspraak* tot de menigte. Zoals te verwachten valt wijst de spreker op de noodzaak van een nieuw, op democratische wijze gekozen stadsbestuur: “..*Het is derhalven van groot belang Burgers, dat zonder **tijdverwyl**, uit **Uwlieden** midden door **Ulieden** gekoozen worden – Mannen, die Ons aller vertrouwen verdienen; Mannen, die den moeilijken en gewichtigen Taak op zich durven nemen, om de **Vrijheid** te doen ontvlammen, te handhaven, te vestigen..*”⁷

De verzamelde patriotten kiezen terstond een *Provisionele* (d.w.z. voorlopige) Raad, bestaande uit twintig vooraanstaande democraten die de oude, inmiddels afgezette stadsregering zou gaan vervangen. Op 28 januari wordt nog getracht om dit aantal tot veertig uit te breiden.

Dat veel gekozen patriotten maar liever afzagen van een raadsbenoeming, wordt duidelijk wanneer men zich de problemen voorstelt, waarmee men van de ene op de andere dag werd geconfronteerd. Niet alleen de sanering der stadsfinanciën en de opvang van de Franse troepen eisten de volle aandacht, maar ook moest er een democratisch bestuursapparaat worden opgebouwd. Uiteraard had men daar geen enkele ervaring mee en de Provisionele Raad beschikte slechts over een mandaat van één maand. Voor enige wetgevende arbeid van betekenis bestond dus nauwelijks gelegenheid; alleen de bejaarde jurist Bavius Voorda⁸ slaagde er in om eind januari een concept – huishoudelijk reglement te presenteren, dat betrekking had op de werkwijze van de Raad. Ook werden – naar Frans voorbeeld – de bekende *comité's* gevormd, die geacht werden om zowel adviserend als uitvoerend op te treden. Zij bestonden uit raadsleden, aangevuld met vertegenwoordigers vanuit de burgerij.

In de loop der maand werden er negen ingesteld, te weten het Comité van Veiligheid, dat voor Civiele en Criminele Justitie, een voor Financiën en Onderstand (waarin de bekwame Boudewijn van Rees zich spoedig zou onderscheiden)⁹, voor de Weeskamer, voor de Organisatie der Nationale Garde, voor Fourage, voor Fabricage en Plantsoenen (d.w.z. Openbare Werken), voor Mondbehoeften voor de Franse *Armee* en tenslotte het Comité ter regeling van de Grondvergaderingen.”

Het Comité ter regeling van de Grondvergaderingen

Reeds op 8 februari had het raadslid Louw van Santen “eenige gedagten voorgedragen” omtrent de inrichting der grondvergaderingen, feitelijk de kieslichamen van de stemgerechtigde burgerij.”

Het lag voor de hand dat dit vraagstuk ter sprake werd gebracht, want wie waren er nu eigenlijk stemgerechtigd? Tot dusver hadden de stemmingen over personen en zaken in haastig bijeengeroepen volksvergaderingen plaatsgevonden. Maar men zag in dat het stemrecht uitdrukkelijk geregeld moest worden. Een greep op de gang van zaken was dringend gewenst, niet alleen om de ware patriotten te kunnen onderscheiden, maar ook, omdat het uitblijven van een regeling wellicht tot onbeteugelde radicalisering zou leiden – het Frankrijk van Robespierre lag nog vers in het geheugen.

Het genoemde *Comité ter regeling van de Grondvergaderingen* kreeg dus opdracht om dienaangaande zo snel mogelijk voorstellen te doen. Al tijdens de eerste vergadering van het Comité RGV wist men het antwoord. Men wenste het kiesrecht in principe toe te kennen aan alle mannelijke inwoners ouder dan 18 jaar. Vrouwen, maar ook armbedeelden en zij die

afh. 3, De Gekroonde Liefdepoort aan de Langebrug, waar het Comité ter regeling van de Grondvergaderingen vergaderde. Aquarel J.E. Kikkert 1917. Coll. Gem.Archief.

z.g. herendiensten verrichtten (dus werkzaam zijn als huisknecht, koetsier e.d.) werden uitdrukkelijk van het stemrecht uitgesloten. Dat gold ook voor de voormalige leden van de nu verboden orangesociëteiten en zij die na 1787 – het jaar van de orangistische staatsgreep – zitting hadden in het stadsbestuur.

Tenslotte zou men alvorens het stemrecht werd toegekend een verklaring moeten afleggen, waarin men uitdrukkelijk accoord ging met de nieuwe bestuursvorm, zoals die op 31 januari door de Representanten van het Hollandse Volk was gepubliceerd.

Een inspraakronde

Een ander voorstel van het Comité RGV was om de buurtbesturen in te schakelen bij het oproepen van de stemgerechtigde bevolking. Er bestond ervaring met deze aanpak, want al voor de verkiezingen van 28 januari waren de buurtknechten de huizen langs gegaan.” Ook had men zich tot de heren der gebuurten gewend, toen er op zeer korte termijn enige duizenden hemden moesten worden geleverd ten behoeve van de inkomende Franse troepen. Deze actie verliep succesvol; uit de bewaard gebleven lijsten blijkt dat de 191 buurtbesturen er in slaagden om 4419 kledingstukken in te zamelen. Jacob le Poole, raadslid en heer der **gebuurte** Oosterlingplaats aan de Garenmarkt, heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de organisatie van een en ander.”

Ook om andere redenen was het logisch dat men zich tot de buurtbesturen richtte. Van een geregeld bevolkingsregister op woonplaats was immers nog geen sprake (dat zou pas in 1854 worden ingevoerd). Daarentegen beschikte men wel over de buurtboeken: registers waarin de buurtheren de komst en het vertrek van medebewoners aantekenden en die periodiek door “het stadhuis” werden gecontroleerd.* Maar de buurtboeken bevatten vele “defecten” (vooral in de arme buurten waren er veel heren en raden die niet of gebrekkig konden schrijven en slordigheden kwamen veel voor). Daar werd een mouw aan gepast door te besluiten om in de gedrukte oproepingsbrief te vermelden dat “..ieder Burger welke vergeeten mogt zijn opgeroepen te worden en **zig egter** als stemgerechtigde mogt aanmerken (...) zich met hun Buurt, op de bestemde plaats van oproeping te **begeeven**”.¹⁵

Het aldus ontwikkelde *Plan ter Reguleering van de Grondvergaderingen* werd op 14 februari door de Provisionele Raad goedgekeurd.”

Wel besloot men op voorstel van het Comité RGV om een “inspraakronde” te organiseren. Ingekomen opmerkingen zouden dan op de 16e behandeld moeten worden; de stemming zelf was gepland op 18 februari.¹⁷

Verschillende burgers maken gretig gebruik van deze mogelijkheid. In het beperkte kader van dit artikel is minstens één reactie van belang.¹⁸ Het Comité RGV ontvangt een stuk - de schrijver(s) is (zijn) onbekend - waarin een afwijkende procedure wordt voorgesteld. Er wordt geadviseerd om een kennelijk door het Comité of de Raad 'gequalificeerde Persoon' te benoemen die met de buurtheer of de oudste raad de huizen langs gaat met de vraag, wie men het meest geschikt acht om de mening van de buurt te vertegenwoordigen. Ieder **gebuurte** zou vervolgens twee van haar bewoners afvaardigen voor een vergadering. Op deze bijeenkomst zou de procedure zich herhalen, met dien verstande dat de buurtvertegenwoordigers voor ieder van de zevenentwintig bonnen twee geschikte personen moeten kiezen.

De op deze wijze 54 gekozenen dienen daarna een voordracht te doen van eveneens 54 personen, die men als raadslid geschikt acht. Men zou daarbij echter geheel vrij zijn in de keuze; in principe zou iedere stemgerechtigde burger op de lijst kunnen worden geplaatst. De aldus verkregen lijst zou dan ter stemming aan de kiesgerechtigde burgerij kunnen worden voorgelegd. Langs deze weg zouden tenslotte 39 raadsleden en een openbaar aanklager (de rechtsoptvolger van de schout) gekozen worden. De veertien niet gekozenen zouden dan als plaatsvervangers beschikbaar moeten blijven.

Het Comité RGV besloot om de discussie over dit voorstel uit te stellen, maar helaas vernemen wij hier later niets meer van.

De eerste georganiseerde volksstemming in Leiden

Enkele leden van het Comité RGV hadden zich aangeboden "om de lijsten der gebuurten in orde te brengen en alles ter reguleering van de oproeping te **verrichten**"¹⁹ Met het eerste zal zijn bedoeld dat de "defecten" in de buurtboeken moesten worden hersteld, om zodoende over correcte kiezerslijsten te beschikken. Verder dat de lijsten 'gezuiverd' zouden worden van de namen van de armbedeelde buurtbewoners die immers van stemming waren uitgesloten.

Tenslotte wordt besloten dat de heren der gebuurten zullen worden aangeschreven om met hun kiesgerechtigde medebewoners ter stemming te verschijnen.

De Lakenhal, één der zalen van het Burchtcomplex, de Doopsgezinde-, Hooglandse- en **Marekerk** worden als stemlokalen ingericht, waarbij drie of vier gecommitteerden vanuit het Comité RGV als stemopnemers zullen optreden."

De buurten zullen zich met tien tegelijk verzamelen. Tien minuten voor

GELIJKHEID, VRIJHEID, BROEDERSCHAP!

De Provisioneele Raad der Gemeente van Leyden, heeft in deszelfs Afkondiging van 28. Maart 1795, onder het goedvinden der Gemeente voorgesteld, dat voortaan niemand Stemmeregts zou zijn, welke niet uit zijn volkomen vrijen wil afgelegd, en vervolgens met zijn naam en handtekening onderichreeven zou hebben deeze verklaring:

- „ Ik verklaare als een eestlijk Man, de gronden van Gelijkheid, Vrijheid, Broe-
- „ derschap, de onafkeerbare oppermacht des Volks, en de onvervreemdbare
- „ Rechten van den Mensch en Burger, te houden voor de eenige waare
- „ gronden der Maatschappij en deszelve steeds met al mijn vermogen te zul-
- „ len voorstaan en handhaven, zoo als deszelve onverruwd en toegepast zijn
- „ op ons Hollands Volk, volgens den geheelen inhoud der Publicatie van
- „ 21. Januarij 1795. Het eerste Jaar der Maatsch. Vrijheid.”

Dit voorstel, waar tegen niemand bezwaren of aanmerkingen heeft ingebracht, is daarop in een besluis veranderd: te wete, van de Commissie tot regeling der Grondvergaderingen tot uitvoering te zamen te komen.

Ingevolge hier van werde mij, die deeze verklaring reeds mondeling heeft afgelegd, door de Commissie verzocht, deszelve met uwe handtekening te bekrachtigen, door uwen naam onder aan dit briefje te plaatsen, zullende niemand in de Grondvergaderingen tot stemming worden toegelaten, welke deeze onderschrijving niet gedaan heeft.

„ Het wordt verzocht, dit briefje, hetzij u het nu al of niet tekenen wilt, te overhandigen na den aanvangst dezer, ter hand te stellen aan den Schrijver, welke dit briefje weder van u zal komen afschrijven.

De Commissie verzocht, dat alle Burgers welke niet kunnen schrijven, en evenwel hun stemrecht niet zouden willen verliezen, in plaats van hunnen naam een teken zetten, en door een getuigen schriftelijk daar onder doen verklaren, dat dit het teken van hunnen naam is.

Waarom alle de briefjes zijn opgeschikt, zullen de onderschrijvende briefjes buurts-gewijze bij elkander gevoegd en bewaard, en de namen in een boek behoorlijk overgetekend worden.

Leyden den 25ten April 1795.
Het eerste Jaar der Maatsch. Vrijheid.

J. G. de MEY,

Eerste Schrijver der Commissie tot Regeling der Grondvergaderingen.

De bovenstaande verklaring, door mij reeds vrijwillig afgelegd, bekrachtig ik nog naeder door deeze mijne handtekening.

*Dit is de eigenh. hant tekening
van nathan marcus auit op joods
kalt getuige MBI Praag*

afb. 4. Verklaring van de rechten van de mens en de burger, ondertekend door een Joodse stemgerechtigde, 1795. Coll. Gem.Archief.

het bepaalde tijdstip worden de deuren op één na gesloten. Eén der gecommitteerden zal vervolgens de namen der burgers voorlezen. De afgeroepe-
nen melden zich present, waarna een streepje voor hun naam wordt gezet.

Daarna wordt de tekst van de Verklaring voorgelezen en wordt het doel

van de verkiezing nog eens uitgezet met de aanzegging dat niemand tot de stemming wordt toegelaten die niet vrijwillig de Verklaring heeft afgelegd. Wanneer men dat niet wenst, krijgt men gelegenheid om de ruimte “vreedzaam en ongestoord” te verlaten.

Dan worden de namen weer gelezen en dient men zich opnieuw te melden. De overgebleven burgers worden weer aangemerkt met een streepje dat dwars op het eerste wordt geplaatst (in één oogopslag kon men dus zien, wie de Verklaring weigerde!).

Vervolgens moet de Verklaring door allen persoonlijk worden afgelegd. Tenslotte vindt de eigenlijke stemming plaats waarbij de kiezer “bij monde of liefst in geschrifte” zijn keuze bepaalt door 52 kandidaten van zijn voorkeur te noemen plus een naam van een persoon die hij als publiek aanklager het meest geschikt acht. De 39 personen met de meeste stemmen worden tenslotte als raadslid benoemd, evenals de aanklager. De 13 niet gekozen kandidaten blijven als plaatsvervanger beschikbaar. Overigens is het niet verplicht om zoveel namen te noemen; wel dienen alle kandidaten tot de stemgerechtigde burgerij te behoren.

De Omwenteling en de Leidse gebuurten

Wij zagen reeds, hoe de buurtbesturen werden ingeschakeld bij de organisatie van de verkiezingen en het inzamelen van kleding voor de Franse soldaten. Maar er zou nog meer veranderen en dat gold vooral de **heerbe-**noemingen. Bij een zo groot aantal gebuurten kwam het natuurlijk regelmatig voor dat de buurtheer wegens overlijden, verhuizing of ontslagname vervangen moest worden. Sinds 1593 vond deze vervanging plaats op grond van een door de buurtbewoners gemaakte voordracht van drie manspersonen. Het Gerecht maakte vervolgens een keus, waarna de benoeming volgde.²¹

Helaas weten we weinig af van de overwegingen die voor 1795 bij dergelijke benoemingen een rol speelden, des te meer is echter bekend over de gang van zaken na de Omwenteling. Duidelijk is dat er bij de aanstelling van een nieuwe buurtheer scherp op werd gelet of de kandidaat wel stemgerechtigd was. Eigenlijk ligt dit voor de hand: wie stemgerechtigd is, kan min of meer als “politiek betrouwbaar” worden beschouwd. Steeds zien we dan ook dat het Comité RGV – en in een enkel geval het Comité van Veiligheid – een onderzoek instelt naar de stemgerechtigheid van de **genomi-**neerden. Zoals bij de heerbenoeming van *Haverenburg*, waar Jacob Tromp 85 stemmen kreeg van zijn medebewoners, **tewijl** Jan le **Feber** en Cornelis Wagemaker er ieder slechts twee vergaarden. Maar Le **Feber** die als enige de Verklaring heeft afgelegd wordt in dit geval aangesteld.”

Zo gaat het ook in de gebuurten *Burgstreng*, *Kickenburg*, *Zwaanswijk*, *de Blom van Jericho*, *Staveren* en de *Boterbuurt*. In *Vosserschagen* blijkt niemand van de genomineerden stemgerechtigd te zijn. Het Comité RGV overlegt een lijst van stemgerechtigde buurtbewoners aan de Raad, maar kennelijk voelen deze bewoners weinig voor het buurtheerschap. Tenslotte besluit men maar om Gerrit van As te benoemen, hoewel deze geen stemrecht was toegekend.”

Uit het feit dat de Raad zich vrij veel moeite getrooste om stemgerechtigden te vinden, zou men kunnen afleiden dat het enthousiasme voor de Omwenteling gering was. Toch zijn er ook voorbeelden te noemen, waaruit meer geestdrift blijkt. Zo zijn we bekend met een bericht, waarbij twee niet nader genoemde gebuurten verlof vragen om een vrijheidsboom te **plaatsen**.²⁴ Even opmerkelijk zijn de bronnen, die van een oprecht medeleven getuigen. In dit verband herinneren wij aan de slechte, bijna rampzalige toestand der stadsfinanciën. Toen ook nog bleek, dat er verschillende schulden over 1793 en 1794 moesten worden betaald, dreigde een bankroet. Op alle denkbare manieren werd getracht om in de nood te voorzien, waarbij men zelfs zo ver ging om beslag te leggen op het bezit van de voormalige stadsbestuurders.

Wanneer de nood het hoogst is, openen verschillende buurten vrijwillig hun kassen. Op 30 mei 1795 ontvangt de Raad een schrijven van het **gebuurte** ‘*t Hoff van Rusten*, waarin het buurtbestuur verklaart dat “...de gebuuren.... (ons hebben) gecommiteerd om ter ondersteuning der *vervalle finantien* dezer Stad, *U uyt haare buurt-Cas* een somma van hondert guldens aante bieden; zij vertrouwen dat dit aanbod hoe gering op zich zelve niet zal van de hand gewezen worden, daar ‘*t belangh* voor de welvaart van deeze Stad hun hier toe heeft *aange-spoort* in *hoope* dat hun voorbeeld eerlang door meer gemoogende gebuurtens zal *gevolgt* werden, en ‘*t deeze Stad en derzelver* Inwoonderen onder *U* bestuur mooge *welgaan*..”²⁵

Inderdaad zijn er gebuurten die dit voorbeeld navolgen: ‘*t Nieuwe Rijk van ‘s Gravenstein* met f 150,-, *Pietershoek* met f 60,-, *Witsermouw* met f 40,-, *Gansoorde* met f 75,-, *Middelste Kaarskorf* met f 100,- en het **gebuurte** *Griekenland* met f 55,-.²⁶

De Provisionele Raad reageert ontroerd. Naar aanleiding van de gift van ‘*t Nieuwe Rijk van ‘s Gravenstein* neemt de Raad het besluit dat “...*deze gebuerte* (...) door haar blijk van vaderlandsliefde een goed voorbeeld van navolging (geeft) - voorts, dat (...) de Secretaris ter Rekenkamer (...) een apart Capittel in de *Blaffer van Ontvang* zal maken onder de Rubricq: “*Vaderlandsche giften tot onderstand van de Kas der gemeente*” en zal het offer van deze gebuerte op den altaar des vaderlands en de gemeente aldaar het eerste worden ingeschreven..”²⁷

Deze gestes brengen sommige raadsleden op het idee, dat de buurtkassen nog wel voor andere zaken kunnen worden aangewend. Een commissie die tot taak heeft om plannen te maken voor een te houden “Alliantiefeest” vanwege de in mei gesloten vrede en het aangaan van een bondgenootschap met Frankrijk, bericht dat zij wel wat ideeën heeft ontwikkeld, maar dat zij wegens het ontbreken van financiële middelen niets kan rapporteren. De commissieleden geven de Raad in overweging om “*..zig te informeren op den staet van de Cassen der gebuerten, als welk gelden bijna alleen gecon-tribueerd werden tot verlustigingen en het houden van eenen vrolijken dag.*” “Maar dit vindt de Raad toch te ver gaan; het Alliantiefeest wordt op 17 juni wel gehouden, maar de buurtkassen worden met rust gelaten.”²⁸

Overigens zullen de gebuerten het geld hard nodig hebben gehad om ■ afgezien van de gebruikelijke uitgaven voor armenbegravenissen ■ hun knechten te betalen. Steeds meer worden de buurtbedienden ingeschakeld om de buurtbewoners voor de vele verkiezingen en grondvergaderingen op te roepen. Daar komt nog bij dat de stemmingen steeds meer schriftelijk plaatsvinden; de knechten der gebuerten verspreiden de stembriefjes om ze vervolgens weer op te halen. Natuurlijk ging het hier om extra werkzaamheden die buiten het van oudsher gebruikelijke takenpakket ■ zoals het aanzeggen van buurtbegravenissen en het ophalen van boetepenningen ■ vielen.

Kennelijk ontstaat er dan ook ontevredenheid onder de buurtknechten, want op 1 december 1795 besluit de Provisionele Raad om de heren der gebuerten te machtigen om hun knechten extra te belonen.”

Maar het Comité RGV bericht dat veel buurtkassen ontoereikend zijn om dergelijke uitgaven te doen. De Raad speelt de bal terug en verzoekt om een opgave van de armlastige buurten. Er wordt voorgesteld om de knechten f 3,- uit te keren voor bewezen diensten en in de toekomst zouden zij voor iedere oproeping zes stuivers moeten krijgen. Wanneer de buurtkassen niet toereikend zijn, moet de stad deze kosten voor haar rekening nemen.

Maar daarmee zijn de problemen niet opgelost. Hoewel het Comité van Veiligheid de lijst van arme buurten op 8 februari aanlevert, blijft de Raad besluiteloos. Pas nadat er in het *gebuurte West Kerstenrijk* nieuwe moeilijkheden ontstaan hakt de raad op 12 juli de knoop door.³⁰ Zoals we nog zullen zien, blijft de beloning van de buurtknechten een bron van voortdurende ontevredenheid en discussie.

Het reglement van bestuur op de gebuerten

De gemeenteraad was intussen nog steeds provisioneel. Tot een definitieve bestuursregeling wilde men pas besluiten, wanneer de Nationale Vergade-

*afb. 5. L. van Santen, voorzitter van het Comité ter regeling van de Grondvergaderingen en lid van de redactie van het nieuwe bestuursreglement.
Litho L. Springer 1829.*

ring de volksvertegenwoordiging van de gehele Bataafse Republiek ■
bijeen zou komen. Van de Nationale Vergadering werd verwacht dat zij een
grondwet zou maken, waarin ook het stedelijk bestuur zou worden gere-
geld.“

Maar dit zou nog maanden duren en in Leiden besloot men om zelf in
een bestuursregeling te voorzien. Dit had echter de nodige voeten in de
aarde. Een eerste ontwerp werd op 14 november 1795 door de kiezers ver-
worpen. De ingestelde *Commissie ter Redactie van een Concept-Regeerings-*
reglement ging opnieuw aan de slag en was op 31 maart 1796 met haar werk
gereed.

Reeds in het eerste ontwerp van oktober 1795 werd gewezen op de nood-

zaak van een nieuwe verordening op het bestuur van de gebuurten en het belang van een andere buurtindeling. De opstellers blijken dat idee in eerste instantie te hebben ontleend “aan de inlichtingen van zeker *Vaderlandsch Gezelschap binnen deze stad, die hen het gewigt van dit onderwerp hebben doen bezeffen..*”.³²

Door tijdgebrek was de Redactiecommissie niet aan een verdere uitwerking toegekomen, maar over de noodzaak liet men geen twijfel bestaan: “..*Zij bevonden, dat hunne ontworpen verdeeling der Stad in agt **Wijken** ook eene verdeeling der Gebuurten vorderde (...) als ook dat de taak, die, volgens de tegenwoordige orde van **zaaken**, den **Heeren** der Gebuurten wierd opgelegd, van dien bijzonderen aart was, dat dezelve een bijzonder toezicht op hunne bekwaamheden en staatkundige denkwijze vereischte..*”

De opstellers van het tweede ontwerp zijn er wel in geslaagd om een nieuw reglement op de gebuurten te maken. Ook werd er een andere **buurtverdeling** voorgesteld. Daarmee zou de oude, nog in 1593 door Jan van Hout ontworpen en geredigeerde *Generaele Ordonnantie op de Gebuyrten* komen te vervallen. Toch blijken de meeste bepalingen van het nieuwe reglement met die van de oude verordening overeen te komen. De gewoonte dat overledenen door de acht naaste bureu grafwaarts worden gedragen, blijft bestaan. Dat geldt ook voor de plicht, dat alle bureu (althans de hoofdbewoners) bij de ter aarde bestelling aanwezig moeten zijn. Ongewijzigd blijven de boetebepalingen voor wie niet op de begrafenis verschijnt of zich schuldig maakt aan burenruzie of rustverstoring.

Eveneens blijven de buurtbewoners verplicht om de **buurtkas** te speken bij **huiskoop** en huwelijk. Ook de gewoonte dat de nabestaanden van een overledene de buurt met een **geldgift** vereren wordt gehandhaafd.

Maar er zijn ook belangrijke verschillen. Geheel nieuw en overeenkomstig de revolutionaire tijdgeest is het verdwijnen van benamingen als heer en knecht der gebeurte. Voortaan zullen zij als *opziener* en *bediende* worden aangeduid. Ook de aloude thesaurier, de penningmeester, verdwijnt en voor hem komt een *schrijver* in de plaats. Nieuw is ook dat bakkers, kruideniers, grutters en herbergiers niet tot opziener worden aangesteld. Over het waarom wordt met geen woord gerept; maar kennelijk wilde men vermijden dat de zakelijke belangen van de neringdoenden zich zouden vermengen met de taken die uit het opzienerschap voortvloeiden.

De sinds de Omwenteling bestaande praktijk, dat de heren c.q. opzieners der gebuurten worden ingeschakeld bij de oproeping voor verkiezingen, blijft gehandhaafd en wordt in het nieuwe reglement vastgelegd. De opzieners zijn zelfs verplicht om de komst of het vertrek van stemgerechtigde inwoners onmiddellijk bij het Comité RGV te melden.

De gewoonte dat de buurtbewoners een nominatie van drie personen

overleggen, waaruit de gemeenteraad - voortaan aangeduid als de *Municipaliteit* - een heer c.q. opziener kiest, blijft bestaan. Er werd dus grote waarde gehecht aan de "staatkundige denkwijze" van de aan te stellen buurtopzieners. Door het recht van aanstelling niet uit handen te geven, kon het stadsbestuur immers vermijden dat het opzienschap zou worden bekleed door aanhangers van het ancien regime en dat waren er velen.

Hoewel de twee raden en de schrijver wél rechtstreeks door de buurt worden gekozen, moeten zij ook stemgerechtigd zijn.

Tenslotte wordt een geheel nieuwe buurtindeling vastgesteld. Daarmee komen de oude benamingen - waarvan velen nog uit het eind van de 15e en het begin van de 16e eeuw dateren - te vervallen. De 191 oude gebuurten maken plaats voor 96 nieuwe corporaties, die voortaan met een nummer worden aangeduid. Omdat ieder van de acht wijken c.q. *grondvergaderingen* (vergelijkbaar met de 'kieskringen' van onze tijd) twaalf gebuurten omvat, berust het getal 96 niet op een toevalligheid.

*De Directie der Algemene Buurtkas*³³

Sinds mensenheugenis bestonden de buurtinkomsten uit absentiegelden, boetepeningen, huiskopen en 'vrijwillig verplichte' giften wegens huwelijk en overlijden. Ten aanzien van deze "recognities" bestonden er duidelijke, goed omschreven bepalingen en het was voor de individuele buurtbewoners moeilijk om zich daaraan te onttrekken.

Daarentegen waren de buurten van oudsher vrij in de besteding van een eventueel batig saldo, dat resteerde na aftrek van kosten (zoals de betaling van de buurtknecht en de begrafenissen van armlastige medebewoners). Op die manier waren de bewoners in staat om de *buurthoven* (buurtfeesten) en andere gezelligheidsactiviteiten te financieren of het overblijvende geld onder elkaar te verdelen.

In het nieuwe reglement vervalt die bestedingsvrijheid. De opzieners zijn voortaan verplicht om de buurtinkomsten maandelijks te verantwoorden en af te dragen aan een in te stellen *Directie der Algemene Buurtkas*.

De achtergrond van deze ingrijpende maatregel is wel duidelijk. Wij zagen al dat het takenpakket van de buurtbedienden was verzwwaard doordat zij bij de vele oproepingen en het ophalen van stembriefjes werden ingeschakeld. Deze taakverzwaring leidde tot looneisen die steeds vaker op *stadskas* werden verhaald. Door nu de buurten te verplichten om hun inkomsten af te dragen, werd in dit euvel voorzien. Uiteraard zal deze nieuwe bepaling door weinig Leidenaars met enthousiasme zijn begroet.

De Directie der Algemene **Buurtkas** is een lichaam, dat door acht **buurtopzieners** wordt bestuurd. Zij zijn niet gekozen, maar door het lot aangewezen om vervolgens voor vier maanden deel uit te maken van de Directie. Iedere maand treden er twee opzieners af en hun plaatsen worden door twee andere opzieners ingenomen. Uit hun midden kiezen de acht iedere maand een voorzitter en vice-voorzitter. Verder wordt de Directie bijgestaan door twee secretarissen en twee thesauriers. Deze functionarissen hebben tot taak om de afrekeningen van de gebuurten na te zien en te beoordelen, de buurtgelden te incasseren en uit te geven. Ook moeten zij een jaarlijkse verantwoording voor de Municipaliteit maken en de correspondentie van de Directie voeren, enz.

De secretarissen en thesauriers worden door de Municipaliteit aangesteld op grond van een door de 96 opzieners gemaakte, zes namen tellende voordracht. Voor het ambt van secretaris kunnen de opzieners dan kiezen uit de 96 schrijvers der gebuurten, de thesauriers komen voort uit de 2 x 96 buurtraden. De vier functionarissen worden voor twee jaar aangesteld, maar hoewel men onbeperkt herkiesbaar is, treden jaarlijks één secretaris en één thesaurier af. Dit betekent dat de stemmingen in verband met de voordracht ieder jaar plaatsvinden. In tegenstelling tot de acht opzieners worden de secretarissen en thesauriers bezoldigd. Zij ontvangen ieder 1% over het totaal van inkomsten en uitgaven. Feitelijk verzekeren deze vier naast het steeds wisselende gezelschap van opzieners, de continuïteit van de Directie.

Het Stedelijk Bestuursreglement – waarvan het nieuwe buurtreglement zoals gezegd deel uitmaakte – werd op 3 mei 1796 na een uitgebreide ‘inspraakronde’ in stemming gebracht en met 780 tegen 97 stemmen door de kiezers **goedgekeurd**.³⁴

Daarmee was dus een eind gekomen aan de periode van provisioneel bestuur. Toch zou het nog maanden duren voordat het nieuwe **buurtreglement** in werking kon worden gesteld. Voorwaarde was immers, dat men er in slaagde om 96 opzieners, evenzoveel schrijvers en 192 raden bijeen te krijgen. Want hoewel het aantal buurten werd gehalveerd, behoorden alle functionarissen stemgerechtigd te zijn. Vervolgens zou nog moeten blijken of gegadigden werkelijk bereid waren hun post te aanvaarden. Daarbij moet worden bedacht dat de buurtbestuurders van oudsher niet werden beloond voor hun moeite – het was immers ‘vrijwilligerswerk’....

*Het vinden van geschikte **buurtopzieners**: een moeilijk karwei*

Op 26 juli meldt het Comité RGV dat ze met het zoeken is **begonnen**.³⁵ Tegelijk stelt men de Municipaliteit voor te besluiten dat de nog in functie

zijnde buurtheren hun bestuur voorlopig voortzetten, omdat het nog wel even zal duren voordat het nieuwe systeem in werking kan treden. Op 15 augustus vindt er een buitengewone vergadering van de Municipaliteit plaats die geheel is gewijd aan de benoemingskwestie.“” De raadsleden krijgen te horen dat men voor veertien buurten nog geen geschikte opzieners heeft kunnen vinden. Bovendien zijn er opzieners die om verschillende redenen hun benoeming al bij voorbaat weigeren. Vooral dat laatste irriteert de Municipaliteit. Zij besluit om de ontslagaanvragen van opzieners pas te behandelen, nadat de genomineerden officieel kennis hebben genomen van hun **benoeming**.³⁷

Intussen was er nog een ander probleem gerezen. Tijdens het zoeken naar buurtbestuurders waren er ook raadsleden aangezocht. Op zich was dit niet vreemd, want voor 1795 kwam het veelvuldig voor dat burgemeesters, schepenen en vroedschappen de post van buurtheer vervulden.

Maar onder de nieuwe, democratische verhoudingen met het beginsel van de “scheiding der machten” realiseerde men zich, dat dit eigenlijk niet goed kon. Te vrezen was immers, dat er een vermenging van competenties zou ontstaan. Want hoe te handelen wanneer een raadslid - of nog erger een lid van het Comité voor Civiele en Criminele Justitie - die tevens **buurtbestuurder** was, in conflict kwam met een medebewoner? In die gevallen zou de kans groot zijn, dat men zichzelf moest beoordelen. De Municipaliteit besloot dus dat leden van het stadsbestuur geen buurtfuncties mogen **aanvaarden**.³⁸ Maar het Comité RGV stelde zich nu ook principieel op en wees er op dat het reglement door de kiezers was goedgekeurd “..*dus vermoogen wij die Verandering niet (te) **maaken** zonder toestemming van dat **selve** Volk en vinde (wij) **onz** zeer bezwaard om **deezee** Verandering in werking te brengen..*”.³⁹

De Municipaliteit kon hier natuurlijk weinig op terugzeggen en besloot dan maar dat, wanneer er toch raadsleden worden genomineerd, zij zullen bedanken “*uit hoofde van incompatibiliteit..*”.

Gelukkig voor de Raad geldt dit “gentlemen **agreement**” slechts voor een maand, want op 15 september zal de kiesgerechtigde burgerij zich weer uitspreken over een groot aantal voorgestelde wijzigingen en verbeteringen van het in mei (..) goedgekeurde **Bestuursreglement**.⁴⁰

Bij die gelegenheid wordt dan ook vastgesteld dat “..*tot **geene** Opzieners, **Raaden of** Schrijvers der Gebuurten verkiesbaar zijn de Leden van de Raad **of** het Comité van Justitie, noch Ministers* (de hoge bestuursambtenaren) *der Stadt..*”.⁴¹

En zo bleef men nog weken doortobben. Op 18 oktober verschijnen er weer negen opzieners voor de Raad die om hun ontslag vragen, terwijl de Comité's van Algemeen Belang (AB) en die van de Grondvergaderingen

melden nog vijf van deze verzoeken te hebben ontvangen. Govert **Smazen**, opziener van buurt 36 (omgeving Kraaierstraat) **verzoekt** zelfs om zijn roeyement als stemgerechtigde....⁴² De raad besluit nu om een commissie in te stellen, bestaande uit de raadsleden Van de Goorberg, Van de Vijver en Noordziek. Zij moeten trachten om met hulp van de stadssecretaris - de ontslagvragers alsnog te bewegen hun posten te **aanvaarden**.⁴³

Al op 21 oktober brengt de commissie verslag uit. Het blijkt dat de vijftien weigeraars in vier categorieën zijn te **onderscheiden**.⁴⁴ Bij de eerste groep bezwaarden gaat het om zes burgers die vanwege leeftijd, lichaamsgebreken of '*gemis aan zielsvermogen*' over onvoldoende kwaliteit beschikken. Twee personen voeren aan dat zij, zonder daarvoor te worden beloond, al veel werk voor de stad doen. Verder is er een opziener die zich verontschuldigt omdat hij in verband met zijn werkzaamheden meestal afwezig is. Maar zes burgers hebben volgens de commissie geen goede reden voor hun weigering: zij hebben gewoonweg geen zin. De ontslag-aanvragen van de eerste drie groepen bezwaarden worden door de Raad aanvaard. Afgesproken wordt dat de commissie-Van de **Goorberg** de **overigen** opnieuw zal benaderen om te bereiken dat zij hun aanstelling alsnog zullen accepteren.

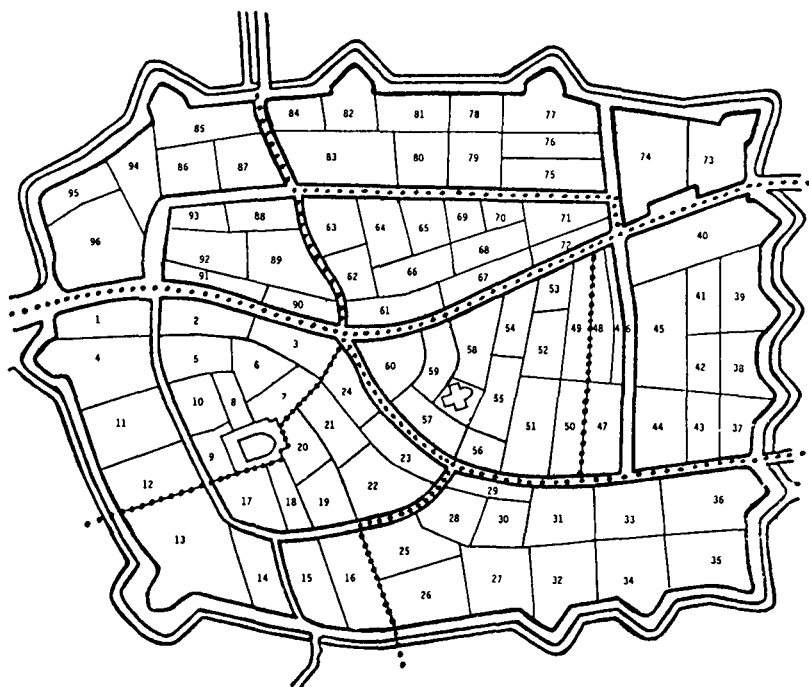
Uiteindelijk kan de commissie op 25 oktober melden, dat zij gedeeltelijk in haar opzet is geslaagd: drie opzieners zijn overgehaald om aan te blijven, doch de anderen zijn niet te **vermurwen**.⁴⁵ Maar drie dagen later klaagt het Comité AB dat zij "*..zo zeer wierd opgehouden door alle diergelijke verzoeken om ontslag..*" dat de Municipaliteit besluit om de commissie-Van de **Goorberg** te **continueren**.⁴⁶ Pas op 3 februari 1797 - negen maanden nadat het Reglement door de kiezers is goedgekeurd! - kan de commissie melden dat ze haar taak heeft volbracht. Alleen in buurt 77 (Langegracht/Noorderstraat) ontbreekt nog een **schrijver**.⁴⁷

Gekrakeel in de buurten

Toch heeft de Raad, na sterke en herhaalde aandrang van het Comité RGV, al op 25 oktober besloten om per publicatie de inwerkingstelling van het nieuwe buurtbestuur af te **kondigen**.⁴⁸ Dezelfde dag nog verschijnt de aankondiging. De heren en raden der oude gebuurten worden met ingang van 1 november 1796 van hun taak ontheven en krijgen opdracht om de nog openstaande schulden te vereffenen. Wanneer ook de buurtknecht is betaald, kan het resterende kasgeld voor de laatste keer onder de burens worden verdeeld.

Dat laatste is hier en daar aanleiding voor gekrakeel. In november en december ontvangt het Comité AB klachten over vermeende **onregelma-**

tigheden bij de verdeling van kasgelden in sommige **buurten**.⁴⁹ Vooral twaalf bewoners uit *Oost Vrieslandt* (Nieuwsteeg) blijken zich zeer op te winden. Volgens hen zou bij de afrekening over het jaar 1777 (!) een telfout van f 20,- zijn gemaakt. Ook menen zij dat in 1787 en 1794 bij een raden- en thesauriersverkiezing ten onrechte f 38.10,- voor verteringen is berekend. Ook is men het er mee oneens dat een joods huishouden in de verdeling wordt **meegenomen**.⁵⁰ Achteraf blijkt van de klachten bitter weinig te kloppen. Het vermeende kasverschil van f 20,- bedraagt slechts vier penningen. Voor wat betreft de uitgaven van genoten consumpties merkt het voormalige buurtbestuur honend op, dat veel klagers slechts een korte tijd in de buurt hebben gewoond, weinig hebben gecontribueerd, terwijl bovendien veel andere kosten op royale wijze door de heer der gebuurte, Andries Warendorp, uit eigen zak zijn betaald. En met betrekking tot de joodse medebewoner zegt men fier: “.*Hier op tullen de ondergetekenden alleen*

afb. 6. Stadsplattegrond met de 96gebuurten. Destippellijngeeft de begrenzing van de acht grondvergaderingen aan. Tekening Kees Walle.

zeggen dat rij geen aanzien des *Persoons*, maar zich verplicht reekenden alle bewoond wordende *Huyzen* zonder onderscheid in de *Verdeeling* te brengen, zoo als in meerdere Gebuurten heeft plaats gehad.. ”.⁵¹

Het nieuwe buurtreglement treedt in werking

Met de inwerkingstelling van het nieuwe Reglement op de Gebuurten nemen ook werkzaamheden van de Directie der Algemene **Buurtkas** een aanvang. Reeds op 21 oktober 1796 had de Raad de secretarissen (H.J. Delfos en Jac. van Hengel) en de thesauriers (J.H. Begram en J. Trouwant) **benoemd**.⁵² Kort daarna wordt de Directie door een delegatie uit het Comité RGV geïnstalleerd en stelt de Directie haar huishoudelijk reglement op. Behoudens buitengewone vergaderingen is het regel, dat de Directie om de veertien dagen bijeen komt. Als vaste vergaderplaats wordt een ruimte in het stadhuis gebruikt, die men deelt met het Comité van Fabricage en Plantsoenen.”

Voor of na de eigenlijke vergadering komen de opzieners en bedienden der gebuurten langs om af te rekenen. Ze moeten maandelijks verschijnen; de buurten 1 • 48 tijdens de eerste vergadering en de buurten 49 • 96 op de tweede, dan weer de buurten 1 • 48, **enz.**⁵⁴ Gedurende de gehele **bestaansperiode** van de Directie moet men de opzieners voortdurend achter de broek zitten. Velen verschijnen pas na maanden, nadat zij herhaaldelijk zijn gewaarschuwd om af te rekenen. Wanneer zij dan nog geen gehoor geven, wordt het Comité AB ingeschakeld.

Deze nalatigheid geeft aanleiding tot veel wrijving en onaangenaamheden. De kwestie met de opziener van buurt 26 (Garenmarkt e.o.), D. Holswilder, is in dit opzicht tekenend. In mei 1798 wordt geconstateerd dat hij al enige maanden niet meer heeft afgerekend. Hij wordt gesommeerd om te **verschijnen**⁵⁵, maar weigert.” Dan wordt het Comité AB ingeschakeld, dat hem op 28 juni **ontbiedt**.⁵⁷ De opziener geeft toe, maar van zijn afrekening blijkt weinig te kloppen en na enige discussie moet Holswilder toegeven onnauwkeurig te zijn **geweest**.⁵⁸ Daarmee lijkt de kous af, maar een half jaar later blijkt dezelfde opziener weer nalatig te zijn en opnieuw wordt het Comité AB benaderd.” Dit keer zijn de leden van het Comité duidelijk geïrriteerd en zij laten de opziener weten dat zijn onwelwillende houding gevolgen kan hebben voor zijn betrekking als deurwaarder voor de **bieraccijns**.⁶⁰ Holswilder schijnt van dit dreigement niet onder de indruk te zijn, want weer laat hij niets van zich horen. Dan is de maat vol: het Comité AB stuurt een stadsbode op hem af die de buurtboeken en gelden invordert.” De kwestie wordt echter ook aanhangig gemaakt bij de Municipaliteit en deze besluit om Holswilder oneervol te ontslaan met de

bepaling dat hij onwaardig wordt geacht om ooit nog enige post in een buurtbestuur te bekleden.”

De kwestie Bouwman

Nog ernstiger was het conflict met de opziener van buurt 22 (Steenschuur / Langebrug / Plaatsteeg / Breestraat), **Denijs Bouwman**. Het is de moeite waard om hier wat uitvoeriger bij stil te staan, omdat de gerezen kwestie ons ook informatie verschaft over de dagelijkse gang van zaken in de buurt. Ook **Bouwman** blijkt nalatig om af te rekenen. Op 14 november 1798 maakt de Directie hiervan melding bij het Comité AB en hij wordt ontboden.

Bouwman wordt gelast om zo snel mogelijk aan zijn verplichtingen te voldoen. Doch in plaats van af te rekenen, schrijft de opziener een brief aan de Directie die hij mede namens andere buurtbestuurders **ondertekent**.⁶³

Allereerst meent **Bouwman** dat het Reglement op de Gebuurten op bepaalde punten onduidelijk is. Zo zou er onlangs een door het armhuis bedeelde buurtbewoner zijn overleden en de vraag was nu, of de kosten van de begrafenis voor rekening van de **buurtkas** of het armhuis kwamen.

Verder is het buurtbestuur verontwaardigd over het optreden van de Directiesecretaris **Delfos**. Een medebewoonster, de weduwe **Rietbergen-Eswilder** was namelijk door de dood van haar man tot armoede vervallen. De door de buurt ingeschakelde armbezorger had het buurtbestuur gevraagd om het gezin bij wijze van overbrugging 22 stuivers te verstrekken. **Delfos** had dit afgekeurd en het buurtbestuur wilde wel eens weten, hoe de Municipaliteit hierover dacht.

Dan beklaagt men zich over het feit dat de instructies van het buurtboek niet kloppen. In het door de Directie verstrekte register was “*de loop*” van de Boomgaardsteeg niet vermeld en deze nalatigheid was de oorzaak van **onenigheden**.⁶⁴ Volgens het Reglement behoorden de acht naaste buren de dode grafwaarts te dragen. Daarvoor krijgen zij een beloning, overeenkomstig de maatschappelijke staat van de overledene, maar nooit minder dan zes stuivers. Natuurlijk ging het hier om een prettige bijverdienste en er werd dan ook scherp op gelet dat de aanwijzing van de dragers op een eerlijke manier gebeurde. Toch konden er makkelijk discussies ontstaan, wanneer het sterfhuis een zodanige ligging had, dat er geen directe naaste buren waren. Daarom was het belangrijk dat de loop of volgorde van de woningen bekend was. Omdat het buurtregister die volgorde niet vermeldde, was de opziener steeds verplicht om naar het stadhuis te gaan en de Bonboeken te raadplegen. Het conflict lijkt zich vooral toe te spitsen rond het optreden van Jan Trouwant, een van de thesauriers.

Tijdens het gesprek met het Comité AB beweert **Bouwman** dat er in de

maand november geen inkomsten waren wegens huiskopen of huwelijks-giften. Trouwant brengt hier tegen in dat een buurtbewoonster, een zekere mevrouw Sandra, onlangs is hertrouwd en meent bovendien zeker te weten dat er in de betreffende periode twee huizen zijn verkocht. Trouwant bedoelde echter te zeggen, dat er *zou moeten* worden betaald. Maar **Bouwman** vat dit op, als zou Trouwant gezegd hebben, dat er zou *zijn* betaald.

De Directie reageert woedend en het Comité AB gelast **Bouwman** om nu eindelijk af te rekenen. Eind januari overlegt hij zijn verantwoording, maar dit leidt tot nieuwe opwinding. In de toelichting wijst **Bouwman** quasi verontschuldiging op "*de duisterheeden in het Reglement*", maar dat hij niettemin getracht heeft een afrekening te maken "*zo goed en quaad als derzelve gedaan kan worden..*". En passant merkt hij op, dat de Directie zijn brief nog steeds niet heeft beantwoord. Maar de inkomsten vanwege de twee verkochte huizen boekt hij als pro memorie met de toelichting "*Voor af zij geweeten dat twee posten (...) hier niet werden gebragt, vermits d'opgave daarvan door eenen Jan Trouwant gedaan, valsch is..*".⁶⁵

Ondanks haar woede aarzelt de Directie om stappen te ondernemen. Daartoe wordt ze toch gedwongen wanneer **Bouwman** op 6 maart weer een brief schrijft die hij door de buurtbediende laat bezorgen."⁶⁶ Op een wat pesterige toon vraagt hij, of de Directie al contact heeft opgenomen met de Municipaliteit inzake de onduidelijkheden in het Reglement. Ook eist hij binnen veertien dagen antwoord op zijn vorige brief en wanneer dat niet gebeurt "*..(zullen) wij het daarvoor houden dat U Lieden niet genegen zijt mede te werken (...) en aan ons voor te behouden, te doen het geenen wij indien gevalle zullen vinden te behooren..*".

Tenslotte eist **Bouwman** namens het buurtbestuur een kwitantie voor de afgedragen gelden over november.

Het conflict loopt nu uit op een keiharde prestigeslag. Aanvankelijk had **Bouwman** geëist, dat Trouwant maar moest bewijzen dat hij het geld van huiskopen had ontvangen. Maar nu wordt van **Bouwman** verwacht dat hij bewijst, dat Trouwant het zó gezegd zou hebben.

Natuurlijk is het vooral de laatste die de Directieleden tot actie aanspoort. Trouwant schrijft zelfs een uitvoerige brief waaruit blijkt, hoezeer hij zich door **Bouwman** beledigd acht. Vooral de manier waarop **Bouwman** hem in zijn correspondentie vermeldt, maakt hem ziedend: "*.. Wat is dat voor een woord: 'eenen Jan Trouwant'? Zulk een woord dat men gewoonlijkgebruikt voor Vagabonden en onnutte Leden eener Maatschappij!..*".⁶⁷

Een half jaar lang wordt er niet meer over de kwestie gerept. Maar eind augustus besluit de Directie om **Bouwman** opnieuw bij het Comité AB aan te klagen.⁶⁸ Op 13 september vindt er weer een gesprek plaats met het gehele buurtbestuur.⁶⁹ **Bouwman** lijkt eindelijk te willen voldoen aan het

verlangen van de Directie om de als pro memorie geboekte posten te veranderen. Maar dan krabbelt hij weer terug. Wanneer er een week later een nieuw gesprek plaats vindt, blijkt hij ontslag te hebben genomen als opziener.⁷⁰ Toch eisen het Comité AB en de Municipaliteit dat hij gehoorzaamt. Op 10 oktober 1799 kan de Directie triomfantelijk melden dat Bouwman zijn afrekening heeft veranderd.⁷¹

De vuur- en lichtkwestie

Hoewel het in dit geval een harde maar individuele confrontatie betrof, waren er ook problemen met meerdere opzieners tegelijk. In het Reglement was namelijk bepaald dat in iedere buurt de bestuurders maandelijks bijeen dienden te komen om de afrekening vast te stellen. Voorgeschreven was dat deze reguliere vergadering beurtelings bij de afzonderlijke bestuurders thuis moest worden gehouden en dat gold ook voor de bijzondere, *extra ordinaire bijeenkomsten*.⁷²

Toen in 1798 de jaarrekening van de Directie met een batig saldo van ruim f 443,- werd afgesloten, was dat voor de opziener van buurt 42 (het **bouwblok** Oranje- en Waardgracht tussen de tegenwoordige Oosterkerkstraat en Groenesteeg) reden om zich sterk te maken voor een onkostenvergoeding wegens gebruik van vuur en licht. Het verzoek werd door andere buurtbestuurders ondersteund.”

De opwinding over de vuur-en-licht-vergoeding is zo groot, dat de Directie besluit om de kwestie bij het Comité AB aan te kaarten. Doch het Comité speelt de bal terug en verzoekt de Directie om eerst maar een lijst van concrete verzoeken te overleggen.⁷⁴

De probleemstelling is duidelijk: “..Zedert langer tijd klachten van eenige *opsieners* der Gebuurten ontvangen hebbende, dat zij in degestelde Posten niet alleen *zoo veel tijds* moesten besteedden, ten merkelyken nadeele van hun Huishouden, Vrouwen en Kinderen, en *allerley* onaangenaamheden afwachten, maar daar te boven, op de Buurtvergaderingen (die bij sommige hunner zeer veel waren) nog den kosten van Vuur en Licht uit hunne Privé Beurse moesten *voldoen*..”⁷⁵

De opzieners – wetende dat er een kasoverschot is – beschuldigen de Directie er van dat er niets wordt uitgekeerd. Dat laatste wordt als grievend ervaren, omdat de zittende Directieleden “nog voor het een, nog voor het ander ietwes willen genieten” en hun functie hen alleen maar “aanmerkelijke moeitens, onaangenaamheden en Last opleverd..”.

Dan zegt men beducht te zijn voor de gevolgen, want sommige opzieners hebben al gedreigd om hun post te verlaten. Dat zou tot grote problemen kunnen leiden, vooral in de arme buurten “..*waar de smalle gemeente woonachtig is..*” en dat het juist daar moeilijk zal zijn om volgens de bepalingen

van het Reglement nieuwe opzieners te vinden. Gedoeld wordt op het grote aantal bedeeden die van het stemrecht waren uitgesloten – en dat was nu juist een eis om opziener te kunnen worden!

De Directie meent dat voor de extra vergaderingen gedurende de koude en donkere wintermaanden een vergoeding moet worden betaald. Daarom wordt de opzieners verzocht om opgave te doen van hun onkosten.

Op 6 maart 1799 hebben zevenentwintig opzieners gereageerd. Twintig van hen eisen een vergoeding die varieert van tien stuivers per vergadering tot een toelage van f 25,- per jaar.”

Het zijn vooral de opzieners uit arme buurten die met de vuist op tafel slaan (Oranje- en Waardgracht, Vestestraat, Verwerstraat en de buurt achter de Morsstraat). Met name Jacob Blom, opziener van buurt 95 (Kruis- en Narmstraat) blijkt zich op te winden: “..*Medebügers...Ik kan gen rekening make voor de schavergoeding van vür en ligt op onse extra bürtvergarin en ben het ok nit van voornemens om te don, mar Ik eijs en wil 6 güldre hebbe sijans* (‘t zij anders) *of ik hou meijn wort en sal bedanke voor di post / verder met agtin U medebüger Jacob Blom..*”.⁷⁷

Geheel tegenovergesteld zijn de reacties van de buurtopzieners Van Gent, Begram, De Haas, Stortenbeker en ‘t Hoofd. Ze zijn mordicus tegen een uit te keren onkostenvergoeding en wijzen er op dat zulks geheel in strijd is met de bepalingen van het Reglement. Ook voeren zij aan dat de kiezers het Reglement hebben goedgekeurd en dat noch de Directie, noch de Municipaliteit bevoegd zijn om anders te handelen.

Maar de oprechte patriotse toon die hier uit spreekt, moet toch enigzins worden gerelativeerd. Want deze opzieners, zoals de stalhouder Van Gent en de advocaat Begram waren bemiddelde burgers, die niet om een paar stuivers vergoeding zaten te springen.

Opmerkelijk is overigens het naschrift van Van Gent, die zich laat ontvallen het nooit eens te zijn geweest met de hervorming van het buurtbestuur. Hij vindt het een kostbaar en omslachtig systeem, dat alleen maar aanleiding geeft “..om het volk hoe langer hoe meerder onvergenoegt met de tegenwoordige order van *zaaken* te doen worden... Wil men werken om de *beheering* der Gebuurten tot zijn oude eenvoudigheid te *brenge*? Met eenige weinige verbetering, gaarne wil ik hierinne medewerken.”.⁷⁸

Inmiddels gaan er in de Directie weer stemmen op, om geen onkostenvergoeding te verstrekken. De heren voelen er bij nader inzien weinig voor, maar durven dat niet hardop te zeggen uit beduchtheid voor de reacties van de opzieners.

Uit een interne notitie, geschreven door de burgers Van Gaasbeek en Eenhoorn voorziet men een “*Berg van Swarigheden*”; “Want, men stelle eens,

dat de opzieneren off door het een off door het ander hiervoren gemeldene te *vreed*en gesteld worden (men doelt hier op verschillende vergoedingsconstructies) dan is het te voorzien, dat niet alleen de *Raaden*, maar vooral de Schrijvers die waarlijk in deesen tijd ook nog *alwat* met *ophaalen* der *briefjes enz.* tijd moeten *ver-suimen*, *deselven* weg als de opsieneren zullen inslaan.. ” En men wijst er op, dat ook de schrijvers hun functies kunnen neerleggen, temeer omdat zij ook langs de huizen moeten gaan (waaruit blijkt, dat het werk zo omvangrijk is geworden, dat de schrijvers de bedienden moeten assisteren!). En wanneer het hek van de dam is, zal de Algemene **Buurtkas** binnen de kortste keren leeg zijn “..en wat dan, wanneer *ergeen* Penningen meer zijn als er *eens* Lijken van Armen komen?.. ”.⁷⁹

In een brief van 21 maart adviseert de Directie tenslotte om een vergoeding van 12 stuivers voor de koude wintermaanden te verstrekken, maar zegt ook dat zo'n uitkering volgens het Reglement onmogelijk is. Tevens voegt men er fijntjes aan toe, dat negenenzestig buurtopzieneren niet hebben gereageerd. Op 29 maart hakt de Municipaliteit de knoop door: er worden geen vergoedingen verstrekt. De Raad is wel bereid om wanneer de gelegenheid zich voordoet, het Reglement aan te **passen**.⁸⁰ En daarmee is de kous af. Overigens zijn er geen aanwijzingen dat dit besluit metterdaad tot een massale ontslagname heeft geleid....

De buurtbedienden stellen looneisen

Meer succes hebben de buurtbedienden, die looneisen gaan stellen wanneer zij in 1798 ook nog eens worden ingeschakeld bij het ophalen van belastingformulieren. Omdat “..het grootste gedeelte der *Bediendens* armoedige Burgers *deser* Gemeente zijn.. ” vraagt de Directie toestemming om hen extra te belonen. Dat verzoek wordt gehonoreerd. Op 9 april 1799 besluit de Municipaliteit dat de bedienden voor iedere aanmaning met twaalf stuivers uit de Algemene **Buurtkas** moeten worden **beloond**.⁸¹ Maar zó had de Directie het niet bedoeld! Men wijst de Municipaliteit op de publicatie van het Uitvoerend Staatsbewind in verband met de 8% heffing (een nationale belasting), waarin is bepaald dat de stadsboden deze taak dienen uit te **voeren**.⁸² Maar de Municipaliteit bericht via het Comité AB dat men ter **vermijding** van extra onkosten nu **júist** de buurtbedienden heeft ingeschakeld en neemt het argument van de ontevreden opzieneren over, door er op te wijzen dat de Algemene **Buurtkas** deze kosten makkelijk voor haar rekening kan **nemen**.⁸³

Bij een soortgelijke belastingheffing in september 1801 wenden de buurtbedienden zich opnieuw en gezamenlijk via een verzoekschrift tot de Municipaliteit om **loonsverhoging**.⁸⁴

...sommigen hadden geen kleren aan hun lijf...

Ook in een ander opzicht hebben de steeds wisselende leden van de Directie het niet makkelijk. Regelmatig rijzen er problemen die om een oplossing vragen. Dat betreft vooral kwesties die betrekking hebben op **buurtbegravenissen**. De berichten daarover zijn in overvloed voorhanden. Bekend is, dat de overleden Leidenaars binnen of buiten de stad werden begraven. De vooraanstaande burgers vonden hun laatste rustplaats in de Pieters-, Hooglandse- of Vrouwekerk, de arme inwoners moesten het daartegen met een sober graf doen op een van de stadsbolwerken. Veel katholieke Leidenaars werden in Oegstgeest begraven, terwijl de joden een laatste rustplaats in Katwijk vonden. Afgezien daarvan bestond er nog de keus om overdag of bij avond te worden begraven. In het Reglement was bepaald, dat wanneer de ter aarde bestelling buiten de stad of 's avonds plaats vond, de burens niet aanwezig behoeften te zijn. Daartegenover stond, dat de nabestaanden van de overledene dan het absentiegeld voor hun rekening namen. Voor iedere buur die overdag genodigd had kunnen worden, moeten zij anderhalve stuiver **betalen**.⁸⁵

Al snel na de invoering van het nieuwe Reglement regent het klachten. Zo blijkt de vrouw van een zekere Jacobus Chrispijn niet in staat om de *Douceur* of *Uytkoop* van maar liefst f 10,- te voldoen.“” Dergelijke problemen had men kunnen voorzien en waren natuurlijk het rechtstreeks gevolg van de nieuwe buurtverdeling. Een dagboekschrijver laat daarover geen enkele twijfel bestaan: “.. Toen die buurten 2 of 3 tot een wijk gemaakt waren., waren de wijken **zoo** groot, en als er dan een lijk in **zo'n** wijk viel, dan moesten al die menschen te begraven komen of twee blanken (1 1/2 stuiver) verbeuren. Dit geld bleef van te voren in de buurtkist en werd dan bij sommige voorvallen in die buurt uitgedeeld, maar nu moest het geld op het stadhuis gebracht worden. Toen **zag** men komieke begravenissen; want, doordat het wijk nu **zo groot** was, vielen er somtijds 2 à 3 lijken in **zoo** een week voor en al die menschen hadden het inkomen niet om telkens twee blanken **te geven** en **ook geen** zwartgoedom te begraven **te gaan**. Sommigen (hadden) geen kleren aan hun lijf, toen resolveerden (besloten) die lieden maar om te begraven te komen met hetgeen **zij** hadden en toen zag men soms begravenissen daar al te met **10** of **72** paar achter gingen, met kielen aan, en bontmutsen op en hoosblokken (klompen) aan. Toen hebben veel menschen, die geen zin hadden om zulke menschen **zoo** bedroefd toetgetakeld achter een lijkstatie te laten gaan, bij avond in stilte laten begraven of het lijk naar buiten met een wagentje of schuit laten brengen, zij moesten dan wel het wijk voldoen; maar dan hadden **zij** ook niemand achter het lijk noodig.. ”.⁸⁷

Op 24 februari 1797 wil men de bepalingen verzachten. Wanneer de nabestaanden arm of bedeed zijn en er is geen nalatenschap, behoeft men de uitkoop niet te betalen. Hetzelfde geldt voor armlastige burens, die niet langer verplicht worden om bij de begrafenis aanwezig te zijn. In beide gevallen dient dit 24 uur voor de ter aarde bestelling bij het buurtbestuur te worden aangevraagd. Men zal een verklaring van onvermogen moeten tekenen en wanneer achteraf fraude blijkt te zijn gepleegd, moet een dubbele uitkoop worden betaald.“”

De joodse begrafeniswestie

Ook mag de “joodse begrafeniswestie” niet onvermeld blijven. Enkele vertegenwoordigers van de joodse gemeente hadden zich tot het Comité AB gericht. Zij brengen naar voren, dat de rituele wetten niet toelieten dat hun geloofsgenoten na hun overlijden door christenen worden afgelegd, gekist en grafwaarts worden gedragen.

Omstreeks 12 juni 1799 spreekt een delegatie uit de Directie met **Nathan Mozes Levy** en **Marcus Aron** van Praag die “*de Joodsche Natie*” vertegenwoordigen.”

afb. 7. Gericht op een oud gedeelte van de Joodse begraafplaats te Katwijk a/d Rijn. Foto J. Lagas 1988. Coll. Gem.Archief.

Men maakt de afspraak, dat bij het overlijden van joodse ingezetenen, de niet-joodse bureu zal worden gevraagd of zij van hun begrafenistaken willen afzien. Zij zullen echter wél het draagloon ontvangen.!”

Verder zou het halen en brengen van de baar door de naaste bureu achterwege kunnen blijven en zullen de joodse afgestorvenen rechtstreeks per schuit of wagen naar Katwijk worden vervoerd.

Ook het verschuldigde absentiegeld zal worden betaald en de buurtbediende zal zijn gebruikelijke douceur van twintig stuivers ontvangen. Tenslotte wordt afgesproken dat, wanneer een christen overlijdt, de joden eveneens van hun draagplicht zullen afzien. Van joodse kant is men verheugd over het bereikte resultaat en op 28 juni wordt een en ander in de synagoge afgelezen.“

Maar de voorzitter van het Comité AB maakt bezwaren en werpt tegen dat “..de grootste swarigheyd was, dat 99 Jooden zoude er in Consenteren (toestemmen) en de 100e zoude hem aan ‘t Buurt-Reglement houden en dit voorvalende, zouden meenigvuldige verwarringen en onaangenaamheden te weeg kunnen brengen.. ”. ⁹²

De Directie krijgt opdracht om een ander voorstel te doen, maar men is met de joodse leiding van mening, dat de beste oplossing reeds was bereikt. Het Comité AB is echter niet te vermurwen.⁹³ Een half jaar later weigert de Directie om de begrafeniskosten van een arme jood te vergoeden en beroept zich op het besluit van het Comité AB.⁹⁴ De indruk is dat de Leidse joden met stilzwijgende instemming hun doden buiten de bepalingen van het Reglement, voortaan zelf begraven.

Geen ‘politieke veiligheidstaken’, wel sociale controle

Er zijn geen aanwijzingen dat tijdens de beschreven periode de buurtbesturen werden ingeschakeld voor ‘politieke veiligheidstaken’. Hoewel de vereiste stemgerechtigheid van de buurtbestuurders een zekere mate van politieke betrouwbaarheid moest garanderen, zou het verkeerd zijn om daar een te grote waarde aan toe te kennen. Uit de bewaard gebleven klikbriefjes over vermeende orangistische uitlatingen, blijkt geen betrokkenheid van buurtbestuurders. Slechts eenmaal, naar aanleiding van een publicatie van het Uitvoerend Staatsbewind, worden de buurtboeken onderzocht om na te gaan, of zich uit Frankrijk en België gevluchte priesters in de stad ophouden. De regering van de Bataafse Republiek beroept zich daarbij op het Alliantie Tractaat met Frankrijk, waar het regerende Directoire na de staatsgreep van 18 fructidor van het jaar V (4 september 1797) een felle, anti-clericale politiek voert.⁹⁵ In Leiden blijken zich vijf immigranten op te houden.“

Daarentegen zijn er wel veel berichten bekend over het strenge optreden van buurtopzieners met betrekking tot burenruzies, mishandeling en andere **overtredingen**.⁹⁷ In bijna alle gevallen worden de daders bij het Comité AB aangeklaagd. Bij ernstige gevallen komt het Comité van Civiele en Criminele Justitie er aan te pas.

Ook komt het voor dat de buurtbestuurders ouderloze of verlaten kinderen bij het Weeshuis bezorgen of bij een buurvrouw **onderbrengen**.⁹⁸ Uit al deze berichten blijkt dat de buurtcorporaties werden geacht om een vergaande 'sociale controle' te bevorderen. Wat dat betrof, verschilde de praktijk niet met die van voor 1795.

De Algemene Buurtkas in financiële problemen

Tot 1801 is de financiële positie van de Algemene **Buurtkas** bevredigend en ieder boekjaar is er sprake van een batig saldo.

Even lijkt het mis te gaan, wanneer de Redactiecommissie voor het Stedelijk Bestuursreglement eind 1797 voorstelt om in het vervolg de opzieners te bezoldigen. Zij zouden jaarlijks f 6,- moeten ontvangen, terwijl men de toelagen van de buurtbedienden met f 2,- wil verhogen. In totaal zou dit neerkomen op een uitgavenverhoging van f 775,-.

Verder stelt de Redactiecommissie voor om de huwelijksgift niet langer te innen. Het was te voorzien dat de Directie zich hevig zou verzetten, zeker toen ze berekende dat afschaffing van de huwelijksgiften tot een jaarlijks nadeel van f 900,- à f 1000,- zou leiden. Het voorstel wordt dan ook haastig ingetrokken“.

Maar in 1800 doen zich ontwikkelingen voor, die de Algemene **Buurtkas** tenslotte in ernstige moeilijkheden zullen brengen. Deze houden verband met de toenemende activiteiten van de begrafenisfondsen. Deze fondsen of beurzen bestonden overigens allang voor 1795. Hun optreden was feitelijk een inbreuk op de gewoonte, dat de buurt de begrafenis regelde. Belangrijker was wellicht dat naarmate zich meer mensen bij een fonds aansloten, de buurt inkomsten derfde.“ In artikel 24 van het Reglement was namelijk bepaald, dat de nabestaanden van hen die vanwege een fonds of beurs begraven worden, zijn uitgezonderd van de verplichting om acht burens tot dragers te nodigen. Wel bleven de nabestaanden gehouden om wanneer het lijk 's avonds of buiten de stad werd begraven het absentiegeld te betalen.

Over deze laatste bepalingen ontstaat toenemende ontevredenheid. In oktober 1800 meldt een opziener dat sommige burens weigeren om het absentiegeld te voldoen. Uit hetzelfde bericht blijkt dat er andere opzieners zijn die deze gelden zelfs niet meer vorderen.“ Zowel de Directie als het

Comité AB voelen er niets voor om deze bepaling te schrappen, omdat zij begrepen dat dit tot een enorme inkomstenderving zou leiden. Maar de Municipaliteit denkt er anders over; op 5 december 1800 besluit de Raad op voorstel van het (van mening veranderde!) Comité AB om de absentiegelden ingeval van fondsbegravenissen niet langer te vorderen. In januari 1801 melden **veronruste** Directieleden, dat door het vervallen van de bepaling reeds sprake is van f 14,- inkomstenderving. Men betoogt dat zo doorgaande, de Algemene **Buurtkas** in ernstige moeilijkheden zal komen.

Het Comité AB is echter niet onder de indruk en de voorzitter merkt zelfs op “*..dat wanneer de Algemeene Buurtkassa daarbij teniet ging, de Raad en het Comité die voldoening zouden hebben dat er opgeene onbillijke wijzegelden zijn ingevorderd, want dat het eene onbillijkheid was absentiegelden in te vorderen van een lijk, van welke de **gebuurte** geen voordeel geniet..*” (bedoeld worden de burens die nu geen draagloon ontvangen).“

De Directie stelt dan voor om de buurtbedienden en de leveranciers (papier, drukwerk, thee, enz.) niet meer per half jaar, doch per kwartaal te betalen.

In juli 1801 wordt de noodklok geluid; het kastekort bedraagt al meer dan 18 gulden. In haar commentaar vraakt de Directie opnieuw het **december**besluit van de Municipaliteit om absentiegelden bij fondsbegravenissen af te schaffen. Bovendien klaagt men “*..dat daar door een groot **misbruyk** van eenige **opzienders** wierd gemaakt..*”¹⁰³ Deze opmerking wordt niet toegelicht, maar men kan er uit opmaken dat er opzieners zijn die óók geen absentiegelden meer invorderen bij door de buurt georganiseerde begravenissen.

Hoe het ook zij, de Directie is gedwongen om maatregelen te nemen om een naderend faillissement van de Algemene **Buurtkas** af te wenden. Men verlangt intrekking van het raadsbesluit en een regelmatige opgave via het stadhuis van overleden personen en van verkochte huizen. Ook verzoekt de Directie hardnekkig om restitutie van 58 gulden en 4 stuivers. Dit bedrag was als extra toelage aan de buurtbedienden verstrekt voor hun medewerking aan de gememoreerde belastingheffingen. Tenslotte wordt voorgesteld om de levering van doodkisten ten behoeve van armlastige buurtbewoners (“**armkisten**”) aan de laagste inschrijver te **gunnen**.¹⁰⁴

Eind oktober 1801 zijn de financiële problemen nog groter geworden. De Algemene **Buurtkas** is niet langer toereikend om de buurtbedienden en andere schuldeisers te betalen en weer wordt het Comité AB aangesproken: “*. Gaven wij **Ulieden** eenige tijd geleden **schriftelijk** kennis van de **Financieele** Staat der Algemene Buurt Kassa in dese Gemeente en het akelig vooruitzicht dat wij hadden, eerlang buiten staat gesteld te zullen zijn om de schulden van dezelve te kunnen voldoen - thans rien **wij** ons in de onvermijdelijke verplichtinggebracht (hoe*

afb. 8. N. Smalenburg, opziener vangebuurte 5 en laatste voorzitter van de Directie der Algemeene Buurtkas. Litho L. Springer 1839. Coll. *Gem.Archief*.

schoorvoetend ook) *Ulieden* te berichten: dat akelig tijdstip isgekomen. Wij zijn niet in staat de schulden der Algemeene Buurt Kassa te voldoen.. ”¹⁰⁵

Tegenover een kassaldo van ruim 106 gulden 4 stuivers en 4 penningen

staat een schuldenlast van 231 gulden 3 stuivers en 6 penningen. Bovendien hebben de vier thesauriers en secretarissen van de Directie nog recht op hun wedde. Veelbetekenend is de smekende toon waarop men om een aanvulling van stadswegen verzoekt: *“..teneinde daar door in staat gesteld te worden de **Bediendens der Respective** Gebuurten (welke over ‘t geheel genomen, meest behoeftige Lieden zijn en reeds reikhalzend naar hun vierendeeljaars verdient salaris uitzien) mitsgaders het verdere verschuldigde te kunnen voldoen..”*

In maart 1802 tracht de Directie opnieuw aan het raadsbesluit te tomen. Men boekt enig succes. Het Comité AB besluit dat voor overledenen die wegens een fonds worden begraven voortaan weer absentiegeld moet worden betaald, althans wanneer de teraardebestelling bij avond of buiten de stad plaatsvindt.¹⁰⁶ Maar op langere termijn blijkt deze maatregel weinig soelaas te bieden, want in mei 1804 moet de Algemene Buurtkas van stadswege met f 500,- worden gesubsidieerd.¹⁰⁷

Het doek valt

Inmiddels hebben zich in de Bataafse Republiek nieuwe politieke ontwikkelingen voorgedaan. De Omwenteling heeft al lang haar dynamiek verloren en na de ‘rechtse’ staatsgreep van september 1801 wordt de nieuwe ‘Staatsregeling’ van kracht.

Deze gang van zaken was te voorzien: de Republiek zonk steeds dieper weg in het economische moeras en als gevolg van de Franse eisen was de staatsschuld groter dan ooit tevoren. In Frankrijk, waar de voormalige generaal Bonaparte een militaire dictatuur had ingesteld en zichzelf spoedig tot keizer zou kronen, was de Revolutie al lang verleden tijd. Ook in Leiden keren steeds meer voormalige regenten terug op belangrijke bestuursposten en op 10 januari 1803 wordt een nieuw stedelijk bestuursreglement ingevoerd, dat in veel bij het oude aansloot.“

Al veel eerder waren er stemmen opgegaan om het bestaande Reglement op de Gebuurten af te danken. Op 20 juli 1802 besluit de ‘Raad in Comité’ (een soort kerngroep van de Municipaliteit) om een voorstel ‘.. *tenderende om de inrichting en het bestuur der Gebuurten wederom te brengen op den ouden voet..*’ in handen te stellen van het Comité AB.¹⁰⁹ Dat benoemt vervolgens uit haar midden de burgers Van Oyen en Noordziek die de opdracht krijgen om advies uit te brengen.“ Kennelijk heeft een en ander nogal wat voeten in de aarde, want na vijf maanden wordt besloten om de oude buurtboeken van voor 1796 te raadplegen.“

Maar in het kader van de nieuwe bestuursregeling verdwijnt het Comité van Algemeen Belang om plaats te maken voor de Kamer van Wethouders.

Het werk ligt enige maanden stil en pas in september 1803 circuleren er weer geruchten dat het Buurtreglement zal worden herzien.

Binnen de Directie is men er niet rouwig om. Integendeel: ‘..*Uyt hoofde der zwarigheden welke er zich bij de Uytvoering van het tegenwoordig Reglement op deeden en die nog Dagelijks eerder vermeerderen dan verminderen..* . .*zoo* dat daarom de Directie verlangde dat het geen *zij* tot nog toe *slegts bij* gerugtte vernoomen hadt, mogt worden werkstellig gemaakt..’¹¹²

Toch zou het bijna een jaar duren voordat het nieuwe reglement in werking trad. Hoewel de gemeenteraad op 10 februari 1804 besloot tot een herziening van het **reglement**¹¹³, zou pas op 8 juni de nieuwe buurtverdeling worden **vastgesteld**.¹¹⁴ Een maand later vindt de laatste vergadering van de Directie der Algemene **Buurtkas** plaats.¹¹⁵

Slot

Over de redenen om het Reglement op de Gebuurten te veranderen zwijgen de bronnen. Toch liggen die voor de hand. Zoals we hebben gezien was het Reglement een typisch product van de opvattingen van 1795/1796, de bloeiperiode van de Omwenteling.

Veel waarde hechtte men aan de eis van stemgerechtigheid en ook vormden de buurten het organisme van de grondvergaderingen met de daaruit voortvloeiende taken. Toen de democratische idealen waren verbleekt en zelfs de oude Orangisten weer terugkeerden in het stadsbestuur, was er geen enkele reden meer om het omslachtige systeem in stand te houden. Bovendien waren de buurten te groot (hun aantal werd in 1804 van 96 op 130 gebracht) en kostte het vaak grote moeite om geschikte c.q. stemgerechtigde buurtbestuurders te vinden.

Tenslotte zal hebben meegespeeld dat het ingewikkelde systeem met een deels bezoldigde Directie de stad geen voordeel meer opleverde (in de vorm van gratis verrichte diensten door de buurtbesturen), maar geld ging kosten. Dat laatste was o.a. het gevolg van de opkomst van de ‘moderne’ begrafenisfondsen; een ontwikkeling die men niet kon of wilde verhinderen.

BIJLAGE

*Inkomsten en uitgaven van de Directie der Algemene Buurttkas 1796-1804*¹¹⁶

boekjaren	inkomsten	uitgaven	pos./neg. saldo
1796 / 1797	f 2.036. 6.14.	f 1.997. 9. 4.	+ f 38.17.10.
1797 / 1798	f 2.097.10. 8.	f 1.693, 6. 4.	+ f 404. 4. 4.
1798 / 1799	f 1.840.12. 6.	f 1.830.11.12.	+ f 10.--.10.
1799 / 1800	f 1.923. 4. 8.	f 2.024. 1.10.	- f 100.17. 2.
1800 / 1801	f 1.465. 8.10.	f 1.966.--.--.	- f 500.11. 6.
1801 / 1802	f 1.853. 8. 6.	f 1.997.15.--.	- f 144. 6.10.
1802 / 1803	f 1.782.11.--.	f 1.966. 2. 4.	f 183.11. 4.
1804	f 603. 2.12.	f .808.--.--.	f 204.17. 4.
1796 / 1804	f 13.602. 5. 2.	f 14.283. 6. 2.	- f 681. 1.--.

NOTEN

Tenzij anders **vermeld** wordt voorde **bronvermelding** verwezen naar R.C.J. van Maanen, *Inventaris van het stadsarchief* van Leiden 7574 7876 (Leiden 1986), de bibliotheek van het Leidse gemeentearchief (GAL, Bibl.) of de beschikbare literatuur.

1. Hoewel de belangrijkste Leidse historieschrijvers (Orlors, Van Mieris, Blok en Van Oerle) al eerder aandacht hebben geschonken aan het bestaan van de Leidse gebuurten, is er tot op heden vrij weinig over dit onderwerp bekend. Een samenhangende publicatie over de gebuurten is echter thans in voorbereiding. De tot dusver meest informatieve artikelen zijn: G.Th.H.C. Pieck: 'Jan van Hout en de Leidse gebuurten', *Leidse Facetten* (Zwolle 1982) 3.5 51 en E. van der Vlist, "In goeder weden ende borgerlijke eenichheit...", *Jaarboek van de Dirk van Eek-Stichting*, 1989, 38-60.

2. Zie o.a. H. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadvesten* (Leiden 1975) 81 e.v.

3. Gemeentearchief Leiden (hierna GAL). Buurtgewijze Bevolkingsregisters, inv. nrs. 6971 7151.

4. GAL, Diverse (concept)verordeningen tegen de bedelarij, inv. nrs. 6307, 6309 en 6310. Zie ook G.P.M. Pot, 'Het beleid ten aanzien van bedelaars...', *Leids Jaarboekje* 79 (1987) 82-95 (hierna LJB).

5. GAL, de z.g. 'Inneemboeken', zie het archief van het H.G. Weeshuis, afd. VII inv. nr. 756 e.v.

6. Zie ook: P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* dl. IV pag. 28 e.v.

7. 'Aanspraak gedaan door Joost Romswinkel...enz.' pag. 34 e.v. GAL, bibl. 1168.

8. L. van Poelgeest, 'Mr. Bavius Voorda, een rechtlijnig Fries jurist...enz.', *LJB* 79 (1987) 96-124.

9. R.C.J. van Maanen, "Boudewijn van Rees, een vergeten secretaris", *LJB* 78 (1986) 77 • 102.

10. GAL, Notulen Provisionele Raad, inv. nr. 548, 26 januari 1795.

11. Idem, 8 februari 1795.

12. Idem, 26 januari 1795.

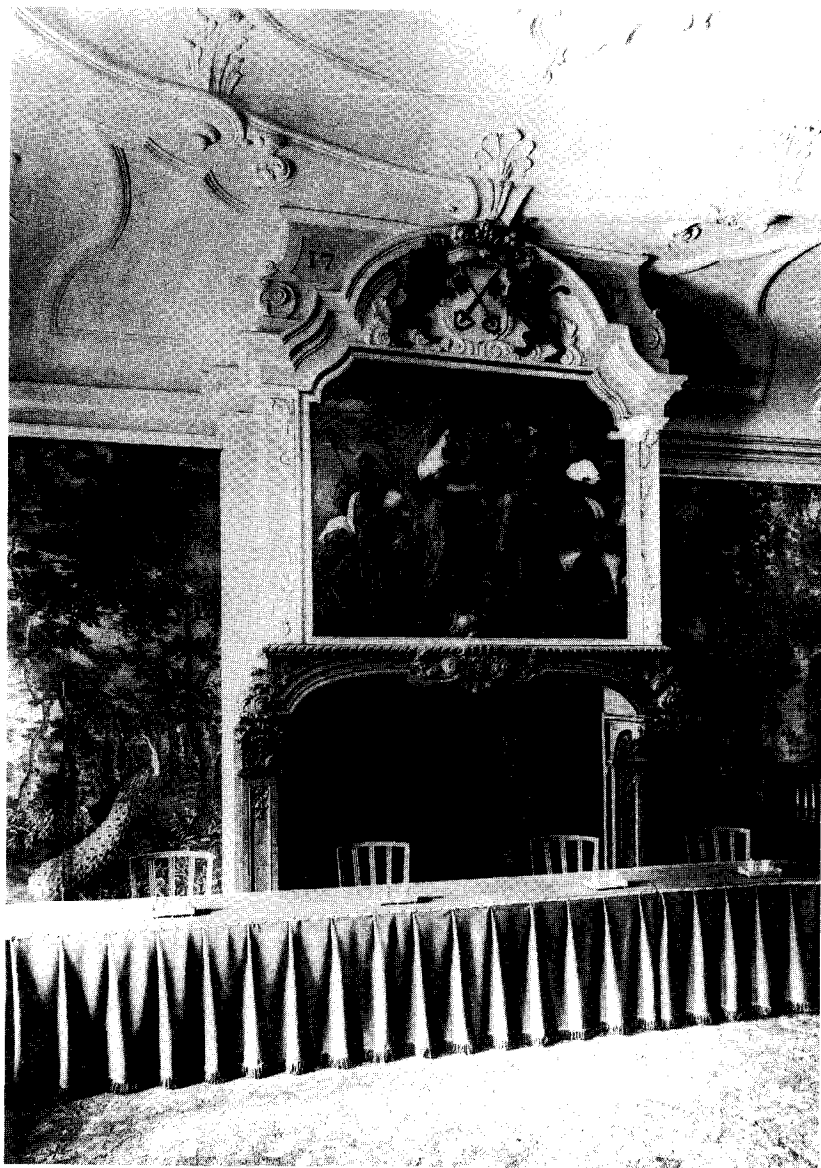
13. Idem, bijlagen sub dato.

14. GAL. inv. nrs. 6971 • 7151.

15. GAL, Notulen Comité ter **Regulering** van de Grondvergaderingen, inv. nr 893, pag 5 8.
16. GAL, inv. nr. 548, 14 februari 1795
17. GAL, inv. nr. 893, pag. 9 12.
18. Idem, bijlage 7.
19. Idem, pag. 5 8.
20. Idem, pag. 9 12. P.J. Blok (zie dl. IV pag. 34) vergist zich in dit verband, wanneer hij spreekt over verkiezingen door en vanuit 60 wijken. Kennelijk doelt hij op het wat later ■ bij landelijke en gewestelijke verkiezingen gehanteerde systeem, waarbij de stad en enkele omliggende dorpen waren verdeeld in 62 grondvergaderingen. Voor plaatselijke verkiezingen was de stad na mei 1796 verdeeld in 8 grondvergaderingen.
21. GAL, 'Generaele Ordonnantie op de **Gebuurten**', Bibl. 15 594.
22. GAL, Notulen Provisionele Raad, inv. nr. 549, 19 mei 1795. Zie ook inv. nr. 893 pag. 27.
23. GAL, inv. nr. 549, 18 juni en 13 juli 1795.
24. Idem, 22 mei 1795.
25. Idem, bijlage sub dato.
26. Idem, 28 mei e.v.
27. Idem.
28. Idem, 4 juni 1795.
29. GAL, Notulen Provisionele Raad, inv. nr. 550, 1 december 1795 e.v.
30. GAL; Notulen Municipaliteit, inv. nr. 551 fol. 44 / 44 vso.
31. P.J. Blok, dl. IV pag. 43.
32. GAL, Ontwerp van een Reglement voor de stad **Leyden...enz.**, Bibl. 15 119.
33. Lid II van het 'Reglement van Bestuur voor de Gebuurten', t.w. 'Van de **Algemeene Kasse** der Gebuurten en Bestuur over **dezelfen**', GAL Bibl. 15 600.
34. P.J. Blok, dl IV pag. 48 en 49.
35. GAL, inv. nr 551 fol. 53 vso en bijlage 63.
36. Idem, fol. 68.
37. Idem, fol. 80 vso.
38. Idem, fol. 68.
39. Idem, fol. 71. Zie ook bijlage 86.
40. Idem, bijlage 113.
41. Idem, fol. 87.
42. Idem, fol. 120.
43. Idem.
44. Idem, fol. 126 vso. Zie ook bijlage 140.
45. Idem, fol 127. Zie ook bijlage 141.
46. Idem, fol 130 vso.
47. GAL, Notulen Municipaliteit, inv. nr. 552, fol. 69 vso.
48. GAL, inv. nr. 551, fol. 127. Zie ook de 'Aflazingboeken', inv. nr. 534.
49. GAL, Notulen Comité van Algemeen Belang, inv. nr. 635, fol. 2, 2 vso en 6.
50. Idem, fol. 6 en bijlage sub dato.
51. Idem, fol. 12 en bijlage sub dato.
52. GAL, inv. nr. 551, fol. 126 vso.
53. GAL, **Notulen Directie der Algemeene Buurtkas**, inv. nr. 1237 (15, 16 en 29 november 1796). Een jaar later zou het Comité van Algemeen Belang aan de Directie distinctieven verstrekken. Het betrof een drietal draagpenningen, gemerkt met de letters R en H. Op vertoon daarvan zou men in geval van brand snel toegang kunnen krijgen tot het (R)aad(H)uis om de geldkist en bescheiden in veiligheid te brengen. (GAL, inv. nr. 1237, 18 april 1798. Zie ook de *Catalogus van Voorwerpen van de Lakenhal* (uitgave 1924) nr. 548 en *Dirks Gildepenningen*, afb. 139/2.
54. GAL, inv. nr. 1237, 2 november 1796.
55. Idem, 2 mei 1798.
56. Idem, 16 mei 1798.
57. GAL, inv. nr. 635, fol. 62
58. GAL, inv. nr. 1237, 29 juni 1798.

59. Idem, 23 januari 1799.
 60. Idem, 1 en 23 februari 1799. Zie ook inv. nr. 635, fol. 31, 37 **vso**, 41, 45 **vso** en 46.
 61. GAL, Bijlagen bij de Notulen Directie der Algemeene Buurtkas, inv. nr. 1238 bijlage 3.5.
 62. GAL, Notulen Municipaliteit, inv. nr. 556 fol. 326 **vso**.
 63. GAL, inv. nr. 1238, bijlage **27a**.
 64. GAL, Notulen Comité van Algemeen Belang, inv. nr. 636, fol. 41 **vso**.
 65. GAL, inv. nr. 1238, bijlage 29.
 66. Idem, bijlage 40.
 67. Idem, bijlage 43b.
 - 68.** GAL, inv. nr. 1237.21 augustus 1799.
 69. Idem, 18 september 1799.
 70. Idem, 21 september 1799. Zie ook Notulen Municipaliteit, inv. nr. **557**, 13 en 24 september 1799.
 71. GAL, inv. nr. 1237, 16 oktober 1799.
 72. GAL, Bibl. 15 600, artikel 9.
 73. GAL, inv. nr. 1237, 12 december 1798.
 74. Idem, 27 december 1798.
 75. GAL, inv. nr. 1238, bijlage 28.
 76. Idem, bijlage 41.
 77. Idem.
 78. Idem. Van Gent kon het weten, want hij was reeds in mei 1792 aangesteld als heer van de voormalige **gebuurte** Pellicaenshoek (GAL, inv. nr. 1219 fol. 106).
 79. GAL, inv. nr. **1237**, **20** maart 1799 en inv. nr. 1238 bijlage 38.
- Dat deze angst van de Directie niet ongegrond was, bewijst het feit dat over de periode eind december 1799 tot april 1804 tenminste 277 **armenbegravenissen** uit de Algemene **Buurtkas** zijn bekostigd (zie de kwitanties van kistenmaker David van Waalwijk, GAL, inv. nr. 1247). Wij hebben berekend dat de begrafeniskosten van een volwassene (incl. de kosten van een doodkist, de huur van de baar en een dekkleed, de kosten van een grafdelver en het draagloon voor de burenen) minimaal f **8,50** bedroegen. Daartegenover stonden de sterk wisselende inkomsten uit absentiegelden en - wanneer het geen armenbegravenis betrof - **overlijdensgiften**.
80. GAL, inv. nr. 1238, bijlage 42 en inv. nr. 556 fol. 336 en 339 **vso**.
 81. GAL, Notulen Raad in Comité, inv. nr. 583 fol. 73.
 82. GAL, inv. nr. 1237, 17 april 1799 en inv. nr. 1238 bijlage 46.
 - 83.** GAL, inv. nr. 1237, 1 mei 1799.
 84. Idem, 2 september 1801.
 85. GAL, Bibl. 15 600, artikel 25.
 - 86.** GAL, inv. nr. 552, fol 68.
 87. GAL, Bibl. 1161, 'Leiden in den Franschen tijd', dagboek van een onbekend auteur, pag. 20.
 - 88.** GAL, inv. nr. 552, bijlage 83.
 89. GAL, inv. nr. 1237, **29 mei** en 12 juni 1799. Zieookinv. nr. 635 (**2e deel**) fol. 32 en **de Notulen** Municipaliteit inv. nr. 555 fol. 125.
 90. GAL, inv. nr. 1237, 16 juni 1799.
 91. Idem, 7 augustus 1799 en 3 januari 1800. Zie ook inv. nr. 1238, bijlage 48 t/m 51.
 92. GAL, inv. nr. 1238 bijlage 55.
 93. GAL, inv. nr. **1237**, **22** januari 1800 en inv. nr. 1238, bijlage 58. Zie ook inv. nr. 636 fol. 150 en 155.
 94. GAL, inv. nr. **1237**, **20** augustus 1800.
 95. Albert **Soboul**, *De Franse Revolutie*, dl. II pag. 434.
 96. GAL, Notulen Commissie van Binnenlandse Correspondentie, inv. nr. **633**, **27** februari en 3 maart 1798.
 97. GAL, Notulen Comité Algemeen Belang, inv. **nrs.** 635 637. (verspreide berichten). Dat het Comité AB de aangewezen instantie is die zich met buurtkwesities bezighoudt, wordt ook expliciet gezegd. Zie inv. nr. 635 fol. 97.

98. GAL, inv. nr. 635 fol. 50 **vso**, 51 **vso** en inv. nr. 636 fol. 53 **vso**.
99. GAL, inv. nr. **1237**, **29** november 1797.
100. Deze gang van zaken leidde al in 1748 tot ontevredenheid. Tijdens de ongeregelde heden van **dat** jaar **werd** o.m. geëist dat de doden uitsluitend door de buurt en niet vanuit de fondsen zouden mogen worden begraven. Hoewel deze eis door het stadsbestuur werd ingewilligd weigerde men toch de fondsen te verbieden, zodat er in de praktijk niets veranderde. Zie P.J. Blok, dl. **III** pag. 162.
101. GAL, inv. nr. 1237, **1** oktober 1800.
102. Idem, 7 januari 1801. Zie ook inv. nr. 636 fol. 214 **vso**.
103. GAL, inv. nr. **1237**, **24** juli 1801 en inv. nr. 636 fol. 263 **vso**.
104. GAL, inv. nr. 1237, 10 augustus 1801 en inv. nr. 636 fol. 270 **vso**.
105. GAL, inv. nr. 1238, bijlage 84.
106. GAL, inv. nr. **1237**, **17** maart 1802.
107. Idem, 9 mei 1804.
108. **P.J.** Blok, dl. **IV**, pag. 73.
109. GAL, Kladnotulen van de Raad in Comité, inv. nr. **584**, **20** juli 1802 en Notulen Municipa-
liteit inv. nr. 560, bijlage sub **dato**.
110. GAL, inv. nr. 637, 2 augustus 1802.
111. Idem, 27 december 1802.
112. GAL, inv. nr. **1237**, **28** september 1803.
113. GAL, Notulen van de Raad, inv. nr. 562 fol. 47.
114. GAL, Notulen Kamer van Wethouders, inv. nr. 639 fol. 59.
115. GAL, inv. nr. 1237, 2 juli 1804.
116. GAL, Diverse kasboeken van de Directie der Algemene Buurtkas, inv. nr. 1239 1246.
Enkele jaarrekeningen bevinden zich onder inv. nr. 1238.

afb. 7. De raadzaal in het stadhuis voor de brand van 1929. Foto ca. 1910. Coll. Gem.Archief.

DE POLITIEKE SAMENSTELLING VAN DE LEIDSE GEMEENTERAAD 1870- 1990

door

V. Veldheer en A. Struijk

In het kader van een onderzoek naar de ontwikkeling van taken die door gemeenten zijn uitgeoefend in de periode 1851- 1985, is onder meer de politieke samenstelling van de gemeenteraad in ogenschouw genomen. Aangezien ons is gebleken, dat hierover geen systematische informatie beschikbaar is, willen we daaraan in dit artikel apart aandacht besteden.

Het feit, dat de organisatie van politieke stromingen in partij-verband pas laat op gang kwam (eind 19e eeuw), is zeker een deel van de verklaring voor de fragmentarische stand van kennis over de Leidse gemeenteraad. Bovendien werd lange tijd het “politieke karakter” van de discussies in de gemeenteraad ontkend, met name door de leden zelf; nadruk werd gelegd op het meer “zakelijke karakter” en op het realiseren van het “algemeen belang”. Die houding bracht onder andere met zich mee, dat het tot ver in de 20ste eeuw heeft geduurd voordat in de notulen van de raadsvergaderingen de politieke partij van de raadsleden wordt vermeld.

Aan de hand van de namen van de raadsleden is met behulp van kiezerslijsten, kandidaatstellingen van kiesverenigingen, publikaties in het Leidsch Dagblad van verkiezingsuitslagen en raadpleging van artikelen van derden, de politieke samenstelling van de raad gereconstrueerd.

Tenslotte zij opgemerkt, dat in het eerder gememoreerde onderzoek gewerkt wordt met zogenoemde “peiljaren”. Die jaren hebben we ook hier gebruikt. Soms is een **peiljaar** ook een verkiezingsjaar. Het desbetreffende jaar is dan vet gedrukt. Spreken over de ontwikkelingen in de periode 1851- 1985 geschiedt aan de hand van de peiljaren (1851), 1855, 1870, 1880, 1899, 1914, **1919**, 1929, 1938, **1946**, 1954, 1964, **1974** en 1984. Aangezien bij het afsluiten van dit artikel de verkiezingen van 1990 gehouden waren, hebben we die uitslag nog vermeld bij de beschrijving van de na-oorlogse periode.

Gemeenteraad en kiesvereniging

De omvang van de raad, uitgedrukt in zeteltal, is direct gekoppeld aan het aantal inwoners en bedraagt minimaal 7 en maximaal 45 leden. In de 120

jaar die we hier bestrijken, heeft de grootte van de raad op verschillende momenten wijzigingen ondergaan, voornamelijk als gevolg van veranderingen in de Kieswet en de Gemeentewet, van grenswijzigingen en van volkstellingen. In 1851 telde de raad 25 leden. Door de **grensuitbreiding** in 1896 en de volkstelling van 1899 was het aantal raadsleden in 1899 inmiddels 27 geworden; in 1914 waren het er 31. In 1929 waren het er 33, in 1938 35, in 1946 37 en in 1984 waren het er tenslotte 39 geworden.

In de gemeentewet van 1851 vinden we enkele artikelen over de verkiezingen. Kort samengevat komen die hierop neer:

elke twee jaar zijn er op de derde dinsdag van juli verkiezingen;
de gekozen leden hebben zitting voor zes jaar (vóór 1851 werd men gekozen voor het leven);

- een derde van hen treedt om de twee jaar af;
- de aftredende leden zijn direct weer verkiesbaar;
- het lot bepaalt het tijdstip waarop elk lid van de raad moet aftreden.

Dit systeem is gehandhaafd tot de invoering van het algemeen kiesrecht (voor mannen) in 1917, zij het dat er wel tussentijdse aanpassingen hebben plaatsgevonden, zoals de invoering van het districtenstelsel in 1897. Na 1917 vinden de verkiezingen elke vier jaar plaats waarbij de gehele raad aftreedt.

Tot aan het einde van de 19de eeuw waren politieke partijen in de gemeenteraad niet aanwezig. Hoewel in 1879 landelijk de eerste politieke stroming zich in partij-verband ging organiseren (de Anti-Revolutionaire Partij van Kuiper), zal het tot 1919 duren alvorens politieke partijen deelnemen aan de raadsverkiezingen. Tot die tijd zijn het groeperingen, stromingen, kiesverenigingen vooral. Deze termen duiden op een zekere organisatiegraad, doch gezegd moet worden dat die heel licht was.

Die kiesverenigingen bevalen kandidaten ter verkiezing voor de gemeenteraad aan en het kwam nogal eens voor, dat een kandidaat op meer dan één aanbevelingslijst prijkte. Soms ook gaf een kandidaat te kennen dat hij zonder zijn instemming op een lijst was geplaatst en ook geen enkele bemoeienis ermee wenste. Zo verschijnt om die reden in de Leidsche Courant van 17 maart 1877 een kleine advertentie waarin P. van Cranenburgh zich verzet tegen de steun die de rooms-katholieke kiesvereniging "Regt voor Allen" hem wil betuigen. Hij wil zonder hun steun worden gekozen.

Het komt ook voor dat kiesverenigingen personen kandideren voor de raad die helemaal niet gekozen willen worden. Zo verschijnt in diezelfde krant een oproep van J.A.F. Coebergh om NIET op hem te stemmen.

Kiezers!

Wilt ge uwe belangen goed behartigd
zien, stemt dan heden met ons den Heer,

P. van Cranenburgh.

U allen zeker wel bekend.

VELE KIEZERS.

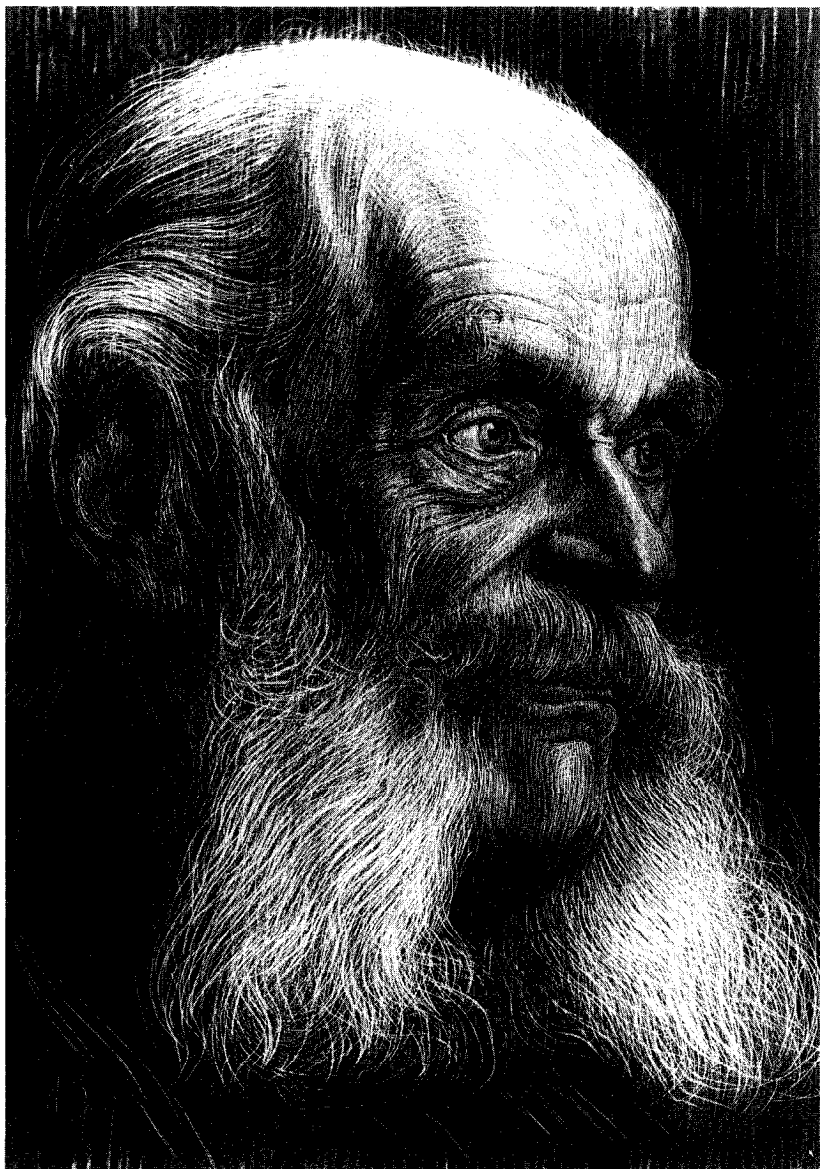
afb. 2. Oproep om op defabrikant P. van Cranenburgh testemmen. Baten mocht het niet: Hij heeft nimmer van de gemeenteraad deel uitgemaakt. Coll. Gem.Archief.

Het zou tot 1897 duren al eer gesproken kan worden van officiële kandidaatstellingen.'

In 1853 worden twee kiesverenigingen opgericht: *Vaderland en Oranje* en *Grondwet en Koning*. De eerste is als conservatief te kenschetsen, de tweede als liberaal. Voor de verkiezingen van 1855 doen alleen deze twee kiesverenigingen aanbevelingen. Hier zien we al meteen overlap: beide bevelen acht kandidaten aan, drie ervan komen op beide lijsten voor. De interesse onder de kiesgerechtigde burgers voor de plaatselijke politiek is niet echt groot: van de 1516 kiesgerechtigden leveren 831 hun stembriefje in.

In 1856 komt er een derde kiesvereniging bij: *Nederland en Oranje*, waarvan een duidelijke anti-revolutionaire kleur is te herkennen.

Wanneer er in 1863 weer raadsverkiezingen zijn, doen alle drie kiesverenigingen uiteraard hun aanbevelingen. Elk heeft een lijst met negen namen. Ook dan is er weer overlap, maar nu is die zeer groot. De aanbevelingslijst van "*Vaderland en Oranje*" heeft acht dezelfde namen als die van de liberale "*Grondwet en Koning*", terwijl de lijst van "*Nederland en*

afb. 3. Portret van J.A.F. Coebergh. Houtsnede Chris Lebeau 1919. Coll. Gem. Archief.

Oranje” geheel identiek is aan “Vaderland en Oranje”. Hieruit blijkt duidelijk, dat de kiesverenigingen niet dan met grote terughoudendheid *politiek* gekwalificeerd mogen worden.

Men realiseerde zich dat toen ook. In een beschouwing in de Leidsche Courant van 2.5 maart 1863 wordt uitvoerig op die vraag ingegaan. De strekking ervan is, dat wanneer de politieke kleur van de kandidaten van belang is voor het bedrijven van gemeentepolitiek, kandidaten zich ook nadrukkelijk als politicus zouden moeten presenteren. Dan kan een kandidaat niet op verschillende lijsten voorkomen. Is de politieke kleur van ondergeschikt belang of zelfs geheel niet van belang, dan zijn aanbevelingen van kiesverenigingen overbodig.

De politieke praktijk verandert ondertussen nauwelijks. In 1866 wordt een vierde kiesvereniging opgericht van vrijzinnige, liberale signatuur: *Het Algemeen Belang*. In 1868 volgt de vijfde: *Regt voor Allen*, een Rooms-Katholieke kiesvereniging. In 1869 wordt de kiesvereniging *Voorwaarts* opgericht, die de belangstelling van de kiezers wil bevorderen. Zij kandideren vooral liberalen.

Van sommige kiesverenigingen wordt na verloop van tijd niets meer gehoord. Zo wordt na 1873 niets meer vernomen van “Vaderland en Oranje”; daarvoor was “Grondwet en Koning” al van het toneel verdwenen.

In 1881 lijkt een begin te worden gemaakt met de verdere politisering van het gemeentebestuur. Er doen twee kiesverenigingen aanbevelingen - “Nederland en Oranje” en “Het Algemeen Belang” - die slechts één naam gemeen hebben. Tussen beide verenigingen wordt ook een felle verkiezingsstrijd gevoerd.

Tegengesteld aan die politiseringstendens is een gebeurtenis bij een tussentijdse verkiezing in 1884, wanneer één vacature moet worden opgevuld. Dan wordt een katholieke kandidaat aanbevolen, niet door “Regt voor Allen”, maar door de anti-revolutionaire kiesvereniging “Nederland en Oranje”!

Uitleg is nodig en die wordt de kiezer via een pamflet ook gegeven. De kandidatuur is gebaseerd op “redelijkheid en billijkheid”. In de toelichting komt onder meer naar voren, dat in het verleden de anti's gesteund zijn door de roomsen en dat zij gezamenlijk zijn opgetrokken tegen de liberalen. Wanneer thans de kandidatuur van een rooms katholiek niet zou worden gesteund, zou er een eind aan dat verbond komen. Dan zou het gemeentebestuur geheel aan de liberale tegenstanders worden gelaten. De godsdienstige richting van de kandidaat is niet zozeer relevant, maar veeleer het feit dat “een lid van den raad slechts bestaande wetten heeft toe te passen en te zorgen voor de behartiging onzer gemeentebelangen”.

Die uitleg is niet gespeend van politiek inzicht en enig opportunisme. De vraag waarom deze kandidaat niet door 'Regt voor Allen' kan worden gesteund wordt echter niet gesteld.

In 1887 wordt de *Vrijzinnige kiesvereniging* opgericht, die een jaar later opgaat in de Liberale Unie (die landelijk in 1885 is opgericht).

In deze landelijke Liberale Unie treedt in 1892 een scheuring op, waarna een hergroepering plaatsvindt die in 1914 is uitgekristalliseerd. Mede als gevolg van die scheuring wordt in 1897 de liberale kiesvereniging *Vooruitgang* opgericht.

Dan naderen we het einde van de eeuw en belanden we in de fase van de landelijke partijen. Daarover straks meer.

Uit dit korte overzicht is al wel af te leiden, dat het verschijnsel van kiesverenigingen duidt op een voorzichtige poging kiezers te bundelen op zowel de kwaliteit c.q. hoedanigheid van personen als op maatschappelijke stroming, waaraan naar goed Nederlandse traditie de religieuze component niet ontbrak. In zekere zin mogen kiesverenigingen dan ook beschouwd worden als de voorlopers van politieke partijen.

Interessant is dan ook te zien, dat in 1894 een ander type kiesvereniging zich manifesteert, namelijk een vereniging die de belangen van een beroepsgroep behartigt, te weten de horeca. Opgericht wordt de *Vereniging vergunning*, die de belangen van tappers en slijters in de raad behartigd wenst te zien. Een jaar later volgt nog een belangenvereniging: de Vereniging "*Niet-kiezers*". Uit protest tegen de afwijzing in de raad van een aantal sociale maatregelen, gaan dertien werklieden-verenigingen op zoek naar kandidaten voor de raad, die hun belangen willen behartigen. Immers, zij konden zelf hun stem niet kenbaar maken vanwege het *census-kiesrecht*.³

Deze uitbreiding van de "belangenbehartiging" kan eveneens gezien worden in het kader van het ontstaan van politieke partijen.

We hebben niet gestreefd naar een volledige opsomming van alle kiesverenigingen die Leiden heeft gekend in de periode 1850-1917. De belangrijkste zijn genoemd; we zien die dan ook in de volgende paragraaf terug wanneer de verkiezingsuitslagen zullen worden besproken.

Het tijdvak 1850-1919

Alvorens we hieronder de samenstelling van de raad vanaf 1870 weergeven naar politieke stroming, willen we nogmaals benadrukken, dat met name in de periode 1850-ca. 1890 de band tussen gekozene en kiesvereniging zeer los is en niet primair politiek van aard. Het was veeleer zo, dat kiesverenigingen aanbevelingen deden voor personen, die op grond van hun in het

verleden getoonde kwaliteiten (of hun verwachte kwaliteiten) gekozen verdienden te worden. Maar het verplichtte de gekozene tot niets: noch een verantwoordingsplicht noch uitvoering van een bepaald programma. Niettemin was dergelijke steun wel prettig en deed zo'n gekozene wel moeite om die steun te behouden. Partij- en fractievorming zien we langzaam opkomen aan het eind van de vorige eeuw en rond de eerste wereldoorlog duidelijk weerspiegeld in de raad.

In onze naspeuringen, vooral aan de hand van het Leidsch Dagblad, hebben we de samenstelling van de raad niet voor alle jaren volledig kunnen reconstrueren. Het jaar 1851 is een mysterie gebleven en voor 1855 hebben we slechts de helft van het aantal zetels kunnen **toedelen** aan kiesverenigingen; te weinig om de samenstelling naar politieke stroming te schatten. Bovendien geldt hier de overlap in kandidaten van de twee kiesverenigingen. Probleem is ook, dat de verkiezingsuitslagen alleen de naam van de kandidaat vermelden en niet zijn kiesvereniging(

Voor het volgende peiljaar, 1870, hebben we van vier leden de kiesvereniging niet kunnen achterhalen. Voor de overige jaren hebben we alle kandidaten kunnen **toedelen** naar kiesvereniging.

Voor de eerste drie peiljaren geven we eerst een verdeling van het aantal gekozen raadsleden naar kiesvereniging. Aangezien een kandidaat soms door meer dan één kiesvereniging werd aanbevolen, is het totale aantal hoger dan het aantal zetels. In 1870 werden tien van de 21 achterhaalde raadsleden door meer dan één kiesvereniging gekandideerd, waarvan vier door meer dan twee kiesverenigingen. In 1880 waren er negen door meer dan één, waarvan twee door meer dan twee kiesverenigingen aanbevolen. In 1899 waren zeven leden door meer dan één kiesvereniging gekandideerd.

De samenstelling van het college van **B&W** is een weerspiegeling van deze krachtsverhoudingen. In 1870 en 1880 zijn de drie wethouders van "Algemeen Belang" respectievelijk van "Algemeen Belang" en "Voorwaarts". In 1899 zijn de drie wethouders van de "Vrijzinnige kiesvereniging", evenals de burgemeester.

In 1914 zijn twee wethouders afkomstig van de liberalen, één van de CH, en één van de AR.

Tabel 1 Overzicht raadsleden naar kiesvereniging 1870-1900

	1870	1880	1899
Algemeen belang	13	15	1
Voorwaarts	5	7	-
Regt voor Allen	3	1	-
Vaderland & Oranje	8		
Nederland & Oranje	6	6	9
Grondwet & Koning	1		
Vrijzinnige kiesver.		6	18
Ver. tot stemopwekking		1	
Ver. "Vergunning"			3
Vooruitgang			1
Rooms-katholiek			2
TOTAAL	36	36	34

Om de raad wat meer politieke kleur te geven - enigszins gekunsteld, het zij erkend -, hebben we vervolgens een indeling gemaakt naar politieke stroming, waarbij we zijn uitgegaan van de toen geldende indeling in liberaal, conservatief, katholiek en anti-revolutionair. Dat wil zeggen, dat de kiesverenigingen ingedeeld zijn naar die stromingen op grond van het algemene inzicht, dat bijvoorbeeld de kiesvereniging 'Algemeen Belang' als liberaal is te kenschetsen."

Kandidaten die door meer dan één kiesvereniging worden gesteund, vormen hierbij een probleem. Met name in de jaren 1870 en 1880 is sprake van veel overlap. De voorkomende combinaties zijn als volgt getypeerd, waarbij vooral gekeken is naar de dominante stroming. Niettemin blijft deze **typering** arbitrair.

Algemeen belang en Voorwaarts: vrijzinnig-liberaal

Algemeen belang, Voorwaarts, Vrijzinnige kiesvereniging: **vrijzinnig-liberaal**;

- Algemeen belang en Vrijzinnige kiesvereniging: vrijzinnig-liberaal;
- Vrijzinnige kiesvereniging en Vereniging "Vergunning": **vrijzinnig-liberaal**;
- Algemeen belang, Voorwaarts en Regt voor Allen: midden-liberaal;
- Algemeen belang, Vaderland en Oranje, Nederland en Oranje: **conservatief-liberaal**;

Vaderland en Oranje en Nederland en Oranje: **confessioneel-conservatief**;

Op deze wijze gekenschetst, ontstaat het volgende beeld.

Tabel 2 Samenstelling Gemeenteraad 1870-1914 (in aantal zetels)				
	1870	1880	1899	1914
Liberalen:				18
vrijzinnig/progr.	4	8	18	
midden	7	10		
conservatief	3	-		
Confessioneel-conserv.	5			
Anti-revolutionair		6	7	7
Rooms-katholiek	2	1	2	4
Onbekend	4			
Chris-Hist. partij				2
TOTAAL	25	25	27	31

Hoewel binnen de liberale stroming een aantal vleugels zijn te onderscheiden, en we uiterst voorzichtig moeten zijn met de **typering** naar politieke stroming – zeker in modem jargon –, kunnen we wel constateren, dat de Leidse raad in de tweede helft van de vorige eeuw gedomineerd werd door liberalen, waarbinnen de progressieve stroming in 1899 de overhand kreeg. Deze constatering stemt overeen met die van Blok, die in de jaren **1850-ca 1890** een langzame wijziging ziet van gematigd conservatief naar gematigd liberaal.⁵ In bovenstaande tabel zien we ook het aandeel van de conservatieve stroming na 1870 afnemen, zowel bij de liberalen als de confessionelen. Bezien we de confessionele partijen als zodanig, dan zien we hun aandeel langzaam toenemen.

Kijken we hoe deze tendens zich in de volgende periode ontwikkelt.

Het tijdvak 1919-1940

In 1917 is het algemeen kiesrecht ingevoerd voor mannen; voor vrouwen gold alleen het passief kiesrecht. In 1919 krijgen vrouwen ook het actief kiesrecht. Daardoor zijn grote groepen burgers die voorheen uitgesloten waren, gerechtigd hun stem uit te brengen. Bovendien werd het **districten-**

stelsel afgeschaft en vervangen door een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. De eerste verkiezingen onder het nieuwe stelsel werden in mei 1919 gehouden.

Dat alles heeft geleid tot een fundamentele verandering in de samenstelling van de raad, die daarna niet meer verdwijnt. Gedoeld wordt uiteraard op de deelname van de sociaal-democraten.

Bovendien komen we geen kiesverenigingen meer tegen en heeft de politiseringstendens die zich in de vorige periode **voorzichtig** begon af te tekenen, zich voortgezet. Ook de opkomst van landelijke politieke partijen is daarvan een uiting.

Tabel 3 Samenstelling gemeenteraad 1917-1940 (in aantal zetels)

	1917	1919	1929	1938
Liberaal Unie (midden)	4	1		
Vrij liberalen (conserv.)	8	1		
Vrijz. Dem. partij (progress.)	4	1		1
Vrijz. Dem. Bond (progress.)		1	1	
Vrijheidsbond (VB) (conserv.)			3	1
Econ. Bond/Treub (conserv.)		1		
ARP	7	6	5	4
RK Staatspartij	6	7	7	7
CH-partij/Unie	2	3	7	6
SDAP		9	10	14
Comm. partij		1	—	1
Verbond voor Nat. Herstel				1
TOTAAL	31	31	33	35

Wat in deze periode het meest opvalt is de teloorgang van de liberale stroming, de doorgaande groei van het aandeel van de confessionele partijen en de opkomst van de sociaal-democraten in de jaren twintig. Deze laatste vergaaren aan het eind van de jaren dertig 40% van de stemmen. Het **stemmen**aandeel van de drie confessionele partijen **tesamen** schommelt rond de 50%, met een top van ruim 57% in 1929.

De samenstelling van het college van **B&W** vormt hier minder een afspiegeling van de verhoudingen in de raad dan in de vorige periode. Dat komt vooral door de weigering van de SDAP tezamen “met de burgerlijke partijen” zitting te nemen in het college. In 1919 en 1929 zit er van AR, CH

en RKSP ieder een wethouder, in 1919 aangevuld met een VDP'er en in 1929 een VB'er. In 1938 maken twee wethouders van de SDAP deel uit van het college, naast een CHU'er en een RKSP'er.

De tendens uit de vorige periode zet zich weliswaar niet voort, maar het progressieve element is herkenbaar aan de groei ter linkerzijde van het politieke spectrum. Uit het aandeel van de confessionele partijen in de gemeenteraad in deze periode, en uit de samenstelling van het college van B&W mag afgeleid worden, dat met uitzondering van de raadsperiode 1927-1931 gesproken kan worden van een *gematigd-progressief* gemeentebestuur. Het tijdvak 1927-1931 vormt daarin een "rechts" interregnum.

Het tijdvak 1945-1990

Over dit tijdvak zullen we kort zijn. Het belangrijkste van deze periode is de constatering, dat de politieke verhoudingen zoals die zich na de tweede wereldoorlog uitkristalliseren alleen voor de sociaal-democraten weinig veranderingen te zien geven. Opvallend is de gestage groei van de liberalen (van twee naar tien, met D'66 erbij zelfs naar twaalf; een terugkeer naar vroegere proporties?), de afkalving van de confessionelen (van 17 naar 9) en de opkomst van wat kleinere politieke partijen aan de linkerzijde van het spectrum.

Grote Openluchtmeeting OP „DE BURCHT” op Maandag 24 Juni 1935

Sprekers: K. VORRINK, voorzitter der S.D.A.P.

en D. A. VAN ECK, lijststaanvoerder bij de raadsverkiezingen

Onderwerp: Socialistische Gemeentepolitiek

De meeting zal opgeluisterd worden door zang van de Stem des Volks, Muziek van Nieuw Leven en Voordrachten. - Aanvang 8 uur. Open voor het publiek 7.15 uur
Toegangsprijs 5 cent **Toegangsprijs 5 cent**

afb. 4. Advertentie voor een verkieeringsbijeenkomst van de SDAP in 1935. Coll. Gem.Archief.

Tabel 4 Samenstelling gemeenteraad 1946-1990 (in aantal zetels)

	1946	1954	1964	1974	1986	1990
PvdA	13	15	15	13	16	11
VVD	2	3	4	6	8	6
PCL	9	9	7	7		
KVP	8	8	8	6		
CDA					8	8
CPN	5	2	1	2		
PSP			2	2		
PPR				1		
PAK					3	
Gr.Links						4
D'66				2	2	8
DS70				1		
SP					1	2
LWG					1	
TOTAAL	37	37	37	39	39	39

Toelichting bij tabel 4:

PCL = Protestants-Christelijke Lijst

PAK = Progressief Akkoord

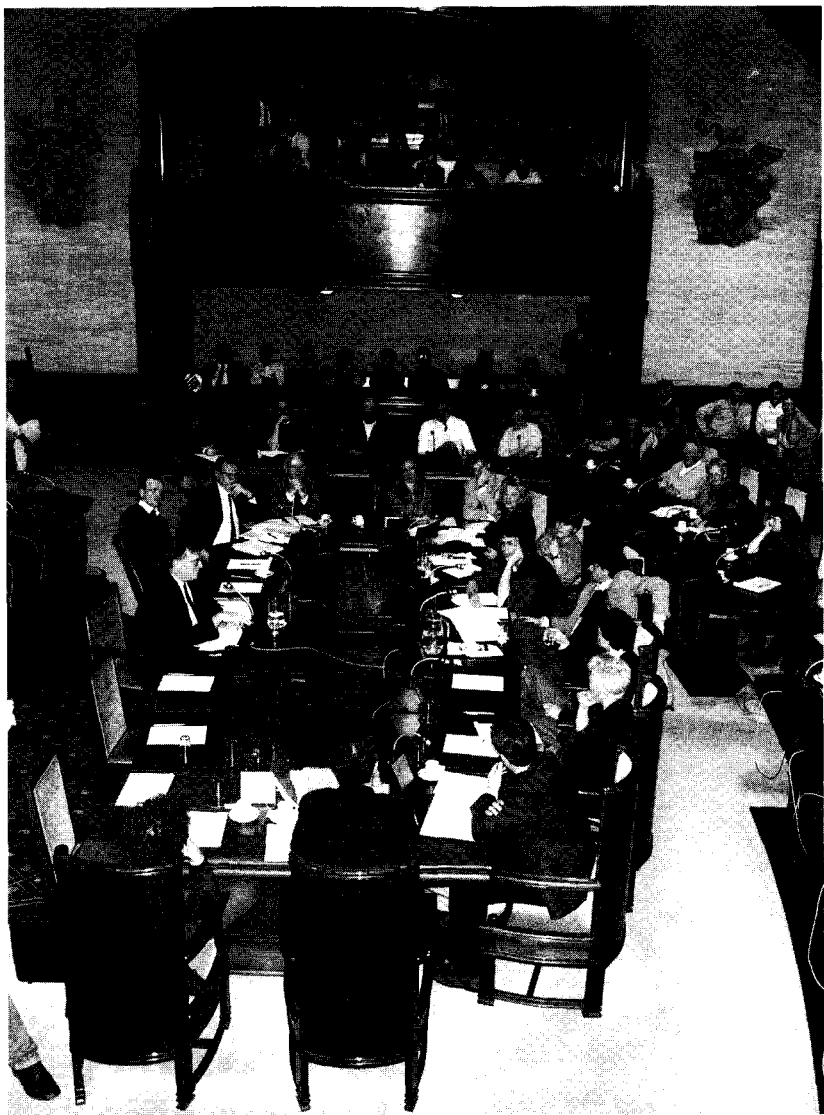
SP = Socialistische Partij

LWG = Leiden Weer Gezellig

De samenstelling van het college van **B&W** is in 1946 dezelfde als in 1954: 2 PvdA wethouders, 1 KVP en 1 PCL. In 1964 is het aantal wethouders uitgebreid tot 5: 2 PvdA, 1 KVP, 1 VVD en 1 PCL.

In 1970 is de PvdA uit het college verdwenen en wordt het gevormd door 6 wethouders: 2 KVP, 2 VVD en 2 PCL. Vier jaar later is ze weer terug en vormt dan met **PPR/PSP/D66** een “progressief meerderheidscollege” dat steunt op 19 van de 37 raadszetels.

In 1986 maakt de PvdA deel uit van het college met VVD en PAK. Het aantal wethouders is uitgebreid tot 7: 4 PvdA, 2 VVD, 1 PAK. Vier jaar later zijn het er weer 6 en bestaat het college uit 3 PvdA, 2 CDA en 1 Groen Links.

afb. 5. Buitengewone bijeenkomst in de raadzaal van het stadhuis, ter discussie van het uitsluiten van D '66 door de PvdA uit het nieuwe college van B&W, 3 april 1990. Foto Ellen Martens.

Conclusie

Wanneer de periode vanaf 1870 tot nu in ogenschouw wordt genomen, dan valt een aantal ontwikkelingen op.

De eerste is, dat de (gematigde) progressieve stroming in de Leidse politiek een constante factor genoemd kan worden, zij het in verschillend politiek verband en met een kleine onderbreking rond 1929. De grote liberale stroming in de vorige eeuw kende een centrum, een progressieve en een conservatieve vleugel. De versplintering die aan het eind van de vorige eeuw heeft plaatsgevonden, verdeelde de liberalen over alle dan aanwezige partijen. Ook de SDAP weet uit die hoek aanhang te verwerven.

De opkomst van de sociaal-democraten vormt de tweede belangrijke ontwikkeling; in 1919 nemen zij voor de eerste keer deel aan de raadsverkiezingen en boeken een eclatant succes met 29% van het aantal zetels. Sindsdien weet men het aandeel nog wel uit te breiden tot circa 1/3 van het aantal zetels; na de tweede wereldoorlog schommelt het aandeel tussen de 35 en 40%. Bij de verkiezingen van maart 1990 boekt de PvdA een historisch diepte-record: zij behaalt 28% van de stemmen, 1% lager dan haar succes in 1919.

Een derde ontwikkeling is de opkomst en ondergang van de confessionele groeperingen en partijen. We zien een duidelijke golfbeweging. Manifesteren deze zich in de tweede helft van de vorige eeuw heel nadrukkelijk, tot 1929 groeit het aandeel van deze partijen gestaag. Daarna neemt dat aandeel af: van 57% in 1929 tot 46% in 1946 tot 35% in 1974 tot bijna 21% in 1986.

Tenslotte zij gewezen op de opkomst en teloorgang van de liberalen in de vorige eeuw en begin van deze eeuw. Na de tweede wereldoorlog groeit de VVD weer gestaag, doch we zien die bij de verkiezingen van maart 1990 enigszins stagneren. Daarentegen groeit D'66 sterk.

In hoeverre de verkiezingen van 1990 een trendbreuk vormen met het verleden, valt uiteraard thans niet vast te stellen. Gezien het aantal zetels van PvdA, D'66 en Groen Links is de kwalificatie van de Leidse raad als gematigd progressief nog steeds van toepassing.

NOTEN

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Gemeentearchief Leiden (G.A.), Secretarie-archief na 1850. Handelingen gemeenteraad 1851 en 1855, inventarisnummers (inv. nrs.) 60 en 65.

G.A. Leiden, bibliotheek Leiden & omgeving (B.L.). Handelingen gemeenteraad 1870 . heden (gedrukt). Cat.nr. 15172.

G.A. **Leiden**, Archief Algemene zaken 1926-1946. Uitslagen verkiezingen 1929, 1935 en 1939. 07/Diensten, I t/m VI.

G.A. **Leiden**, B.L., Lijsten leden kiesvereniging "Algemeen Belang", [ca.] 1865 [ca.]1900. Cat.nr. 78202.

G.A.**Leiden**, B.L., Lijsten leden kiesvereniging "Vrijzinnige kiesvereniging", [ca.]1865 [ca.] 1900. Cat.nr. 78305.

G.A.**Leiden**, B.L. Verkiezingen algemeen, [ca.] 1848 • [ca.] 1939. Cat.nr. 78347.

G.A.**Leiden**, B.L. Leidsch dagblad en Leidsche Courant 1855-heden.

Daalder, H. en C.J.M.**Schuyt** (red.). Compendium voor politiek en samenleving in Nederland. Alphen a/d Rijn 1986.

Duyverman, J.P. Politieke groeperingen 1850-1900. In: *Leids Jaarboekje*, 54 (1962) 121-134. (Duyverman 1962a)

Duyverman, J.P. Het bestuur der gemeente. In: P.C.N. Baesjou e.a., Leiden 1860-1960. Leiden 1962. (Duyverman 1962b).

Duyverman, J.P. Hoogleraar en gemeenteraad. In: *Leids jaarboekje*, 56 (1964) 44-56.

Duyverman, J.P. Tien burgemeesters (1851-1964). In: *Leids jaarboekje*, 57 (1965) 49-60.

Tops, P. W. Afspiegeling en afspraak; coalitietheorie en coalitievorming in nederlandse gemeenten (1946-1986). Den Haag 1990.

1. Duyverman 1962a, 123.
2. Duyvennan 1962a, 130.
3. Duyverman 1962b, 76.
4. Duyverman 1962b, 76. Daalder en Schuyt.
5. Duyverman 1962b, 77.

KATWIJKER FIETSEN EEN LEIDS PRODUKT

door

F.M. van Poelgeest

Eens Hollands populairste vervoermiddel, tijdelijk voor een deel van de weg verdreven, en thans bezig aan een **come-back**. Bijna iedereen maakte of maakt er gebruik van en trapte of trapt vele kilometers naar school of kantoor. Een handig, goedkoop, milieu-vriendelijk vervoermiddel, waarvan het bezit lange tijd een grotere luxe betekende dan nu de auto. Daarbij is het interessant te weten dat tussen de lichtgewicht vouwfiets van thans en de eerste tweewieler bijna twee eeuwen ontwikkeling zit. Aan die ontwikkeling droegen ook enkele Leidenaren een steentje bij en dank zij de bereidwilligheid van Maarten van Poelgeest (junior) om zijn herinneringen aan het papier toe te vertrouwen kunnen we U een stukje pure Leidse rijwielgeschiedenis aanbieden.

Wegpiraten

Voordat we echter de rijwielfabriek van zijn vader wat nader gaan bekijken, even terug naar het Duitsland van 1815, waar een Duitse ingenieur een soort van loopfiets ontwierp en in de handel bracht. Groot nieuws en veel bekijks langs de weg. De Pruisische koning moet de uitvinder zelfs met een zak goud beloond hebben.

Maar de uitvinder Karel **Drais** moest ondervinden dat de lust om zich met een draisine te verplaatsen zeer gering was. Weliswaar vinden we een aantekening dat de burgemeester van Haarlem zijn stad onveilig maakte met zo'n nieuwerwets vehikel, maar een populair vervoermiddel werd het nog niet. De stalen massieve banden om de wielen, het ontbreken van vering zelfs in het zadel, moet, gezien de slechte kwaliteit van de wegen, een ware marteling voor de berijder zijn geweest.

Toch was de aandacht voor een sneller, handiger en comfortabeler vervoermiddel bij het grote publiek gewekt. De ontwikkeling zette door en al spoedig werd het rijwiel voorzien van trappers, zodat de berijder niet meer door plassen behoefde te waden als hij op zijn tweewieler langs de wegen stoomde.

In 1873 wist Christiaan **Schmidt** de tweewieler zo te verbeteren dat het model een eeuw later nog bijna ongewijzigd verkocht zou worden. Het bezat reeds een verstelbaar zadel, echte pedalen, een verbeterde besturing en zelfs een echte rem! Opvallend detail is nog wel het grotere voorwiel, maar gezien het wegdek vol gaten en kuilen, moet zo'n wiel beslist noodzakelijk zijn geweest. Wellicht was dit het eerste rijwiel dat in serie werd vervaardigd, want de ontwerper werd directeur van een rijwielfabriek in Neckarsulm.

Inmiddels had de trein de behoefte aan snelle verplaatsing reeds behoorlijk aangewakkerd, en paard en trekschuit kregen een nieuwe belager op de weg, de velocipède. Het was een nieuwtje van de ontwerper Philips **Fisher**, en er konden snelheden van maar liefst zes tot zeven kilometer per uur mee worden behaald. Echt een vervoermiddel voor sportieve lieden en “roekelozen”, die er zelfs wedstrijden mee reden. Deze “wegpiraten” moeten enkele gemeenten zelfs tot plaatsen van verkeersborden hebben bewogen, omdat zo'n vehikel de paarden hevig kon doen schrikken.

Op de voorloper van het woud van borden, dat thans de verkeerswegen ontsiert, stond de waarschuwing dat als de velocipedist een paard en wagen zag naderen, hij gehouden was onmiddellijk te stoppen. Bovendien was hij verplicht zich naar de kant van de weg te begeven en het stuur van zijn velocipède zodanig met zijn jas te bedekken dat het paard niet kon schrikken. Het moet een lachwekkende vertoning zijn geweest, maar de beperkende maatregel was niet in staat de verdere ontwikkeling van het rijwiel af te remmen.

De fiets zou Hollands meest populaire vervoermiddel worden. Buitenlanders zouden zich verbazen over de straten vol met fietsende burgers met transportfietsen, bakfietsen, sportfietsen en al spoedig motorfietsen. Daarbij zou een compleet regiment soldaten, vergezeld van een muziekcors, alles op de fiets, de betekenis van dit vervoermiddel onderstrepen.

Maarten van Poelgeest als zelfstandig framebouwer

Mogen we de insiders geloven dan is het vooral de uitvinding van de luchtband geweest die samen met een beter wegdek de aankoop van een rijwiel stimuleerde.

Die stijgende vraag was Maarten van Poelgeest Sr. niet ontgaan en in de twintiger jaren van deze eeuw opende hij een eigen fietsenfabriekje en framebouwerij in het pand **Maredijk 25**. De ondernemer moet al een lange ervaring gehad hebben. De in 1891 in Oudshoorn geboren Van Poelgeest had reeds op jeugdige leeftijd het framebouwen geleerd, in Alphen aan den Rijn. Toen hij de fijne kneepjes in de vingers had, bood de fa. Alt aan de

Mare te Leiden hem meer mogelijkheden en een beter salaris. Maar ondanks het gegeven dat een baan in die tijd iets was waar je heel zuinig op moest zijn, koos Maarten van Poelgeest voor een zelfstandige vestiging. Hij zag een markt voor een verbeterd frame.

Zijn produkten vonden vlot aftrek, en in het jaar 1924 moest Maarten naar assistentie uitzien. Die vond hij in zijn jeugdige neef Ad van Poelgeest. Die was op dat moment werkzaam als pyrotechnisch chemicus bij de vuurwerkfabriek van Kat en zal stellig weinig ervaring hebben gehad met de productie van rijwielen.

Wij woonden, aldus Maarten Jr., sinds 1923 in een groot huis, Oostdwarsgracht 19. Er was daar veel ruimte en de nog steeds toenemende productie werd al spoedig van de **Maredijk** naar de Oostdwarsgracht overge-

afb. 1. Het pand Oostdwarsgracht 19 waar de rijwiefabriek van Maarten van Poelgeest was gevestigd. Geretoucheerde foto N. van der Horst, vermoedelijk vlak voor de sloop. Collectie Familiestichting Van Poelgeest.

bracht. Bovendien beschikte dit pand over een achterhuis, waarin we de inmiddels aangeschafte **lakoven** konden onderbrengen.

Of ik wilde of niet, aldus nog steeds Maarten Jr., ook ik werd ingeschakeld bij het afwerken. Ik was 13 jaar toen ik reeds lange dagen maakte in de fabriek; alles handwerk; eerst met de basterdvijl, dan met de zoetvijl en daarna eindeloos schuren. Dat werken voelde ik als een plicht en op de beloning was ik vanzelfsprekend erg trots. Ik had namelijk op mijn twaalfde verjaardag al een fiets gekregen en dat was iets heel bijzonders. Maar ik moet er wel bij vermelden dat ik op de fiets dikwijls kwitanties moest rijden, want ook die tijd kende reeds slechte betalers. Soms reed ik wel 15 km. door weer en wind om te trachten de afnemers tot betalen te bewegen.

Eén afnemer kan ik mij nog heel goed herinneren. Dat was fietsenzaak Perk in Rijsburg. Dat was een rot eind weg. Overigens hadden we afnemers in alle omliggende dorpen. We leverden soms wel 50 à 60 frames tegelijk af. Het transport geschiedde via de bodediensten, die op de Hooglandse Kerkgracht stonden.

Vaak leverden we de rijwielen geheel compleet, keurig verpakt in papier, en dat tegen een prijs van f.100,- per stuk; de luxe exemplaren voor f.125,-. Die prijs was uitstekend, maar van de lonen kon je dat helaas niet zeggen.

Vaste werktijden kende men niet, en uitgaande van de lange werktijd verdienden de twee of drie jongens van ca. 20 jaar slechts zo'n f.18,- per week. In vele gevallen werd per geproduceerd rijwiel betaald.

Rijwielzaak "Diana"

Het verschil tussen de produktie- en de verkoopprijs moet in die jaren aantrekkelijk genoeg geweest zijn om een eigen verkoopplaats op te richten. Familielid en medewerker Ad van Poelgeest besloot ca. 1928 een eigen rijwielhandel en reparatiewerkplaats te starten. Een leegstaand pand op de hoek van de Sophiastraat en de Waldeck Pyrmontstraat werd als **verkoop**-plaats ingericht en van een eenvoudige etalage voorzien. De echtgenote van Ad van Poelgeest, Gerdina de Jong, zou de verkoop ter hand nemen, bijgestaan door een knecht die tevens de reparaties verzorgde.

De rijwielhandel, blijkens een opschrift op de winkelruit "Diana" genaamd, moet een zware belasting voor de jeugdige Van Poelgeest zijn geweest, die naast zijn werk op de vuurwerkfabriek van Kat en de assistentie bij oom Maartens rijwielfabriek nu ook nog een verkooppunt moest runnen. En je moest maar zien dat je je geld binnen kreeg, wanneer op afbetaling was gekocht. Voor de aankoop van een fiets betaalde men f.1,- per week! En dat was zonder berekening van rente.

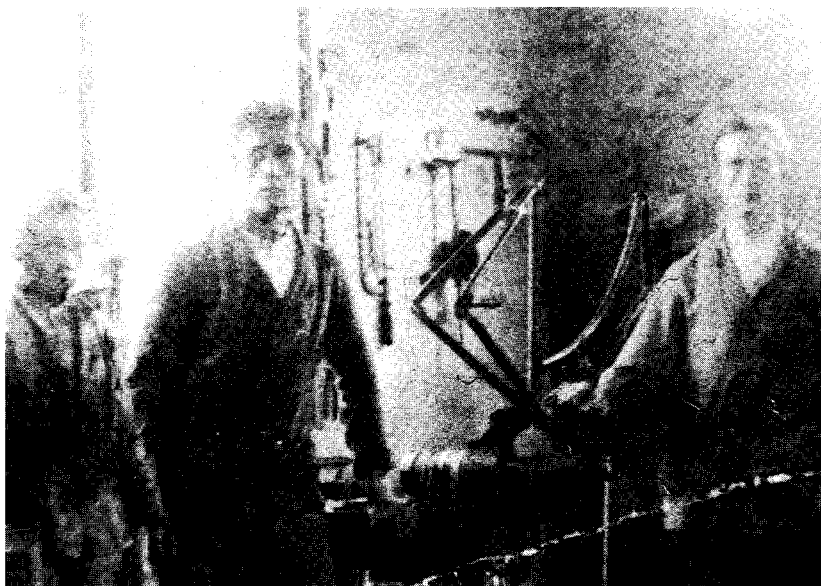
afb. 2. Etalage van de rijwielhandel "Diana". Foto ca. 1930. Privécollectie.

De rijwielzaak annex herstelplaats in de Sophiastraat (nr. 38) heeft dan ook niet lang bestaan. De betere tijden waarop zo vurig werd gehoopt bleven uit, en al in de eerste crisisjaren (ca. 1931) moest "Diana" haar deuren sluiten.

Buis 20 en electrisch licht

Gaan we weer terug naar de rijwielfabriek aan de Oostdwarsgracht, dan weet Maarten Jr. zonder enige problemen een aantal merken als Dunlop banden, **Lepper** zadel en **Bramton** ketting op te noemen. Prijzen waren bijvoorbeeld voor een binnenband f.1,-, terwijl een hele goede band f.1,50 opbracht. Een buitenband kochten we voor f.6,-.

De enorme verbetering die we brachten was buis 20. Dat was een naadloze buis. Daardoor waren onze produkten veel sterker dan alle andere. We leverden ze mooi afgewerkt, met fraai doorgebogen voorvork, nikkelen kroon met twee diepe zaagsneden. Extra nieuwtje was electrisch licht op de fiets als vervanging van de kaars of carbidlamp. Fraaie, maar

*afb. 3. Maarten van Poelgeest in zijn werkplaats aan de Oostdwarsgracht (midden), met **zijn** broer Adam (rechts). De vrouw (links) is onbekend. Sterk geretoucheerde foto ca. 1929. Coll. Familiestichting Van Poelgeest.*

voor alles stevige rijwielen, die veel aftrek vonden bij grondwerkers en **Kat-**wij kers.

Beide groepen stonden erom bekend dat zij niet bepaald zachtzinnig met hun spullen omgingen, maar onze fietsen verdroegen die ruwe behandeling. Ons produkt kreeg dan ook snel de bijnaam “Katwijker fietsen”, een toevoeging die de goede kwaliteit nog eens dik onderstreepte.

De grote concurrent was de **firma Scholten** op de Douzastraat, die in 1926 frames in serie ging bouwen. Hier werden de fietsen uitgerust met goedkopere en kwalitatief minder goede onderdelen. Ze werden aangeboden voor prijzen die wel tien tot vijftien gulden lager waren dan die voor onze rijwielen moesten worden betaald. Wij handhaafden ons kwaliteitsprodukt, maar helaas daalden de omzetcijfers naar onaanvaardbare diepten, aldus Maarten Jr.

Men kan nu, na zoveel jaren, slechts gissen naar de oorzaken die ertoe geleid hebben dat een actieve vakman, gesteund door familieleden, moest besluiten zijn bedrijf te beëindigen. Mogelijk hebben de Van Poelgeesten te lang gewacht met aanpassing aan de gewijzigde vraag van de kopers. Het

kan ook zijn dat men als gevolg van de omzetsdaling niet meer bereid of in staat was verder te investeren, en dat daardoor modernisering en mechanisering van het productieproces achterwege bleef.

Het blijven vragen, maar wat vaststaat is dat Maarten Sr. besloot om het verdere verloop van de rijwielproductie maar aan anderen over te laten en zijn bedrijf te koop aanbood.

Crisistijd

Achteraf bekeken lijkt het alsof Maarten Sr. tijdig uit de productie is gestapt, want wie de moeite neemt om het prijsniveau van de dertiger jaren eens door te nemen ontdekt dat een compleet rijwiel nog geen f.26,50 kostte. Daar kwam dan nog wel een lamp met dynamo van f.1,56 bij, en, omdat fietsendiefstal ook toen geen onbekend verschijnsel was, een slot van 42 cent.

De jaren 1929-1930 betekenden het begin van een ernstige economische crisis, met als gevolg faillissementen, kortingen op salarissen en een massale werkeloosheid. De omzetten daalden, ondanks het aanbieden van artikelen beneden de kostprijs. De consument schafte zich alleen het **aller**-noodzakelijkste aan. Gebruiksvoorwerpen werden eindeloos gerepareerd.

Ook in de rijwielsector stonden de prijzen onder druk, zoals bijvoorbeeld blijkt uit een reparatienota uit die tijd: 2 pedaallassen werden vervangen à 18 cent, 4 pedaalarbussen à 17 cent. De reparateur had voor kogels en vet 8 cent op de nota staan, welke werd afgesloten met een arbeidsloon van 10 cent, waardoor het totale bedrag op 53 cent kwam.

Vermoedelijk al in 1929 of begin 1930 heeft Maarten van Poelgeest zijn zaak overgedaan aan G. van Arnhem, die de rijwielhandel op de Oostdwarsgracht zou voortzetten.

NOTEN

Dit verhaal is voornamelijk gebaseerd op briefwisseling en interview met de heer Maarten J. van Poelgeest te Lelystad en op gesprekken met mw. Gerdina W. van Poelgeest-de Jong te Leiden.

Verder werden geraadpleegd :

“Maarten van Poelgeest bouwde fietsen”, *Poelgeest Kontakt*, 8/1 (maart 1988) 14-17.

Handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland en Leiden, vanaf 1921.

Adresboeken van Leiden, 1924/25, 1926/28, 1929/30, 1931/32.

EEN GEVELSTEEN VOOR DE VVSL

door

Ingrid W.L. Moerman

Rapenburg 65 herbergt het Prentenkabinet van de Leidse Universiteit. Maar jaren was het de zetel van de VVSL, de Vereniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden, die het pand in 1928 kocht, gefinancierd door een uitgeschreven obligatielening die in twee weken voltekend was. Het statige achttiende-eeuwse grachtenpand werd daarmee de eigen plek voor enkele generaties vrouwelijke studenten. Na de fusie met het Leidse Studenten Corps in 1972 is Minerva uit de as herrezen, de herinnering aan de VVSL weggevaagd.

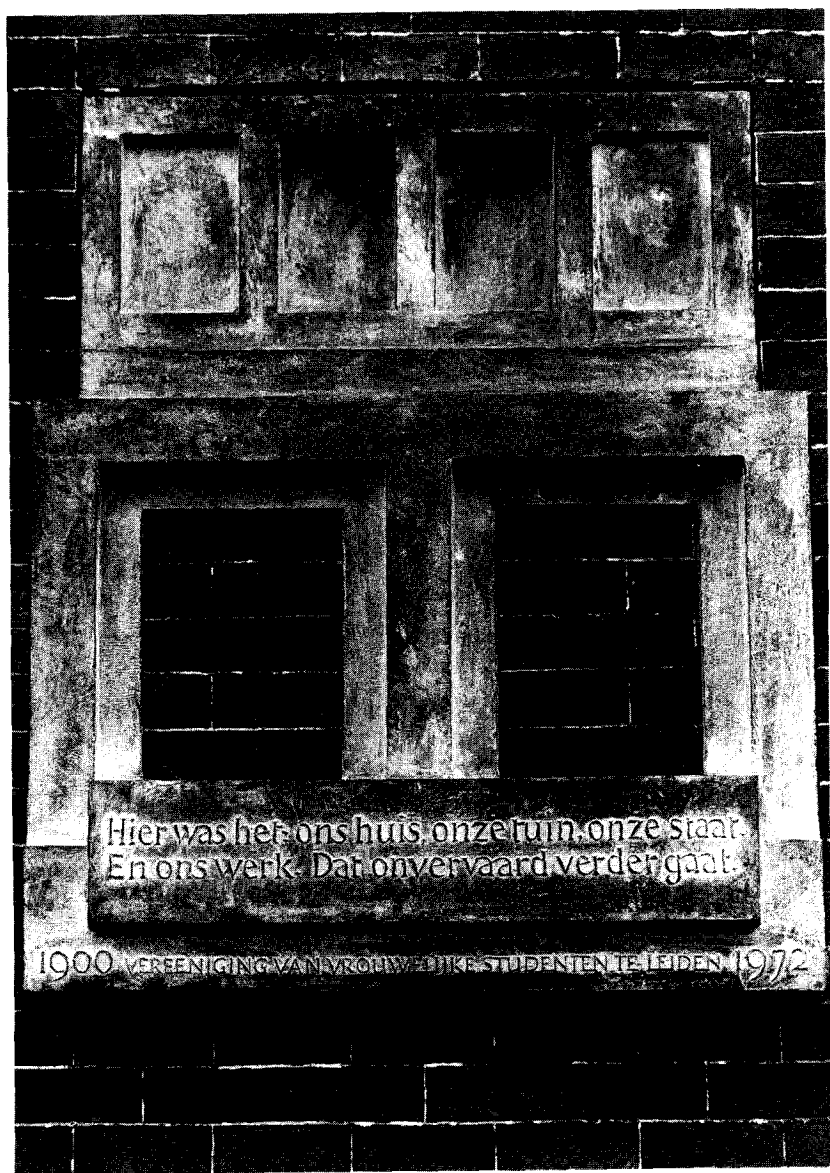
Daarin moest verandering komen, vond een groepje oud-èles en de Stichting Gevelsteen VVSL zag het licht. Het unieke van de VVSL, een onafhankelijke organisatie van, door en voor vrouwen, zou gestalte moeten krijgen in een beeldend kunstwerk in reliëf, passend bij de stijl van het gebouw en bij voorkeur gemaakt door een vrouw. Elke vrouwelijke kunstenaar die belangstelling had voor deze opdracht, kon zich aanmelden door documentatie van eigen werk in te zenden.

Uit vijftien kunstenaressen werd de Leidse Jacqueline Ravelli door de gevelsteencommissie gekozen. Zij kreeg de opdracht om een ontwerp te maken, waarin ook enkele dichtregels van Ida Gerhardt verwerkt zouden kunnen worden. De dichteres Ida Gerhardt, die slechts één jaar in Leiden en vervolgens in Utrecht studeerde, maar in wie de Sleutelstad bleef bestaan als een schatkamer van kleurige, onuitwisbare herinneringen.

Ida Gerhardt werkte een gedeelte van een gedicht om tot een distichon, dat luidt:

*Hier was het: ons huis onze tuin onze staat
En ons werk. Dat onvervaard verder gaat.*

De tekst werd gestoken door mw. G.M. Pot-van Regteren Altena. Zij ging zich, na enige opleiding in tekenen en houtgraveren, steeds meer verdiepen in letters. In 1942 kreeg ze de kans om in een heel klein drukkerijtje het handzetten te leren en begon ze enig inzicht te krijgen in typografische vormgeving. In de vijftiger jaren deed zich een nieuwe kans voor: het leren hakken van letters in steen. Het werken aan de tekst op de gevelsteen was

afb. 7. De aan het pand Rapenburg 65 aangebrachtegevelsteen. Foto Loek Zuyderduin 1990.

ook voor haar een nieuwe uitdaging: werken in brons, wat tot nu toe slechts beperkt was tot enkele opschriften voor luidklokken.

Jacqueline Ravelli volgde haar opleiding aan de Rietveld Academie en de Rijksacademie te Amsterdam. Meestal werkt zij in hout, maar in overleg met de gevelsteencommissie en op advies van deskundigen is nu in brons gewerkt, omdat het sterker is en beter naar wens te vormen dan steen. Het gieten was in handen van de gebr. Steylaert te Rumpt. Door middel van een versneld oxydatieproces zal het brons langer de gewenste kleur (grijs/groen) behouden, hetgeen een mooi contrast vormt met de rode bakstenen.

In overleg met de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Leiden werd naar een goede plaats aan de gevel van Rapenburg 65 gezocht. Hiervoor moest de gevelsteen voor J. Kneppelhout (Klikspaan) wijken. Met toestemming van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde werd deze links van de voordeur geplaatst.

Op 27 januari 1990, bij de viering van het achttiende lustrum van de VVSL, werd de steen onthuld. Een herinnering aan een ruim veertigjarig verblijf van vrouwelijke studenten, tastbaar gemaakt door een hechte samenwerking van drie vrouwelijke kunstenaars.

afb. 7. Portret van Antonius van der Plaet. Schilderij Adriaen Hanneman 1655. Coll. pastorie Oud-Ade. Foto D.J. Noordam.

HET LEVEN VAN ANTONIUS VAN DER PLAET

door

Th. van der Poel

Onder de titel “Leven van den Eerwaardigsten Heer Antonii van der Plaet: S.T.L., Pastoor en Aarts priester van **Out Aa**” schreef Joannes Laval omstreeks 1684 een biografie over zijn meester bij wie hij 27 jaar als trouwe dienaar en knecht in huis was geweest. Zijn plotselinge dood in 1684 aan de Oude Ade belette hem deze biografie te voltooien. Daardoor blijven wij verstoken van een getuigeverslag van de meest boeiende periode uit het leven van Antonius van der Plaet, n.l. van 1640 tot 1666.

Wie was Joannes **Laval**?

Degenen die zich al eerder hebben bezig gehouden met een bestudering van het leven van Van der Plaet (Van **Heussen**, Burgmeyer, De Swert, Görtz, **Deelder**) moeten het antwoord schuldig blijven.

In de pastorie van Oud-Ade is een kistje relieken bewaard gebleven dat ongetwijfeld heeft toebehoord aan **Laval**, hoewel er twee door het zegel van Van der Plaet zijn gesloten. Het is eigenlijk onbegrijpelijk dat deze stille getuige bij het ‘spoorzoeken’ door pastoor Görtz niet is opgemerkt. Bij een relikwie, welke Laval op 15 oktober 1678 (dus na het overlijden van Van der Plaet) te Brussel in ontvangst nam, vermeldde hijzelf: “Sic Testor Joannes Laval Luxemburgensis Artium et Philosophiae Magister”. De Luxemburger Joannes Laval (de **Laval**, **Lavalle** of de Vail) zal zijn studies in de Kunsten en Filosofie vermoedelijk in Leuven hebben voltooid. Daar, in het Oratorium, liet ook Van der Plaet regelmatig zijn neus zien. De basis voor de langdurige vriendschap tussen heer Antonius en magister Joannes werd echter gelegd in 1647 te Keulen.

In de ‘Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem’ (1876 en volgende jaren) publiceerde Pastoor J.P. **Görtz**² zijn gedegen onderzoek naar ‘Pastoors der Statie Oud-Ade c.a.’. In dit indrukwekkend, historisch overzicht vanaf 1630 wordt ruime aandacht besteed aan de persoon van Antonius van der Plaet.

Hoewel pastoor Görtz het bestaan van bovenvermelde biografie wel vermeldt, heeft hij er helaas geen kennis van kunnen nemen. Evenmin heeft hij alle brievenboeken van het Vicariaat te Utrecht kunnen raadplegen.

Juist in de correspondentie met en over Van der Plaet krijgen we een aardig beeld van de handel en wandel van de eerste pastoor van Oud-Ade, wiens deautoriteit zelfs over de grenzen gerespecteerd werd.”

Aangaande de levensbeschrijving van Van der Plaet beroept J.P. Görtz zich op de ‘Batavia **Sacra**’ van Van **Heussen**. In dit werk wordt nadrukkelijk gewag gemaakt van het bestaan van het manuscript van **Laval**.

Omdat de genoemde bronnen aan de aandacht van pastoor Görtz zijn ontgaan, komt zijn visie omtrent Van der Plaet soms wat gekleurd over. Naar aanleiding van de publikaties van J.P. Görtz verscheen al in 1888 de volledige tekst van de biografie van Joannes **Lavalle** in de ‘Bijdragen voor de Geschiedenis van de Roomsche Katholieke Kerk’. De schrijver van dit artikel, de Oud-Katholiek C. **Deelder**, kan weinig waardering opbrengen voor de wijze waarop J.P. Görtz deze episode uit de geschiedenis benaderde: “Hoe dit zij, pastoor Görtz heeft wellicht gemeend op deze manier eere in te leggen. Welnu hem blijve ten spijze, wat hij zich naar zijn smaak gezouten heeft.”

Waarom reageerde de Oudadese pastoor niet op deze publikatie en op de weinig vleiende woorden aan zijn adres? Dit is des te meer opmerkelijk omdat hij tijdens zijn pastoraat te Oud-Ade de geschillen bepaald niet uit de weg ging. De tijd daartoe is hem waarschijnlijk niet gegeven. Hij overleed op 19 december 1890 te Poeldijk.

De drijfveer voor mij om deze materie nog eens extra onder de loupe te houden is gelegen in het feit dat men in latere publikaties over Alkemade de bevindingen van J.P. Görtz zonder voorbehoud heeft overgenomen, terwijl er tegenwoordig toch heel wat meer archieven toegankelijk zijn dan 100 jaar geleden. Dat ik hierbij het geluk had om nooit eerder vermelde gegevens naar de oppervlakte te halen, geeft mij niet alleen voldoening, maar stelt mij ook in staat die publikaties aan te vullen of te corrigeren.

Jeugdjaren te Leiden

Antonius van der Plaet werd 15 december 1605 te Leiden geboren als zoon van Anthony (van der Plaet) en **Jannetje** van Langendam (volgens **Laval**). Omdat de registers van het Hoofdgeld uit 1622 voor wat de stad Leiden betreft voor een groot gedeelte niet bewaard zijn gebleven, is het gezin daar helaas niet te vinden.

De ouders van Antonius waren Doopsgezind (= Mennist). Vader Van der Plaet bekleedde naast zijn dagelijkse arbeid ook nog de functie van schoolmeester. Antonius zal zijn vader niet gekend hebben, want volgens **Laval** werd hij geboren na diens dood.

Omdat de volgelingen van Menno Simonsz. de kinderdoop verwerpen

als in strijd met de H. Schrift waarin het geloof vóór het doopsel geëist zou worden, ligt het voor de hand dat ook Antonius op latere leeftijd gedoopt zou worden. Volgens zijn eigen zeggen werd hij echter door zijn grootmoeder (volgeling van Arminius) calvinistisch gedoopt en zou een katholieke buurvrouw hem in het geheim ook nog een nooddoopsel hebben toegediend. Twijfels over de echtheid van het doopsel brachten hem voor zijn subdiakenwijding in gewetensnood. Door mgr. Otto Gereom, die hem deze wijding toediende, werd hij toen opnieuw 'sub conditione' gedoopt. Lava1 hierover: "Hij plag te zeggen met den tweeden **Generael** van het Oratorie, P. de Condren, aen wien hetselve gebeurt was, dat hij behoorde een goed Christen te sijn aengesien hij driemaal gedoopt was".⁴

In het gezin Van der Plaet was nog een oudere dochter, Abigail Theunisdr. Zij ging op 14 januari 1625 in de Nederlands Hervormde Kerk te Leiden in ondertrouw met **Johans** Otto Charlij, schoenmaker aan de Heeresteech. Hij was geboortig van 'Bachrach'. Zij trouwden in de Hervormde Kerk te Warmond op 2 februari 1625.⁵

Antonius volgde de Latijnse school in Leiden. Na de lessen in de retorica gehad te hebben, besloot hij op aandringen van zijn moeder de school te verlaten: "Hier moest hij stuyten **ende** niet verder **leeren**. Zijn wil was goed, maar hij moest onder de autoriteyt van sijn moeder buygen. Een punt van **haer** religie was hun adherenten geen Philosophie te laten **leeren**, bijbrengende de woorden van Paulus: Siet toe dat niemandt U bedriegt door de Philosophie". Zelfs een lichte drang van de vermaarde professor Gomarus kon haar (volgens **Laval**) niet tot andere gedachten brengen.

Antonius en zijn zus Abigail voelden zich niet erg thuis bij de Mennisten. Zij distancierden zich openlijk van die gemeente door zich modert te kleden. Antonius leerde muziek en bezocht in het geheim de Rederijkerskamer. Intussen maakte hij kennis met een katholieke student wiens vader doctor in de medicijnen was. Diens leefomstandigheden thuis waren allesbehalve prettig. Om al die problemen te omzeilen besloot hij van huis weg te lopen. Hij wist Antonius over te halen om samen naar Keulen te lopen om daar te gaan studeren.

Na een paar dagen stond hij al voor de deur. Nadat zijn metgezel hem verzekerd had over voldoende geldmiddelen te beschikken, zwichtte Antonius. Afscheid nemen van zijn moeder kon hij niet meer. Het zou negen jaar duren voor hij haar weer zou ontmoeten.

Student te Keulen

Twee jongens van 15/16 jaar oud, weggelopen van huis, te voet naar Keulen! We schrijven 1621.

A handwritten signature in black ink, reading 'Antonius Anthony Leydenfis'. The script is cursive and elegant, with the first name 'Antonius' written in a slightly larger and more formal hand than the second name 'Anthony'. The last name 'Leydenfis' is written in a fluid, cursive style. The signature is enclosed within a simple black rectangular border.

afb. 2. Handtekening van Ant. van der Plaet uit zijn eerste Keulse tijd.

Een reisverslag werd niet bijgehouden, zodat we ons geheel moeten verlaten op mededelingen van Johannes **Laval**. Hij heeft ze uit de mond van Van der Plaet zelf opgetekend.

Eenmaal door de Hogewoerdse Poort ging het richting Bodegraven. In één ruk werd die afstand afgelegd, bang als zij waren om achterhaald te worden.

In Wesel werden zij opgepakt door de Gouverneur van de Spaanse koning. Na het beëindigen van het Twaalfjarig Bestand laaide de strijd tussen katholiek en protestant weer op. Omdat de jongens uit vijandig gebied kwamen, werden zij voorgeleid voor Don Verdugo, de gouverneur. Deze dreigde hen te zullen ophangen omdat zij zonder paspoort waren binnengekomen. Antonius, de jongste van de twee, merkte op dat hij niet kon begrijpen dat men iemand, die geen kwaad had gedaan en dat ook niet van plan was, kon laten ophangen.

Nadat Verdugo vernomen had dat zij op weg naar Keulen waren en dat de een katholiek en de ander gereformeerd was, vermaande hij Antonius dat ook hij katholiek moest worden omdat dat geloof “het eenichste was **profijtelijck** tot de zalicheyt”.

Hoewel Antonius nog steeds van mening was dat hij met zijn wijsheid ‘alle de papisten **konde** stom maken’, waagde hij het toch niet om zijn gedachten hierover kenbaar te maken en hij volstond met: “We mogen eens **sien** hoe het ons aenstaet”.

Het laatste stuk van Wesel naar Keulen legden zij af in gezelschap van twee Dominicanen.

Nu eindelijk vroeg Antonius zich af waarom hij in Keulen was en wat hij er eigenlijk kwam doen. De twee paters maakten hen erop attent dat er méér Hollandse studenten in die stad waren. Door hun bemiddeling werden zij opgenomen in het Hollands College.

Daar was Leonardus Marius, doctor en professor in de Godgeleerdheid, de President. Deze, als Leendert van der Meer geboren Zeeuw, was een ver-

maard geleerde. Vooral zijn kennis van het Grieks en Hebreeuws dwong veel eerbied af.⁶

Een tweede man die een onweerlegbare invloed gehad heeft op Van der Plaet was de in Leiden geboren brouwerszoon Franciscus Dusseldorp. Het waren deze twee heren die de intelligente Antonius trachtten over te halen tot het katholieke geloof. De welbespraakte Van der Plaet wist in eerste instantie nog wel van replek te dienen, maar “Marius aan één kant en Dusseldorpius aan d'ander kant strickten hem so vast, dat hij geen raat en wist om los te geraken”.

Hoe hard men in die tijd kon zijn, blijkt uit hetgeen de metgezel van Antonius overkwam. Als kind van ouders die niet getrouwd waren, werd hem de studie aan het Hollands College geweigerd. Hij kon terug naar Leiden! Hij zou weer welkom zijn als hij zijn ouders zo ver kon krijgen dat zij met elkaar trouwden.

Van der Plaet had het gevoel dat hij zijn vriend had verraden en wilde hem op zijn reis vergezellen. Persoonlijk ingrijpen van Marius, die vreesde dat Antonius te zwak zou zijn om “den aanstoot der predikanten in **Hollandt te wederstaen**”, belette dit. Uiteindelijk werd afgesproken dat Antonius met zijn vriend zou meereizen tot Düsseldorf. Daar zou hij stil. zijgend van zijn metgezel weglopen en teruggaan naar Keulen.

Er brak nu voor de jonge student uit Leiden een moeilijke tijd aan. Allerlei gewetensvragen drongen zich aan hem op. Hij “raeckte allenkens in soo groote scrupuleusheydt en benautheyt van **conscientie** dat het hem verdroot te leven”.

Financiële steun van thuis kon hij niet verwachten. Zijn leermeester, Franciscus Dusseldorp, ontfermde zich over hem en betaalde negen jaar lang de studiekosten.

Op 4 juli 1628 werd Antonius Anthonii Leydensis tot subdiaken gewijd en ruim een jaar later, kort na zijn verjaardag (15 dec.), volgde zijn priesterwijding. Onder de naam Antonius Anthonii Leydensis schreef hij ook een verhandeling over de in 1614 overleden apostolisch vicaris **Sasbout Vosmeer**. Er wordt geen melding gemaakt van het jaar waarin het verscheen.'

Tekenend voor de verhoudingen in die dagen is misschien wel de wijze waarop Van der Plaet in de vasten van het jaar 1630 naar Utrecht vertrok. Niemand vertelde hem welke parochie aan zijn pastorale zorgen zou worden toevertrouwd. Dusseldorp was op de hoogte van het doel van de reis, maar hij wilde het niet zeggen.

In de tien dagen dat hij verbleef in het huis van pastoor Bool in Utrecht werd er niet tegen hem gesproken. Toen Antonius aan heer Bool kenbaar maakte dat hij na negen jaar zijn moeder wel weer eens wilde ontmoeten,

werd hem, zonder een woord te wisselen, een brief in de hand gestopt, waarop het adres van de familie Buytenwegh te Leiden stond. Daar kon hij logeren. Het verblijf aldaar zou van korte duur zijn.

Alkemade vóór de komst van Antonius van der Plaet

De heerlijkheid Alkemade kende vóór de Reformatie geen enkel kerkdorp. Met uitzondering van het eiland De Kaag, dat ressorteerde onder de parochie Sassenheim, behoorde het gehele ambacht van Alkemade tot de parochie Rijsaterwoude. Wel stond in Roelofarendsveen een kapel, de St. Pieterskapel, die vanuit Rijsaterwoude bediend werd. Al in 1405 wordt de kapel genoemd. Vanaf 1473 is er sprake van inkomsten van de “Capellemeesters van Roeloff Aerntzsoons Veen tot behoefte ende der Missen die men in die Capelle doen sal”.⁸

De heer van Alkemade (Van Duyvenvoorde) benoemde eind 15de tot midden 16de eeuw vaste kapelaans “in **capella** Rodolphi Amoldi Veen sub **Parochia** de Rijsaterwoude”, die in de renten uit de landerijen hun inkomsten hadden.⁸

De kapel is na de Reformatie in verval geraakt en waarschijnlijk niet meer door de katholieke “**Veenders**” in gebruik genomen. Zeker niet door Van der Plaet, die de eerste steen van zijn bedehuis legde precies aan de overkant van de voormalige kapel. Ook het verzoek aan de Staten van Holland in 1649 om ten **dienste** van de Hervormden van Oude Wetering en Roelofarendsveen de oude kapel in ere te herstellen werd niet gerealiseerd.

De Maria-Magdalenakapel op het eiland De Kaag werd regelmatig bezocht door de predikant van Sassenheim. Op 19 mei 1608 gaf de Classis van Leiden en Rijnland aan de inwoners van De Kaag toestemming om een eigen predikant te beroepen. Wel werd hierbij als voorwaarde gesteld dat de eilandbewonders voor 1/3 deel moesten bijdragen in de kerklasten van de Hervormde Kerk van **Sassenheim**.⁹

Eenzelfde soort regeling zou ook Oude Wetering treffen, maar dan ten aanzien van de Hervormde Gemeente van Leimuiden, toen de Classis in 1655 goedkeuring verleende om een eigen predikant te hebben.”

Het meest westelijk gedeelte van de tegenwoordige gemeente **Alkemade**, te weten de Vrouweven (behorend tot de heerlijkheid Rijsburg) en de Vrije en Lage Boekhorst, behoorde tot de parochie Warmond.

Zo was de toestand toen Van der Plaet in 1630 in Leiden arriveerde. Op dat ogenblik was de zielzorg over de dorpen rondom Leiden in handen van Rombout Medenblick, pastoor van de Pieterskerk. Diens verzoek om assistentie in dit uitgestrekte gebied werd gehonoreerd door de komst van Van der Plaet.

Nadat Antonius van der Plaet op Palmzondag 1630 in het huis van de heer Buytenwegh (bloedverwant van Dusseldorp) de mis had gelezen, werd hij geconfronteerd met drie boeren uit Alkemade, die hem begroetten met: "Wellekom, Heer Pastoor!"

Van der Plaet, die van geen benoeming wist, was er van overtuigd dat de heren zich vergisten.

"Neen, neen, wij sijn niet verabuseert, wij hebben U Eerwaarde al over een jaar verwacht **ende** so lang hebben wij ook een meyt gehuurt".

Buytenwegh bevestigde dat dit inderdaad de wens van zijn superieuren was, waarna de jonge priester besloot met de 3 mannen mee te reizen naar Roelofarendsveen. Aldaar werd hij in het huis van Simon Dircksz. van Kints opgewacht door pastoor Rombout Medenblick."

Deze ontmoeting was van korte duur. Medenblick gaf de nodige instructies en vertrok naar Warmond. Van deze eerste kennismaking in Alkemade weet Lava1 zich te herinneren: "Ick hebbe menigte van oude lieden horen vertellen, hoe dat haar hart was brandende, doen zij hem de passie hoorden singen **ende** daarna sulck een sermoen deed, dat de tranen uyt de **oogen** van de toehoorders bersten".

Met de beperkte woonruimte die men hem had toegedacht in de boerderij van Simon van Kints, kon Antonius op den duur weinig vrede hebben: een kelderkamer om in te slapen en een voorhuisje voor de godsdienstige bijeenkomsten. Ook ergerde hij zich mateloos aan de bemoeienissen van de kerkmeesters aangaande zijn huishoudelijke en andere financiële uitgaven. Hun ervaringen met de in hun ogen al te ruim levende Rombout **Medenblick** deden hen besluiten een dienstmeisje aan te nemen voor de pastoor, dat een en ander nauwlettend in de gaten hield.

De uitgestrektheid van de parochies Rijnsaterwoude en Jacobswoude noopte Van der Plaet om van de ene plaats naar de andere te trekken. De bijeenkomsten werden doorgaans gehouden in boerderijen of woningen. Het slechte weer of het late uur noodzaakte hem regelmatig om de nacht elders door te brengen.

Lava1 vertelt dat het eens voorkwam dat hij om die reden in Vriezekoop (onder Leimuiden) moest overnachten. Op een tamelijk oorspronkelijke wijze werd voor Zijne Eerwaarde een bedstede georganiseerd. De meid werd uit haar slaap gewekt: 'Heruyt, Lijs, heruyt van het bedt! Mijnheer moet daerin kruypen!'.

Antonius voelde zich bij dit alles niet erg op zijn gemak. Het liefst zou hij zo weer naar Keulen teruggekeerd zijn. Hij beklagde zich bij Rombout Medenblick dat deze hem in de steek had gelaten. Het mocht niet baten.

Tegen de wil van de kerkmeesters nam hij zijn nichtje Emmerentia uit Haarlem in dienst en ook besloot hij een oplossing te vinden voor het woonprobleem. Hij wilde zijn eigen woonhuis hebben. Een verzoek hiertoe werd door de kerkmeesters verontwaardigd van de hand gewezen. Zij meenden, en waarschijnlijk zeer terecht, dat hij daarmee de parochie in gevaar zou kunnen brengen. Van der Plaet evenwel zette door en ging op pad om een geldschietster te vinden om een huis te laten bouwen aan de Veendijk. De rijke Gillis Pietersz. van Heussen uit Leiden bleek bereid hem f 400 toe te stoppen. Als borg compareerde op 7 april 1633 Carel Joosten, vleeshouwer te Leiden.*

Nadat deze schuld was afgelost leende hij opnieuw f 400 van dezelfde Van Heussen. Nu wordt zijn parochiaan Michiel Tonisz. Bijeveld uit Ofwegen als borg genoemd.”

Als priester was het voor Van der Plaet te gevaarlijk om zelf als eigenaar te boek te staan. Blijkbaar stond het huis op naam van Comelis Willemsz., die ook eigenaar van de grond was. Hij was één van de drie zonen van Willem Corsz. (Dobbe) die zoveel hebben bijgedragen tot het welslagen van het werk van Van der Plaet in die dagen.”

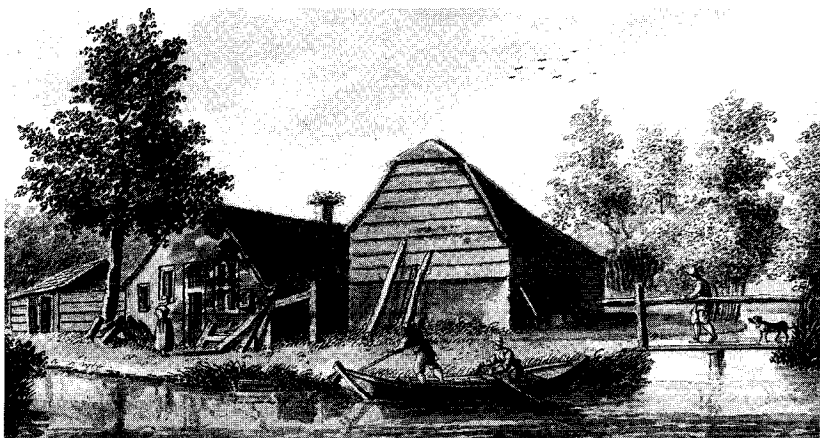
Comelis Willemsz. overleed ongehuwd in 1634. Zijn erfgenamen verkochten op 13 december “een seecker nieuwe huysinge, schuyl, boomgaert ende erve” voor 1000 gulden aan de Leidse apotheker en doctor Johan Eleman.¹⁴ Dat juist hij het kocht zal wel te maken hebben met het feit dat zijn neef Bartholomeus van der Velde in die tijd assistent bij Van der Plaet was. Heer Antonius woonde er toen dus al.

De statie Roelofarendsveen van 1630 tot 1644

Het lijkt gerechtvaardigd om het jaar 1630 aan te nemen als stichtingsjaar van de statie Roelofarendsveen. Antonius was toen naar Alkemade gekomen om Rombout Medenblick als hulp priester bij te staan in de parochie Rijsaterwoude. Al spoedig volgde zijn benoeming tot pastoor. Vermoedelijk is dit geweest in 1632. Dit vermoeden is gebaseerd op de benoeming van Medenblick tot aarts priester van Rijnland in dat jaar. Gebonden zijn aan zo’n grote parochie zou zeker een belemmering zijn geweest bij het uitoefenen van die functie.

Het aantal penitenten (biechtelingen) breidde zich snel uit. Van der Plaet vroeg om assistentie. Afgaande op hetgeen Lava¹ hierover zegt, moet Joachim Pieck in 1632 als hulp priester aangekomen zijn. Pieck had zijn opleiding in Leuven genoten, waar hij zeven jaar theologie gestudeerd had.

De eerste jaren van zijn pastoraat had Van der Plaet geen vaste woon-

afb. 4. Boerderij met grote schuur te Oud-Ade. Tekening 18de eeuw. Coll. Gem. Archief

plaats en verhuisde hij keer op keer: Roelofarendsveen, de Veen, Kerksloot, Ade en Poel.

In de kapel die Antonius in zijn nieuwe huis aan de **Veendijk** te **Roelofarendsveen** inrichtte, kon hij maar kleine groepen ontvangen. Om grote aantallen te herbergen werd een beroep gedaan op Simon van Kints en later op schoenmaker Engel **Willemsz**¹³, die een opvallend grote, nieuwe schoenmakerswerkplaats had gebouwd. In zijn huis gaf de pastoor onderlicht aan jonge vrouwen en jonge mannen die hem tot steun konden zijn in de zielzorg. Voor de “geestelijke dochters” (enigszins te vergelijken met bagijnen) stelde hij regels vast. Zij legden geen belofte af en woonden niet in een kloostergemeenschap. Een paar van deze “klopjes” nam hij in huis om o.a. de huishouding te verzorgen. Lava1 geeft enige opmerkelijke voorbeelden waaruit blinde gehoorzaamheid aan de pastoor blijkt.

Zeker niet minder opzienbarend was de scholing voor jonge mannen. Gedurende vijf jaar was er een muziekleraar uit Utrecht bij hem in huis om zijn leerlingen de liturgische gezangen bij te brengen. In zijn kapel werden bijna dagelijks de litanieën en andere lofzangen ten gehore gebracht.

Tot zijn discipelen behoorden ongetwijfeld de gebroeders **Dammes** en Mouring van de Does, Andries Simonsz. van Kints en Adrianus **Stella**.¹⁵ Alle vier zouden zij later de priesterwijding ontvangen.

Dit bedehuis of oratorium wordt verondersteld het eerste geweest te zijn dat op het platteland ontstond na de Reformatie. Het lijkt geschoeid op de leest van de Oratorianen, tot welke orde Van der Plaet in 1644 zou toetreden. Joachim **Pieck**, die tijdens zijn studie uitgebreid kennis heeft kunnen nemen van het werk der Oratorianen, zou deze vonk wel eens overgebracht kunnen hebben.

De groei van het aantal katholieken in de parochie Rijsaterwoude wordt ook ondubbelzinnig aangetoond in een beschrijving van de toestand van de Katholieke Kerk in Holland uit 1638. Hierin wordt gezegd dat Antonius van der Plaet met zijn kapelaan Theodorus **Tenes** de pastorale bediening uitoefent over Rijsaterwoude, Leimuiden, Alkemade, **Jacobs-woude** en Hoogmade. In dat gebied zou de apostolisch vicaris Rovenius in 1637 meer dan 3000 mensen op één dag hebben gevormd, nadat 14 priesters tegelijk, van de morgen tot de avond, bezig geweest waren de vormelingen de biecht te **horen**!¹⁶ Of deze 3000 vormelingen ook allemaal afkomstig waren uit de parochie (s) van Van der Plaet, wordt niet duidelijk aangegeven. Dit aantal steekt in elk geval wel af bij de 600 vormelingen die in de herfst van 1636 genoemd worden, toen de in 1633 door het Zweedse leger uit Osnabrück verdreven kardinaal Antonius Munster een **vormreis** door Holland **maakte**.¹⁷

Nog vóór 1635 is Van der Plaet naar Keulen teruggekeerd om er zijn **licenciaat** in de Theologie te behalen (= S.T.L.). Zijn vriend en studiege-noot, de Leidse pastoor **Reinier** Coopman (= Mercator), die in 1635 te Leiden aan de pest overleed, was op die reis zijn metgezel. De Swert zegt **in zijn** Geschiedenis van de Oratorianen dat de **Schola** in Keulen applaudiseerde toen aan Van der Plaet zijn S.T.L. verleend **werd**.¹⁸

Tijdens die pestepidemie, die aan zo velen het leven zou **kosten, heeft** Van der Plaet, volgens Van **Heussen** zijn mooiste lauweren verdiend“, een conclusie die hij zeker zal hebben afgeleid uit het werk van **Laval**. Deze immers meldt dat hij zijn meester dikwijls heeft horen zeggen dat die dagen waren geweest: dagen van zaligheid. Beide schrijvers doelen hier op het grote aantal bekeringen dat in die tijd plaats vond.

In 1641 vaardigden de Staten-Generaal een nieuw plakkaat uit dat strenger toezicht eiste op het verbod tot het houden van godsdienstige bijeenkomsten door katholieken.

Sebastiaan Francken, raadsheer van het Hof van Holland, kreeg opdracht om klachten die er dienaangaande vanuit Rijnland waren gekomen na te gaan. Het rapport dat hij van deze bezoeken maakte, bevat een schat aan gegevens die ongewild een tekening geven van de omstandigheden waaronder Van der Plaet en de zijnen werkten.”

Via Ds. Johannes Bogaerd uit De Kaag en twee van diens ouderlingen

kreeg hij de adressen van plaatsen waar men in Alkemade bijeenkomsten hield. Op hun aanwijzing belandde **Francken** op 5 augustus 1643 in de woning van Jan Pietersz. Lelieveldt aan de Weytsloot bij de Oude Ade. De nieuw gebouwde schuur met “dubbelde verdieping” zou ruimte bieden aan 2 tot 3 duizend mensen.

De heren uit De Kaag bleken de feiten wat opgeblazen te hebben. Wel vond **Francken** een ruimte die hem geschikt leek om bijeenkomsten te houden en waar wel meer dan 1000 mensen konden staan. Ook kwam het hem voor dat de schuur met zijn galerijen niet gebruikt werd voor de koeien of het hooi. De vrijgezel Jan Pietersz. Lelieveldt, alias Weytsloot, was nog niet zo lang eigenaar van deze woning. Het gebouw moet dus inderdaad erg nieuw zijn geweest. Deze schuur zou later de pastorie worden van Van der Plaet (1666).

Aan de Rijpwetering bezocht de raadsheer de roomse schoolmeester **Dingman** Thonisz. Hij hield er school in een twee jaar geleden gebouwde huis, waarvan de gelden waren bijeengebracht uit de collecten van de paapsgezinden. In Roelofarendsveen trof hij het niet. Het was er juist kermis. Er waren dan ook weinig mensen aanspreekbaar: “De **boerenhuysen** en de weg waren overal vol droncke menschen; insonderheyt de **herberge**, staende een worp **wechs** van de plaets daer sij gewoon sijn haren dienst te doen, was vol droncke **ende** dertele jonge geselschap, die den **ganschen** nacht hadden gedanst **ende** gedomineert”.

Uit gesprekken met inwoners kwam hij nog te weten dat er dagelijks mis gelezen werd in het huis van heer Theunis. Hij gelastte zijn dienaar om met de deurwaarder “in schijn als paepsgesinden” naar dat huis te gaan. Toen bleek dat er zelfs twee diensten na elkaar werden gehouden. Gewapend met deze wetenschap klopte Sebastiaan **Francken** een paar dagen later aan. Men leek voorbereid op zijn komst. Van der Plaet en zijn assistent Philippus van Deventer waren afwezig.

Het huis van Van der Plaet was een nieuw gebouw “voor van den voetwech afgesondert met een water, daerover **eenen** draeyboom leyt, **ende** het erff wedsijts van het huys met een **houte** heijninge met deuren daerin afgesloten”. De bovenverdieping was ingericht om kerkdiensten te houden. Het huis was sinds 23 mei 1637 eigendom van de Amsterdamse koopman Wessel Noorman.” Af en toe kwam hij met zijn familie naar **Roelofarendsveen**. Het klopje Maritgen Comelisdr. huurde het huis. Van der Plaet was bij haar in de kost, aldus haar getuigenis. Van Deventer kwam vaak even langs.

Hiernaast stond een andere woning, die bewoond werd door drie of vier klopjes. Ook dit huis was met een draaiboom van de weg afgesloten. Een aantal lege stoelen op een kamertje zouden moeten dienen om enige dochters te leren naaien.

Twee of drie huizen verder was de schoenmakerszaak van Engel Willemsz. Hij werd ervan verdacht gelegenheid te geven om bijeenkomsten te organiseren. Natuurlijk beweerde hij dat hij daarvan nog nooit getuige geweest was. Maar met de “dubbelde deuren voor aen’t gebouw en de gaelderijen daer **rontsom**” klonk zijn verhaal toch wat ongeloofwaardig. Ook was duidelijk de plaats te herkennen waar het altaar moest staan. Op die plek stonden enige zakken met “gemalen schors, dienende tot **huylvetten**” (leerlooiën). De galerijen waren hier en daar met zoollere behangen en de grote ramen boven de galerijen waren in het midden met geestelijke historien beschreven. Men oordeelde dat deze ruimte wel 2000 mensen kon herbergen.

Op de vraag aan Maritgen Cornelisdr. of er door haar of door geestelijken onderwezen werd, antwoordde zij dat dit sinds de vernieuwing van de plakaten (1641) was afgeschaft.

Neeltje Willemsdr. en Maritgen Jansdr., twee andere klopjes, noemen heer Antonius hun geestelijke leider. Zij verlenen wel eens assistentie wanneer hij de mis leest, ook wanneer dit bij Engel Willemsz. plaats vindt. Dan komt het wel voor dat er meer dan 500 mensen aanwezig zijn.

Oratoriaan te Leuven (1644) en pastoor te Keulen (1647-1649)

Bisschop Comelis Jansenius overleed in 1638 te Ieper aan de pest, kort nadat hij zijn “Augustinus” had voltooid.” Zijn Leuvense vrienden, Calenus en **Fromond**, besloten het boek te doen uitgeven. Deze uitgave verscheen in 1640 in Leuven, in 1641 in Parijs en in 1643 in Rouaan.

Zonder toestemming van de Inquisitie was het verboden publikaties over de genade (leer) uit te geven. Op 5 augustus 1641 volgde dan ook een veroordeling door de Inquisitie. Rome zweeg voorlopig nog.

De discussie over dit boek, dat zo’n woelige periode in de geschiedenis van de katholieke kerk zou inluiden, was in volle gang toen Van der Plaet in 1639 zijn eerste reis naar Leuven maakte. Officieel heette het dat hij wat moest bijkomen van de vermoedenissen die een gevolg waren van het zware werk in zijn parochie.

In werkelijkheid zal zijn wens om nader kennis te maken met de **Oratorianen**²² het doel van deze “recreatie” mede bepaald hebben. De Swert althans schrijft dat Van der Plaet na zoveel arbeid en strijd naar Leuven reisde om zich te laten inschrijven bij de congregatie der **Oratorianen**, waar hij zich met nieuwe ijver en nog hartstochtelijker boog over de H. Schrift en de kerkvaders, in het bijzonder **Augustinus**.¹⁸

Zes jaar lang werd hij op vriendschappelijke voet bijgestaan door Libertus Fromond en Johannes Sinnich, doctoren in de theologie en trouwe vrienden

van de congregatie. Ook Lava1 laat zich in deze zin uit. Hij herinnert zich dat zijn meester de kerkvader bijna dagelijks **aanriep** en dat hij regelmatig naar Leuven ging om Fromond en Sinnich te raadplegen over ontstane moeilijkheden. Van der Plaet was ook degene die hen op de hoogte bracht van het verbod van paus Urbanus VII om de “Augustinus” te lezen.

Het is dus zeer aannemelijk dat Antonius in juli 1640 aan de wieg gestaan heeft van de “Augustinus” en dat hij een paar exemplaren ter kennismaking mee naar Holland terugnam.

Niet alleen in Frankrijk en België, maar ook in Nederland kreeg het nieuwe boek bijval. Apostolisch vicaris Rovenius verzocht aan elf van de aanzienlijksten uit de Nederlandse clerus om het boek te lezen en onafhankelijk van elkaar hun reacties vast te leggen. Behalve Rovenius zelf en Van der Plaet, die zich dan pastoor van Rijsaterwoude noemt, komen op het lijstje ook voor zijn vriend Abraham Brien en zijn leermeester Leonardus Marius.” Hun reacties op de inhoud zijn spontaan, maar vooral positief. Van der Plaet schrijft zijn lofgetuigenis op 16 december 1641. Hij verheelt in zijn reactie zijn enthousiasme over de inhoud niet. Wel is hij de enige die er nadrukkelijk aan toevoegt dat hij een eventuele uitspraak van Rome zal respecteren. In zijn “Pastoors van de Statie Oud-Ade” wordt door Görtz de geloofwaardigheid van deze getuigenissen, en daarmee ook van latere schrijvers, die van de echtheid hiervan uitgaan (De Witte, Van **Heussen**) in twijfel getrokken. Inderdaad vindt hij enige punten die niet stroken met de werkelijkheid. Zo zou Leonardus Marius achter zijn naam vermeld hebben dat hij nog steeds werkzaam was in Keulen, terwijl hij in 1641 al lang uit die stad vertrokken was. Had J.P. Görtz kennis kunnen nemen van de werken van Lava1 en De Swert, hij zou zich ongetwijfeld voorzichtiger hebben uitgedrukt!

Begin 1642 liet Van der Plaet zich inschrijven bij de Oratorianen te Leuven. Het betrof hier waarschijnlijk een kennismakingsperiode, een soort noviciaat. Op 14 oktober 1644 werd hij officieel gekleed als **Oratoriaan** in de Rue St. Honoré te **Parijs**.²⁴

Voor de mensen in Alkemade betekenden deze contacten niet dat hun herder voor goed naar het zuiden vertrokken was. Hij bleef hun pastoor. Alleen zal hij wat vaker en voor langere tijd afwezig geweest zijn. Uiteraard liet hij zijn parochie dan niet onverzorgd achter. Op een priesterlijst die in 1645 is opgesteld, wordt Anthonij van der Plaet genoemd als pastoor in “Lagelandia”. Als hulppriesters worden genoemd: Philippus van Deventer, Andreas Caesareus en Damasus Douzanus. Bij de laatste wordt de toevoeging gedaan: “in **Jacobswoude**”.²⁵

Uit deze tijd dateert de overgang van Louris Comelisz. **Broer**²⁶ tot de katholieke kerk. Hij was een vooraanstaand lid van de NH kerk te **Wou-**

brugge.²⁷ Hij moet dezelfde zijn als Louw de schoenmaker, een ambachtsman met kennis van Grieks en Hebreeuws, waar zowel Van Heussen, Burgmeyer als De Swert gewag van maken. Een opzienbarende bekering, die aan Van der Plaet wordt toegeschreven. Lava1 heeft Louris Broer goed gekend ook. Over zijn breken met de Reformatie schreef Louw zelf een boekje dat veel stof deed opwaaien.”

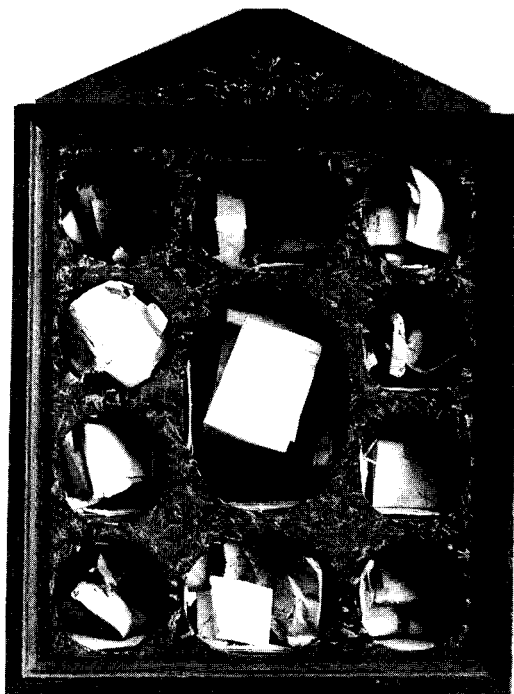
In 1645 werden door de Belgische Oratorianen pogingen gedaan om een Oratorium te stichten in Keulen. In 1646 werd de Congregatie er toegelaten. Als eerste pastoor van de St. Jan de Evangelist wordt dan benoemd de in Den Bosch geboren Oratoriaan Vladeracken. Nadat de brieven in orde waren om in Keulen toegelaten te worden stierf de nieuwe pastoor (1647). Van der Plaet, die zulke goede herinneringen aan de stad Keulen had, besloot naar de vrij gekomen post te informeren. Door het Electorale Kapittel werd hij boven de overige priesters van het Oratorium verkozen. Aan dit pastoraat was het canonicaat van de collegiale kerk Maria ad Gradus in Mainz verbonden, voor welke functie hij een jaarlijkse prebende kon verwachten, geschonken door de Keurvorst van Lotharingen.*

De benoeming van Antonius van der Plaet tot pastoor van de St. Jan de Evangelist te Keulen had natuurlijk wel konsekwenties voor zijn parochianen. Zijn opvolging moest geregeld worden. Damasus Douzanus wordt nu genoemd als pastoor van **Jacobswoude**.²⁸

De “pastorie” aan de **Veendijk** wordt dan (vermoedelijk) betrokken door Philippus van Deventer. Een diepgaand (financieel) geschil dat later tussen Van der Plaet en Van Deventer in het Vicariaat werd uitgevochten, verwijst misschien wel naar deze kwestie.‘!

Benoemingsbrieven zijn niet te vinden. Het is mogelijk dat zij ook niet zijn uitgeschreven, omdat men in die tijd erg voorzichtig moest zijn om te voorkomen dat de overheid bewijsmateriaal in handen kreeg. Dat Van der Plaet in 1639 wél een benoemingsbrief kreeg, moet dan ook meer gezien worden als een document om zich in Leuven en Parijs te kunnen legitimeren.

Na 1,5 jaar pastoor geweest te zijn in Keulen had Antonius het er wel gezien: ‘Het beviel hem er minder dat bij de landbouwers in de Heerlijkheid Alkemade; daarom heeft hij daar zijn taak neergelegd vóór de volle twee jaren. Hij is in de maand januari 1649 naar zijn vaderland teruggekeerd en heeft daar zijn evangelische arbeid weer **opgenomen**’.¹⁸ Johannes Lava1 reisde met Van der Plaet mee naar Holland. Bij hun afscheid in Keulen gaf Van der Plaet’s opvolger in Keulen hen een relikwie van de H. Bonifacius mee. Bij deze relikwie, die bewaard is gebleven in het eerder genoemde reliekenkistje in de pastorie van Oud-Ade, is een begeleidend briefje waarop Lava1 vermeldt dat het is afgebroken van een groter stukje

afb. 5. Reliquienkastje met enige relieken die eigendom zijn geweest van Ant. van der Plaet. Coll. pastorie Oud-Ade. Foto D.J. Noordam.

dat dezelfde geschonken heeft aan Antonius van der Plaet, pastoor in Holland. Een symbolisch teken van verbondenheid tussen twee mensen die vertrekken naar de Hollandse Missie? Het dienstverband zou in elk geval voortduren tot het overlijden van Van der Plaet in 1678.

Terug in Roelofarendsveen (1649-1663)

Januari 1649 keert Van der Plaet weer terug op zijn oude basis: pastoor van Rijnsaterwoude. Hij betreft weer zijn huis aan de Veendijk. Van Deventer was zo vriendelijk om voor zijn oud-pastoor het veld te ruimen. Het is maar de vraag of deze handelwijze ook zo gewaardeerd werd door de apostolisch vicaris.

Toen mr Damasus Douzanus op 16 juli 1649 overleed, moet Van der Plaet verwacht hebben dat de parochie Jacobswoude en **Hoogmade** weer

gevoegd zou worden bij zijn parochie. Het vicariaat besliste echter anders. De haast waarmee Rovenius de opvolging regelde geeft in elk geval wel te denken. Op 25 augustus 1649, een maand na het overlijden, schreef hij een brief naar de in Deventer werkzaam zijnde Frederikus Ludolphus van **Metelen**³⁰, waarin hij hem aanstelde tot “pastoor en zieleherder” van Jacobswoude en Hoogmade. Het aantal gelovigen is in die plaatsen veelelvoudigd. Uitdrukkelijk verzocht Rovenius hem om toch vooral de vrede te bewaren met de naburige priesters, in het bijzonder met Antonius van der Plaet, ter vermindering van verwarring en botsingen. Ook werd hem op het hart gedrukt om de ‘ordo’ (=rang of stand) zoals die door het vicariaat is bepaald exact in het oog te houden, vooral die tussen hem en heer Antonius.

Met medewerking van Van der Plaet stelde de apostolisch vicaris De la Torre op 29 dec. 1651 de officiële parochiegrenzen vast. De noodzaak hiervan bleek al spoedig. Toen Van **Metelen** het waagde om een bijeenkomst te houden in het Lageland, dat tot de parochie van Van der Plaet behoorde, leek een conflictsituatie tussen de beide parochies te ontstaan. De kersverse apostolisch vicaris meende in het gedrag van de Hoogmadese herder zelfs een weigering te zien om zijn gezag te erkennen. Het verhaal van Van **Metelen** (brief 27 aug. 1652) als zou de zieke Van der Plaet hulp nodig hebben, werd niet geaccepteerd. Ook zijn verzoek om de Vrouweven aan zijn parochie te mogen toevoegen, werd afgewezen. Dit gebied bleef onder de hoede van de pastoor van Warmond en Sassenheim. Het geschil werd bijgelegd en de vicaris kreeg zijn jaarlijks vaatje boter uit **Hoogmade**.³¹

Begin 1655 werd Antonius van der Plaet benoemd tot Aartspriester van Rijnland, als opvolger van de Leidse pastoor **Kornelis** Velthoen. Deze was op 14 januari aangesteld tot hoogleraar in de godgeleerdheid te Keulen en voorzitter aldaar van het Hollands College.

Aan Van der Plaet werd toen gevraagd of hij eventueel bereid zou zijn om Roelofarendsveen te verlaten en pastoor te worden van een andere parochie. De Aartspriester beloofde dat hij in dat geval de wens van zijn superieuren zou **volgen**.³²

Die gelegenheid liet niet lang op zich wachten! Toen in 1654 aan de Haagse pastoor Franciscus Eelkens het verzoek werd gericht om Superior te willen worden van het Oratorium van Leuven, stelde deze als voorwaarde dat eerst een waardige opvolger benoemd diende te worden in zijn omvangrijke parochie aan de Oude **Molstraat**.¹⁸

De juiste kandidaat voor deze post meende men te zien in de persoon van Antonius van der Plaet. Deze liet een dergelijke promotiekans niet aan zich voorbijgaan en aanvaardde dan ook vrijwillig de benoeming van pastoor aan de Oude Molstraat in Den Haag. Een meer dan bijkomstig

detail is misschien wel geweest dat oud-leerling Caesareus (Andries van Kints) ook in deze statie werkzaam was.

Van der Plaet regelde zelf zijn opvolging in Alkemade bij het Vicariaat en alles leek in kannen en kruiken.

Toen Antonius op Palmzondag en Pasen 1655 zijn parochianen van de aanstaande verandering in kennis stelde, kreeg hij de wind van voren. Hij zou beloofd hebben hen trouw te blijven en hen niet meer af te vallen! Op 11 mei 1655 schrijft Antonius dan aan Provicaris Joannes Schade dat hij waarschijnlijk niet zou hebben ingestemd met deze overplaatsing wanneer hij op de hoogte geweest zou zijn van de felle protesten uit zijn parochie. Overigens bekend hij dat hij zich niet kan herinneren ooit een dergelijke belofte gedaan te hebben. Ook meent hij dat de getuigenis die hij aangaande deze verandering aflegde in Leiden, gedaan werd uit grote angst voor recente bedreiging, gevangenschap en verbanning.“”

Wie op aanwijzing van Van der Plaet tot zijn opvolger werd benoemd, is uit de stukken niet af te leiden. De felle reacties in Alkemade doen vermoeden dat men niet erg ingenomen was met de nieuwe herder.

De geschrokken Van der Plaet probeerde bij het vicariaat zijn benoeming in Den Haag ongedaan te maken. Dat is hem gelukt. In zijn plaats werd Joannes Hooft pastoor in de Oude Molstraat. Van der Plaet bleef in Roelofarendsveen wonen.

Naar alle waarschijnlijkheid heeft de verhuishwagen deze keer geen dienst hoeven doen. Pastoor Eelkens schreef op 26 september 1655 zijn laatst gesloten huwelijk in en Joannes Hooft tekende de volgende dag zijn eerste dopeling aan. Het lijkt dus uitgesloten dat Antonius nog enige dagen de scepter gezwaaid heeft aan de Oude Molstraat.

Het heeft hem ongetwijfeld moeite gekost van deze verbetering van zijn positie af te zien. Het pastoorschap in Den Haag was een voor die tijd **financieel** goed geregelde functie. De aanwezigheid van Andreas Caesareus en de wetenschap dat **Sasbout Vosmeer**, over wie hij tijdens zijn studententijd een verhandeling had geschreven, van 1585 tot 1605 in die parochie werkzaam was geweest, zullen ook wel in zijn achterhoofd hebben meegespeeld.

De bedreigingen van de Veenders evenwel noodzaakten hem zich voorlopig tevreden te stellen met de parochie Rijsaterwoude, waar hij tot nu toe met zoveel vrucht gearbeid had.

Als aartspriester van Rijnland zou Van der Plaet nog tot 1658 geconfronteerd worden met de gevolgen van de kwestie Den Haag. De oorzaak van dit geschil lag zeker ook bij pastoor Vermeulen (=Molina) van **Zoeterwoude/Stompwijk**. Als verbannen pastoor had deze graag gewild dat Joannes Hooft hem zou opvolgen. Zijn verzoek werd afgewezen, terwijl Van der Plaet wèl zijn zelf gekozen opvolger benoemd zag. Dat zette kwaad bloed!

Door het vicariaat werden nu enige andere kandidaten naar voren geschoven, doch Venneulen vond niemand van hen geschikt voor deze functie.

Hij weigerde zelfs zijn parochie te verlaten en de aartspriester kreeg zijn handen vol aan het oplossen van deze netelige kwestie.”

Eerst in 1658 **na zijn** tweede verbanning, was Vermeulen eindelijk bereid afstand te doen als pastoor. Daartoe moest Van der Plaet wel een reis maken naar Huissen, waar Vermeulen toen verbleef. Deze tocht had hij zo lang mogelijk uitgesteld. Hij wilde er zeker van zijn dat zijn missie resultaat zou hebben. Aan provicaris Schade schreef hij: ‘U kent het karakter van Molina, vooral in het eerste bedrijf van het stuk zal hij met zachtheid behandeld moeten worden, zoals men vissen, die nog in het water zwemmen, aan de haak langzaam naar zich **toehaalt** om ze des te zekerder eruit te kunnen trekken. Want ik zou de kostbare reis naar Huissen niet graag voor niets maken’ (22-5-1658).³⁴ Op 1 juli 1658 werd Willem Iperlaan pastoor te Zoeterwoude. Een succesje voor Van der Plaet en een gevoel van opluchting bij alle partijen.

Een andere, opvallende zaak die hij als aartspriester moest regelen was het onderzoek naar het gedrag van de Leidse pastoor Cornelis **Duck**. Om informatie te krijgen over diens vermeende overspel met de vrouw van “den Duytschen Doctor” werd aan alle katholieke, Leidse notabelen een aantal vragen ter beantwoording voorgehouden.

De meeste ondervraagden bevestigden de beschuldigingen, zodat **Cornelis Duck** vriendelijk doch dringend verzocht werd zich terug te trekken als pastoor van Leiden. Onder protest ging hij akkoord met de financiële regeling die hem door Schade, Van der Plaet en twee getuigen werd voorgelegd op 10 juni 1661: “Al **zoo** ick onderschreven, Cornelis **Duck**, om het qualijck spreekken van **veelen**, van mijn Seer Eerwaerdig Heer Johan Schade seer **vriendelijck versocht**, dat ick mijn bedieninge van de Stadt Leyden die mij soo ondanckbaerlijck **ende** onweerdichlijck heeft getracteert, **soude** verlaten . . .” etc. Hij accepteerde na “goeden rijpen rade” het **verzoek**.³⁵

In 1661 blijkt de functie van aartspriester van Rijnland door twee personen vervuld te worden: Van der Plaet is dan aartspriester van Leiden en zuidelijk Rijnland en Henricus van der Graft over de rest van **Rijnland**.³⁶

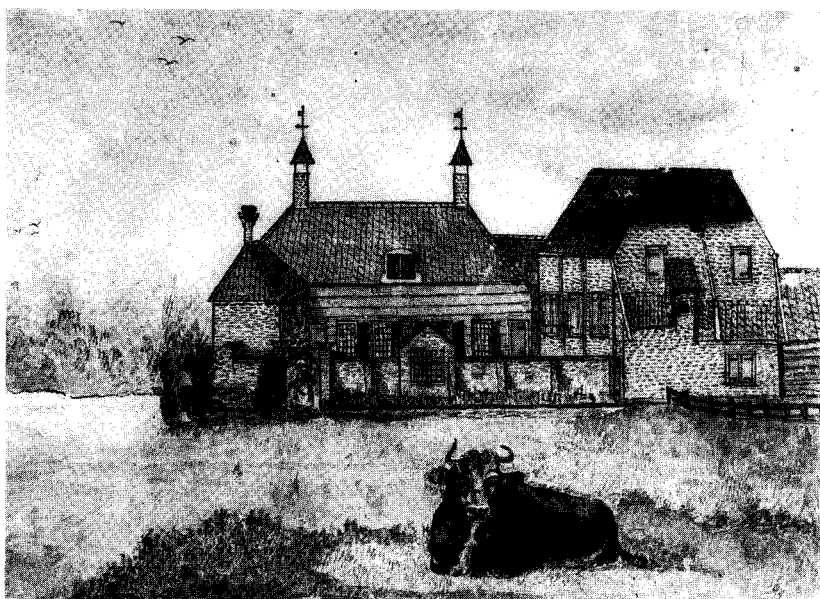
Op 5 juli 1658 treffen we Van der Plaet aan in Antwerpen. Hij wordt dan door apostolisch vicaris Jacobus de la **Torre** (overigens ook een Oratoriaan) bevorderd tot **Protonotarius**.³⁷

De mening van een Protonotarius kon gevraagd worden in kerkelijke aangelegenheden. Van Antonius van der Plaet is o.a. een zeer uitgebreide verhandeling bewaard, die hij schreef op 11 januari 1667. Hij was toen al pastoor aan de Oude Ade en zijn gezondheid liet te wensen over.

Zijn reactie was gevraagd op bepaalde passages uit de Parijse Catechismus. Zonder zijn antwoord met stellingen te onderbouwen liet Van der Plaet zich negatief uit over een onderdeel. Deze “slappe” manier van kritiek werd hem niet in dank afgenomen. Hij wordt vergeleken met “een spons die zichzelf stuk wrijft”.

Onze herder is dan behoorlijk in zijn wiek geschoten. Hij meent dat hij op dat moment niet in staat was uitgebreider op de problemen in te gaan. (“ik kon toen geen goed antwoord geven, ik was toch ziek!”). Daarna worden diverse theologen aangehaald en geciteerd om in een uitvoerige verhandeling zijn mening kracht bij te zetten aangaande het beeld van God, de beeldenverering en het **kruisteken**.³⁸

Omstreeks dezelfde tijd (1656-1658) werd Van der Plaet benoemd tot lid van het vicariaat van het aartsbisdom Utrecht. Korte tijd later werd De la Torre in zwaar overspannen toestand opgenomen in een klooster te Huybergen. Het Haarlems Kapittel, op 30 juni 1659 in vergadering bijeen, wilde graag een bezoek brengen aan de apostolisch vicaris. Alvorens naar Brabant af te reizen besloot men eerst even langs Roelofarendsveen te gaan

afb. 6. *Boerderijkerk* te Lisse met links de pastorie en rechts een hoge schuurkerk zoals ook te Roelofarendsveen gestaan moet hebben. Tekening 18de eeuw. Coll. *Gem.Archief*.

om zich te informeren over de wenselijkheid van zo'n bezoek. Van der Plaet was toen Secretaris van het Vicariaat en uit hoofde van die functie goed op de hoogte van de laatste **ontwikkelingen**.³⁹

Als secretaris was hij het ook die op 20 oktober 1661, ruim een maand na het overlijden van De la **Torre**, in de penneveer klom om een dankbrief naar Rome te schrijven, nadat de nuntius officieus de benoeming van (Oratoriaan) Van Neercassel meegedeeld had. De leden van het vicariaat hadden zich beijverd om deze keuze tot stand te brengen. In deze brief dankten zij de 'Allerheyligste Vader' daarvoor, omdat zij 'de blijdschap van het gemoed niet binnen konden houden'.

In 1663 valt het doek voor Van der Plaet in Alkemade. Hij wordt verban-
nen.

Verbanning uit Alkemade (7663-7666)

"Bij het trieste bericht dat U mij vertelde, sidderden mijn ingewanden. Gewond ben ik door uw verwondingen en bij Uw veroordeling schijnt het mij toe dat ik zelf veroordeeld werd". Een ontroerende reactie van apostolisch vicaris Johannes van **Neercassel** (1662-1686) op de brief waarin Van der Plaet zijn verbanning bekend **maakte**.⁴⁰ Waarom verbannen? De juiste toedracht wordt ons onthouden. Wel wordt duidelijk dat zijn 'verraders' in zijn kennissenkring gezocht dienen te worden. "Ketters hebben jegens U kwaad beraamd", schrijft Van Neercassel. En toen deze zich later in **Roelof-arendsveen** nader op de hoogte liet brengen, ontdekte hij dat diens vijanden in zijn directe omgeving te vinden zouden zijn: "Sijn hier te Utrecht mensen geweest die U Eerw. hebben versmaed, **d'er** sijn er **oock** in de Veene geweest, en in uw eygen familie (= parochie?)".

Voor Van der Plaet moest nu een nieuwe parochie worden gezocht. Zelf zou hij graag in Amsterdam benoemd worden. Door het overlijden van pastoor Wilhelmus Philippus van Gent was daar een plaats vrijgekomen.

Als ook de Amsterdammers met zijn komst akkoord gaan, volgt op 2 sept. 1663 zijn aanstelling: "Ik ken U dezelfde macht toe die U jegens de mensen van Alkemade ter beschikking **stond**."⁴¹

Het pastoraat in Amsterdam is van opvallend korte duur geweest. Op 1 juli 1664 werd hij al benoemd tot pastoor van de Mariakerk, Achter **Clarenburg**, te Utrecht. Het was een benoeming die voor Van der Plaet nare konsekventies zou hebben. Uit latere brieven blijkt dat deze benoeming tot stand was gekomen op uitdrukkelijk verzoek van Van Neercassel, met wie Antonius een zeer goede verstandhouding had. Als secretaris van het Vicariaat en als Protonotarius was zijn aanwezigheid in Utrecht natuurlijk vaak gewenst. Ook zijn studievriend Abraham van Brienens, die pastoor was van

de St. Gertrudiskerk in Utrecht, zal mogelijk zijn komst naar Utrecht beïnvloed kunnen hebben.

Dat de meningen van het Vicariaat verdeeld waren over deze ongewone procedure, spreekt voor zich. Zij immers hadden de Zwolse pastoor **Cornelis Stakenburg** al er van in kennis gesteld dat hij de opvolger zou zijn van pastoor Lichtenberg in de Mariakerk. De besprekingen van Stakenburg en diens opvolger **Somer** (uit Langeraar) waren al rond, toen plotseling uit Utrecht het bericht kwam dat het feest niet doorging. Van der Plaet zou worden benoemd!

Ondertussen werd niet zonder problemen de opvolging in Alkemade geregeld. Antonius had er bij Van Neercassel op aangedrongen zijn kapelaan Franciscus van Arckel (Erckel) te benoemen, omdat het voor hem een gunst zou zijn “als de maagden (lees: geestelijke dochters) in de Veen aan de zeer vrome Arckelius zouden worden toevertrouwd”.

Een moeilijke beslissing, daar vicariaatslid Van Brien en liever zijn neef naar Alkemade zag vertrekken (deze was verbannen uit Weesp), terwijl anderen de capaciteiten van Joannes Vos, eveneens hulp priester in de parochie van Van der Plaet, hoog aansloegen. Augustus 1664 werd Franciscus van Erckel benoemd.“

De parochianen van de Mariakerk waren weinig ingenomen met de komst van Van der Plaet. Zij kenden Stakenburg en hadden hem liever als hun pastoor gezien. Er breekt voor Van der Plaet een moeilijke tijd aan. Achter zijn rug om werden allerlei praatjes verspreid die vruchtbaar werken onmogelijk maakten. Toen hem ter ore kwam dat ook zijn vriend Van Brien en deze roddelcampagne zou steunen, nam hij het besluit om ook achter dit hoofdstuk een punt te zetten.

Neercassel ontkent ten stelligste dat Van Brien en aan de eenvoudige Stakenburg (“die aan een juk gewend is”) de voorkeur zou geven boven de lastige Van der Plaet. Hij noemt dit met klem **lasterpraatjes**.⁴³

Een ontmoeting met enkele oud-parochianen uit Alkemade deed hem besluiten naar zijn vorige parochie terug te keren. Zij beloofden hem woonruimte aan de Oude Ade en een financiële tegemoetkoming.

Terugkeer naar Alkemade was echter onmogelijk. Hij zou zonder toestemming van de heer van Alkemade niet worden toegelaten. Bovendien was Franciscus van Erckel daar nu pastoor en het Vicariaat wilde onder geen beding dat deze de pastorie te Roelofarendsveen zou verlaten. Toch besluit Van der Plaet op dit voorstel in te gaan. Hij maakt dit aan de Apostolisch Vicaris bekend en wijst er op dat een langer verblijf in Utrecht zijn ziekte slechts zou verergeren.

Van Neercassel reageert in een scherpe brief die voor deze keer niet eens in het Latijn geschreven werd. Er was zeker haast bij (25-12-1664)!⁴⁴

Hij weerspreekt hierin de beschuldiging dat hij te weinig zorg zou hebben besteed aan de positie waarin Van der Plaet is aanbeland. Geen goed woord heeft hij over voor het besluit om naar Alkemade terug te keren. Daar, “op d’oudaa ofte eenige andere bijgelegen plaatsen”, is het absoluut onveilig. Daar wonen zijn vijanden die er slechts op uit zijn om hun grootheid te stellen boven zijn “verklijsning”.

Inmiddels is Van der Plaet een kijkje gaan nemen in Roelofarendsveen. Het verlaten van zijn Utrechtse statie zonder toestemming van de apostolisch vicaris wordt hem natuurlijk niet in dank **afgenomen**.⁴⁴ In de twee brieven die hierop volgen (nu wel in het Latijn) wordt duidelijk dat Van der Plaet, ondanks deze ongehoorzaamheid, door Van Neercassel in bescherming wordt genomen. Hoewel er voldoende argumenten voorhanden zijn om Van der Plaet in dezen zijn zin niet te geven, besluit hij om het ontslag als pastoor van de Mariakerk te accepteren en de zaak niet op de spits te drijven. In een schrijven van eind december 1664 stelt hij: “Ik ontsla U van nu af van elke zorg over de Utrechtse Statie. Ik wil dat ge blijft leven en niet sterft in eeuwigheid en dat ge Uwe gezondheid, die mij ter harte gaat, niet in gevaar zult **brenghen**”.⁴⁵

De oorspronkelijke benoeming van Comelis Stakenburg wordt op 1 januari 1665 weer van kracht. Hij wordt met open armen ontvangen als de nieuwe pastoor van de **Mariakerk**.⁴³

Als Van der Plaet daarna alles nog eens op een rijtje zet, gaat hij toch twifelen aan de juistheid van zijn beslissing om naar de Oude Ade te gaan. Een pastoorspost in Amsterdam zou hem beter lijken. In een vijftal redenen legt Van Neercassel uit waarom dit af te raden is. In het kort komt het er op neer dat er na de Engelse Oorlog veel armoede heerst, dat de huizen er veel te duur zijn en dat de andere priesters zijn komst naar Amsterdam niet erg op prijs zullen stellen.

Van Neercassel heeft een beter voorstel. Door het overlijden van Bruynesius is er een plaats vrijgekomen in het St Agnesconvent te Emmerik, in het bisdom Kleef. Een aangename plek voor iemand die tobt met zijn gezondheid en aan rust toe is. Het is er zalig wonen: een rijk klooster, een **ruim** huis en een schone tuin; paarden en wagens staan ter beschikking; een rijke huisraad en andere noodzakelijke dingen zullen er het leven **veraangenamen**.⁴⁶

Het aanbod wordt evenwel afgeslagen en Van Neercassel belooft de mogelijkheden in Alkemade te gaan **onderzoeken**.⁴⁷

Hier stuitte hij op de nodige problemen. De komst van Van der Plaet zou onherroepelijk betekenen dat de zo geziene kapelaan Joannes Vossius het veld moest ruimen. Ook wilde hij de positie van de pas benoemde pastoor Franciscus van Erckel niet opofferen aan deze onvoorziene **omstandighe-**

den. De vrees dat de aanwezigheid van Van der Plaet voor Van Erckel aanleiding zou zijn om zijn plaats af te staan aan zijn oud-pastoor, was voor het Vicariaat reden om eerst te zoeken naar een andere oplossing.

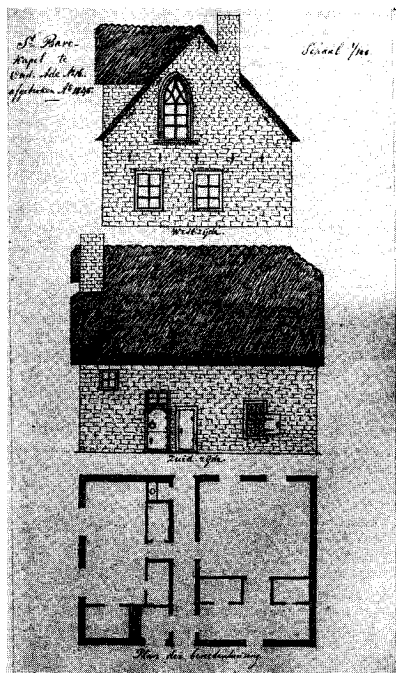
Pogingen om hem te benoemen tot pastoor van Wouw (= Woubrugge e.o.) strandden op fel verzet van de parochianen die zich waarschijnlijk nog goed de perikelen herinnerden die de opvolging van Damasus Douzanus veroorzaakten.

Van der Plaet maakte zijn grieven omtrent de gevolgde procedure per brief bekend aan aartspriester Van der **Graft**.⁴⁸ Uiteindelijk reikte hij zelf de oplossing aan door te stellen dat de positie van Van Erckel niet in het geding zou komen, daar hij al genoeg zou nemen met het meest westelijk gedeelte van de heerlijkheid Alkemade, n.l. De Kaag en de Oude Ade. Een zucht van **verlichting!**⁴⁷

Nu begonnen de onderhandelingen met Jan, Baron van Wassenaar, Heer van Alkemade, om het besluit tot verbanning te niet te doen. Op 20 januari 1666 kreeg Van der Plaet toestemming om zich metterwoon te vestigen aan de Oude Ade.⁴⁹ Heer Vossius vertrekt uit de gemeente.

Dat de in velerlei opzichten teleurgestelde Van der Plaet zich tevreden

*afb. 7. Plattegrond en opstaltekening van de schuilkerk te Oud-Ade, zoals deze tot **1846** heeft bestaan. Tekening van pastoor J.F. Görtz 1873. Archief pastorie Oud-Ade.*

stelde met zo'n kleine parochie vergemakkelijkte het zoeken naar een andere oplossing. Door overleg met de buurtparochies werd hem evenwel een waardig werkgebied aangeboden. Behalve Rijpwetering en Ade werden ook nog aan zijn parochie toegevoegd het **Lageland** onder Warmond, de Vrouweven (behorende tot Rijnsburg) en de Vrije en Lage Boekhorst (eigen Heerlijkheid). Deze laatste drie behoorden eigenlijk tot de parochie Warmond. Vooral bij slecht weer was het echter moeilijk voor pastoor Roxelius, die naast Warmond ook Sassenheim en De Engel tot zijn werkgebied had, om deze gebieden te bedienen. Het is niet uitgesloten dat na diens overlijden (1661) de praktische bediening al vanuit Alkemade werd gedaan.

Pastoor aan de Oude Ade (1666-1678)

Het is dus niet zo dat Van der Plaet in 1666 “voor zich het Westelijk gedeelte wenste te behouden, zijnde het vetste”, zoals Van **Heussen** meent, vermoedelijk op grond van het aantal communicanten. Van der Plaet had weinig keus! Zijn oude pastorie aan de **Veendijk** was immers bezet en het zou op zijn minst onverstandig geweest zijn om juist dáár te gaan werken waar zijn meeste tegenstanders woonden. Hij mocht niet ontevreden zijn dat de Heer van Alkemade hem weer had toegelaten in zijn **ambachtsheerlijkheid**.

Nog minder is waar wat J.P. Görtz vermoedt, n.l. “dat zijn eerste liefde gesproken heeft, zijn genegenheid voor de plek waar hij als jeugdig priester reeds met R. Medenblick aanlandde en **zoo** dankbaar ontvangen was”. Het was juist die plek die hij afwees door te kiezen voor een huis aan de Oude Ade.

Van een “geliefd Oud-Ade” kan men moeilijk spreken. Hij was immers liever naar Amsterdam gegaan. Noch daar, noch in Utrecht, noch in Wouw was hij echter welkom. Het moet een bittere ervaring zijn geweest.

Bij al deze ontwikkelingen heeft zijn gezondheidstoestand een belangrijke rol gespeeld. Al vanaf 1639 (reis naar Leuven) wordt regelmatig melding gemaakt van zijn ziekte.

Na alles wat gepasseerd was, zou men een verstoorde relatie verwachten tussen Van Neercassel en Van der Plaet. Hiervan is echter absoluut geen sprake. Integendeel, de pastoor van Oud-Ade blijkt nog steeds een zeer gewaardeerde kracht, die regelmatig de vergaderingen van het Vicariaat blijft bezoeken.

De briefwisseling tussen hen beiden is uiterst vriendelijk. Wanneer Van der Plaet een vaatje boter laat bezorgen, reageert de verraste Neercassel (“indien ge niet wilt dat ik om deze weldaad het schaamrood op de kaken

gebruiken. Het stond op de plaats aan de Weytsloot waar nu de RK kerk van Oud-Ade staat.

Het pastorale werk viel Van der Plaet zwaar. Hij vroeg om assistentie. In een brief van 17 maart 1667 werd hulp toegezegd in de persoon van de heer Camp ("klein van verstand, maar qua stemgeluid **groot**").⁵⁴ De handicap verergerde. Hij was niet meer in staat zieken te bezoeken en het Woord Gods te prediken (brief 28-4-1675). Zijn kapelaan op dat ogenblik, Van Nes, werd niet in staat geacht de parochie naar behoren te kunnen **leiden**.⁵⁵

Er werd gezocht naar een vervanger en mogelijke opvolger. De parochianen zouden graag Hermanus **Hermans zien**⁵⁶, maar Utrecht besliste anders. Vooral op aandringen van Van Brien en komt Franciscus van der Lisse in 1675 naar Oud-Ade. Hij was geboren in Dordrecht en had zijn studies voltooid (S.T.L.) in Leuven, waar hij sterk beïnvloed was door de ideeën van enkele Jansenistische **professoren**.⁵⁷

Over zijn eerste ervaringen in zijn nieuwe parochie mocht Van der Lisse niet ontevreden zijn. In die geest liet hij zich ook uit in een brief aan Van Neercassel, die uiteraard enthousiast reageerde (brief 31-7-1675).⁵⁸

Op 21 december 1677, acht maanden voor Van der Plaets overlijden, berichtte de apostolische vicaris aan Van der Lisse dat hij -zoals gebruikelijk - Van der Plaets opvolger zou **worden**⁵⁹, zoals ook gebeurde.

Zo mooi als het aanvankelijk allemaal ging, zou het helaas niet blijven. De commotie die onder zijn parochianen ontstond door de opstelling van Van der Lisse tegenover de nieuwe ontwikkelingen in de katholieke kerk en die het kerkbezoek zo sterk deed teruglopen ten gunste van de parochie Hoogmade, valt natuurlijk buiten het bestek van deze publikatie.

De laatste jaren van Antonius van der Plaet

In zijn testament, verleden in 1674⁶⁰ bekent Van der Plaet dat hij geen middelen bezit om zijn personeel te belonen voor alle jaren dat zij bij hem in dienst zijn geweest. Behalve de dienstmaagd (35 jaar trouwe dienst) en de keukenmeid (12 jaar) wordt de knecht en dienaar Johan de Vail genoemd. Hij is 27 jaar in dienst en zou recht hebben op f 1350 boven de kost en inwoning. Om hen enigszins tegemoet te komen legateeerde hij al zijn vorderingen, meubels, huisraad en verdere inboedel, maar bovenal zijn bibliotheek en boeken die hij taxeerde op een waarde van f 1600. De drie huisgenoten accepteerden deze ontwikkeling en beloofden van hun kant dat zij Van der Plaet zijn leven lang behulpzaam zouden blijven.

De toestand verslechterde uiteindelijk zodanig dat hij geheel aan bed gekluisterd was: "Hij **besweek** allenskens in kragten en moest, so wijs en groot man hij geweest was, als een kindt behandelt worden". Op 18 januari

1678 blijkt zelfs de begrafenis al geregeld te zijn. Pastoor Van Erckel, als gelijke van Van der Plaet, zal de dienst leiden. De parochianen zullen daar vrede mee hebben en dit zal in het voordeel werken van Franciscus van der Lisse, zo redeneert **men**.⁶⁰

Na het overlijden van Van der Plaet op 17 augustus 1678 begint het touwtrekken om de boekenkast. Vooral de wetenschap dat al die kostbare boeken naar de drie huisgenoten zullen gaan, zit ook Van der Lisse niet lekker. Van Neercassel geeft hem het advies de bibliotheek even op zijn beloop te laten. Er zijn belangrijker zaken.

Inmiddels heeft een neef van Antonius, Gerardus van Breeckelingkam, met kennersblik de inhoud van de boekenkast getaxeerd. Hij is taalmeester in Leiden. Met zijn broer Jan (kleermaker) is hij de enige erfgenaam van hun oud-oom Antonius van der Plaet.“ Wanneer zij echter worden overtuigd van de echtheid van het testament van 16 oktober 1674, leggen zij op 1 september 1678 voor de notaris een verklaring af waarin zij afstand doen van hun rechten ten gunste van de in het testament genoemde legatarissen.“

Voor het katholieke volksdeel van de gemeente Alkemade is het werk

afb. 9. Huidige St. Bavokerk en pastorie van Oud-Ade. Op deze plek woonde ook reeds pastoor Van der Plaet.

van Antonius van der Plaet van grote betekenis geweest. Zijn invloed op de plattelandsbevolking was niet gering. In de dorpen Roelofarendsveen, Rijpwetering en Oud-Ade kreeg de Reformatie nauwelijks een kans. Zelfs na meer dan drie eeuwen is het stempel dat de geestelijke leiders hebben gedrukt op de verschillende dorpen in Alkemade, nog duidelijk herkenbaar. Zo bleven De Kaag en Oude Wetering, waar de Nederduits Gereformeerde Kerk een eigen gemeente had, overwegend protestant.

Laval overleed in 1684. Hij heeft zijn biografie niet kunnen afmaken. Een andere hand voegde er een laatste alinea aan toe, die eindigt met: “Hij (= Van der Plaet) stierf op de Oude-Ade, daar hij sedert zijn verbanning woonplaats had verkoren, den 17 Augusti des jaars 1678, naerdatt hij sijn gemeente boven de XLVIII jaren godtvrugtig, godsdienstig ende tot groots nut hadt bestierd. R.I.P.”

NOTEN

1. Vertaling: Aldus getuig ik Joannes **Laval** uit Luxemburg, Magister in de Kunsten en de Filosofie.
2. Joannes Petrus Görtz werd geboren op 21 december 1828 te Medemblik. Hij was van 1863 tot 1885 pastoor te Oud-Ade.
3. Veel steun heb ik hierbij gehad van drs. J.D. van der Poel, wiens hulp vooral bij het vertalen van de vele in het Latijn gestelde brieven onontbeerlijk was.
4. Pater Charles de Condren volgde in 1629 kardinaal Pierre de **Bérulle** op als Generaal van de **Oratorianen**.
5. In 1635 (jaar van de pest) werden twee van hun kinderen begraven. Ook Abigaël overleed omstreeks die tijd. Zij liet drie dochters na: **Marij**, **Jannetje** en Margriet. Jan Otte **Schar(e)ley** ging op 8 juni in ondertrouw met Teuntje Jansdr. van Ronse uit Roelofarendsveen. Abigaël en haar gezin zijn overgegaan tot het katholieke geloof.
6. Later keerde **Marius** naar Holland terug. In die tijd dat hij in Amsterdam woonde, hebben zijn ontmoetingen met Joost van den Vondel bijgedragen tot diens overgang naar de katholieke kerk. Vondel heeft een gedicht aan hem opgedragen.
7. RA Utrecht, Archief van de Oud Bisschoppelijke Clerezie (O.B.C.) 464, *Oratio Anthonius Anthonii Leydensis in elegium Sasboldi Vosmeri*.
8. GA Leiden, Huisarchief **Warmond**.
9. ARA Den Haag, Archief NH kerk, classis Leiden en Rijnland, deel 3 (19-5-1608).
10. Als **n.** 9, deel 5 (2-2-1655).
11. De boerderij van Simon van Kints lag tussen de **Veendijk** en de **Braassemermeer**.
12. GA Leiden, Oud notarieel archief, protocol M. **Brasser**, inv.nr. 387 (7-4-1633) en inv.nr. 390 (25-10-1636).
13. De boerderij van **Leentgen Cornelisdr.**, weduwe van Willem Corsse, stond ook aan de Veendijk, niet ver van het huis van Van der Plaet. Het gezin telde acht kinderen (vijf zoons en drie dochters). Van hen was **Cornelis** eigenaar van de grond waarop de pastoor zijn huisje bouwde. Engel liet een grote schoenmakerswerkplaats zetten die als schuilkerk dienst deed, en Jan was eigenaar van het huis **ten noorden van dat van Van der Plaet**, dat op 22-11-1638 aan tweeklopjes werd verkocht. ARA Den Haag, rechterlijk archief Alkemade 78.
14. ARA Den Haag, rechterlijk archief Alkemade 77 (13-12-1634).
15. **Dammas** en **Mouring** van der Does (**Damasus** en **Mouritius Douzanus**) waren zoons van Jacob **Leendertsz.** van der Does. wonende in het Westeinde van Esselikerwoude. Dammas

werd ca. 1647 **de** eerste pastoor van Jacobswoude. **Mouring** komt voor op een lijst van studenten die in Leuven een beurs genoten (O.B.C. 737). H'j overleed 27 juli 1661 te Voorburg. Andries van Kints (Andreas Caesarius) was tot 1645 kapelaan bij Van der Plaet. In **dat jaar** werd hij benoemd tot pastoor in de Juffrouw **Idastraat** in Den Haag. Tot zijn **dood** (6-12-1677) zou hij in Den Haag als pastoor blijven. Roemer Boot van **Wesel** (zoon van Anna Roemer Visscher) **maakte** bij zijn portret een **kort** lofdicht op het **32-jarig pastoraat**. Ten onrechte wordt hem soms de familienaam "**De Keyser**" toegedicht (*Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, 5 (1877). **Adrianus Stella** wordt genoemd als pastoor te Pijnacker, Rijnsaterwoude en Culemborg.

16. RA Utrecht, O.B.C. 569.

17. RA Utrecht, O.B.C. 521.

18. De Swert, *Chronicon Congregationis Oratorii Dom. Jesu. (1740)* 62-63.

19. H.F. van **Heussen**: *Historia Episcopatum foederati Belgii* (Leiden 1719) 482, en Id. *Batavia Sacra II* (Utrecht 1754) 275.

20. *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 7 (1879).

21. ARA Den Haag, rechterlijk archief Alkemade 78 (23-5-1637).

22. **Oratorianen** zijn seculiere priesters, verenigd in een congregatie. Het Oratorium van Frankrijk was al in 1613 gesticht door Pierre de **Bérulle**. De **Leuvense** vestiging dateert van 1626. De ideeën van Cornelis Jansenius, neergelegd in zijn *Augustinus sive doctrina sancti Augustini*... hadden er grote invloed.

23. Kopieën van deze getuigenissen in archief O.B.C. 520, **nrs.** 147, 148, 149.

24. Mededeling prof. Frijhoff te Rotterdam.

25. RA Utrecht, O.B.C. 521.

26. Louis Broer was een zoon van Cornelis Broer Dircx en Neeltje **Louwen**. Het gezin woonde aan de zuidzijde van de Woutwateringh te Esselijkerwoude.

27. ARA Den Haag, archief NH **kerk**, classis Leiden en Rijnland, deel 4. In de vergadering van 6 november 1646 verklaren twee ouderlingen van Woubrugge dat zij **Louis Cornelisz.** meermalen "**broederlijk**" hebben aangesproken in zijn "apostatie (**geloofsafval**), doch hij pertinaceert (volhardt)". Juist in deze tijd maakte de kerk van Woubrugge een onrustige periode door. De katholieke heer van Esselijkerwoude **weigerde**, ondanks duidelijke afspraken, ds. Ab Otto te beroepen.

28. In 1644 reist **Dammas** van der Does met Van der Plaet mee naar Leuven, waar hij zich op 10 juni laat inschrijven als student, waarna hij als magister **Douzanus** naar zijn **geboorteplaats terugkeert**. (**Matrikels** van Leuven).

29. RA Utrecht, O.B.C. 697.

30. Fredericus Ludolphus van **Metelen** was een zoon van **Gerardus** van **Metelen**, advocaat in Oldenzaal en baljuw van Almelo.

31. RA Utrecht, O.B.C. 567, nr. 40 (27-1-1652).

32. RA Utrecht, O.B.C. 736, nr. 28 (11-5-1655).

33. *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* (1965), afl. III.

34. RA Utrecht, O.B.C. 736, pag. 212 (22-5-1658).

35. RA Utrecht, O.B.C. 736 (10-6-1661).

36. Henricus van der Graft werd in 1611 te Leiden geboren als zoon van Jan **Thymansz.** van der **Graft** en Maria Gillisdr. van **Heussen**. Van 1651 tot 1661 was hij pastoor te Langeraar. Tot ongenoegen van Van **Neercassel** verliet hij in 1661 deze parochie, waar hij moeilijk kon wennen. Hij vestigde zich te Leiden. De meeste tijd echter bracht hij door op zijn buitenhuis te **Warmond**. Behalve aartspriester was hij van 1656 tot 1683 kanunnik van het Utrechts Kapittel. Schuilnamen: **Fossanus**, **Fossaeus**, Pachomius en **Ernestus** (de) **Valck**. Hij overleed op 16 juni 1694.

37. Bij het diploma, dat nog bewaard wordt in de pastorie van Oud-Ade, worden aan Van der Plaet de volgende titels en functies toegeschreven: 1. Begiftigd met de graad van Licentiaat in de Gewijde Theologie, 2. **aartspriester** van Leiden en Rijnland, 3. kanunnik van de collegiale **kerk** van de H. Maria ad gradus in **Mainz**, en 4. pastoor van de heerlijkheid Alkemade, alsmede van Rijnsaterwoude, Leimuiden en De Kaag. Uit deze zinsnede blijkt dat het eiland De Kaag dus al voor 1658 was overgeheveld van de parochie **Warmond/Sassenheim** naar **Rijnsaterwoude**.

38. RA Utrecht, O.B.C. 678 (11-1-1667).
39. *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 15 (1888).
40. RA Utrecht, O.B.C. 599 (18-8-1663).
41. RA Utrecht, O.B.C. 599 (25-12-1664).
42. RA Utrecht, O.B.C. 599 (24-8-1664).
43. RA Utrecht, O.B.C. 599 (23-1-1665).
44. RA Utrecht, O.B.C. 599 (oktober 1664).
45. RA Utrecht, O.B.C. 599 (december 1664).
46. RA Utrecht, O.B.C. 599 (13-2-1665).
47. RA Utrecht, O.B.C. 599 (29-5-1665).
48. RA Utrecht, O.B.C. 599 (26-6-1665).
49. RA Utrecht, O.B.C. 599 (20-1-1666).
50. RA Utrecht, O.B.C. 600 (6-8-1669).
51. RA Utrecht, O.B.C. 601 (16-4-1671).
52. ARA Den Haag, rechterlijk archief Alkemade 85 (16-8-1666).
54. RA Utrecht, O.B.C. 599 (17-3-1667).
55. RA Utrecht, O.B.C. 603 (28-4-1675).
56. Van **Brienen** vond **Hermans** niet geschikt om pastoor te worden. In een brief dd. 25-6-1675 schrijft hij dat **Hermans** een plaats heeft gevonden in Culemborg ("Ik hope dat hij daar wel tevreden sal zijn").
57. Franciscus van der Lisse was te Dordrecht geboren als zoon van **Marinus** van der Lisse en **Petronelle** Dichters. Tot 1671 werkte hij in de streekparochie Goes. Op 21 februari 1671 werd hij overgeplaatst naar Dordrecht. Daar moest hij trachten een ruzie met pastoor **Halling** in goede banen te leiden, die ontstaan was na het overlijden van pastoor Van Heumen.
58. RA Utrecht, O.B.C. 603 (31-7-1675 en 7-8-1678).
59. RA Utrecht, O.B.C. 605 (21-12-1677).
60. ARA Den Haag, oud notarieel archief Ter Aar (16-10-1674).
61. **Gerardus** en Jan van **Breeckelingkam** waren kleinkinderen van Abigaïl Thonisdr. (van der Plaet) en Johan Otto Scharlij. Hun dochter **Marij Scharlij** trouwde 4-4-1648 met de kunstschilder **Quirijn Gerritsz. van Breeckelencam**. Gerrit van **Breeckelencam** liet zich in 1664 als veertienjarige als student te Leuven inschrijven.
62. GA Leiden, oud notarieel archief, protocol L. van **Swieten**, inv.nr. 997 (1-9-1678).

HET TWEEVOUDIGE JUBILEUM VAN DE GEREFORMEERDE KERK VAN WASSENAAR

door

H.J.Ph.G. Kaajan

1990 was voor de Gereformeerde Kerk van Wassenaar-Dorp om twee redenen een belangrijk jaar. Allereerst omdat het op 15 juni 75 jaar geleden was dat er een eigen kerk werd geïnstitueerd. Vervolgens omdat op 22 februari 1940 de (tweede) Zijllaankerk een halve eeuw geleden in gebruik werd genomen.'

In dit artikel wordt begonnen met een overzicht van het ontstaan van de Gereformeerde Kerk. Daarna wordt uitgebreid ingegaan op de geschiedenis van de twee kerken aan de Zijlleen en de ene kerk aan de **Bloem**-campaan, waarbij zowel vanwege het jubileum als de architectonische waarde met name aan de door B.T. Boeyinga ontworpen Zijllaankerk aandacht zal worden besteed.'

De instituering

Aan het begin van de 20ste eeuw telde Wassenaar ongeveer 4.000 inwoners. In die tijd werd met de bouw van de villaparken rond kasteel Wassenaar, in "De Kieviet", rond "De Pauw", bij "De Drie Papegaaien" en in Rijksdorp begonnen. Later volgde in Kerkehout en **Oostdorp** voor de minder welgestelden sociale woningbouw. Wassenaar raakte ook minder geïsoleerd: door de aanleg van de spoorlijn Rotterdam (Hofplein) - Scheveningen in 1908 en door de tramverbinding 's-Gravenhage - Leiden in 1923. Hierdoor vestigden zich hier steeds meer mensen en bedroeg het aantal inwoners in 1930 reeds 12.000, wat een verdrievoudiging inhield ten opzichte van 1910, terwijl er in 1939 zelfs al 18.000 inwoners woonden. Het oorspronkelijke mannenoverschot maakte allengs plaats voor een vrouwenoverschot. Dit hield ongetwijfeld verband met het vele vrouwelijke huishoudelijke personeel, dat bij de nieuwe bewoners in Zuid in dienst was. Door de vestiging van allochtone forensen werd Wassenaar van een landbouwgemeente deels een villadorp.

Ook op kerkelijk terrein veranderde er in 1930 dientengevolge het nodige. Zo daalde het aantal katholieken in het van oorsprong katholieke Wassenaar van ongeveer 60% tot ongeveer 40%, terwijl de hervormden een lichte stijging te zien gaven van 29,5% tot 31%.³ De gereformeerden maakten toen ruim 3% van de totale bevolking uit.⁴ Vooral door de bebouwing in zuidelijke richting moesten deze kerkgenootschappen tot nieuwbouw overgaan. Zo nam de Nederlandse Hervormde Gemeente reeds in 1924 naast de Dorpskerk aan de Dorpsstraat de Kievietkerk in gebruik⁵, terwijl de plaatselijke afdeling van de Nederlandse Protestantenvbond eind dat jaar aan de Lange **Kerkdam** een gebouw kreeg.” De Rooms-Katholieke kerk volgde in 1932, toen zij naast de **St. Willibrorduskerk** aan de **Kerkstraat** nog De Goede Herderkerk aan de Stoeplaan **inwijdde**.⁷ Lang daarvoor hadden de gereformeerden op 13 juni 1916 hun eerste bescheiden kerkgebouw in gebruik genomen.’

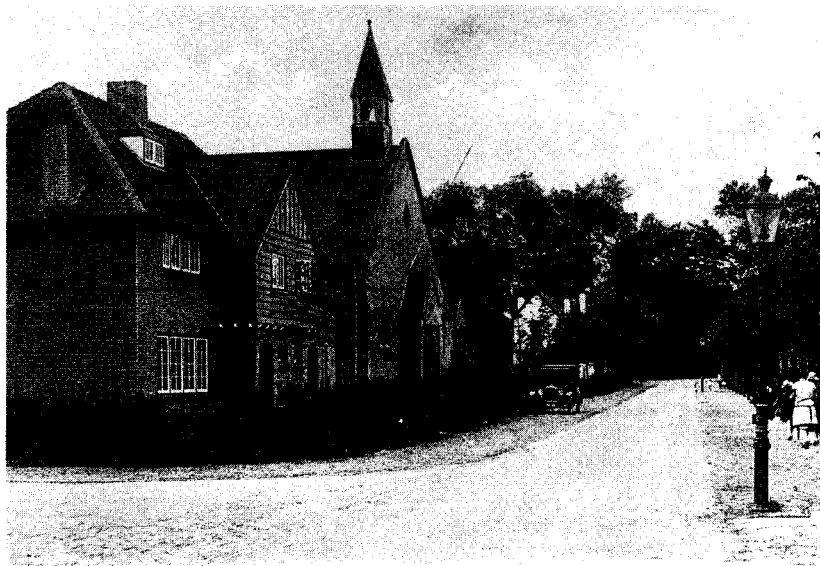
Hoe was het nu tot de instituering van laatstgenoemde kerk gekomen en was de Afscheiding en de Doleantie voordien geheel aan Wassenaar voorbij gegaan? Voor zover bekend richtte een aantal bezorgde gemeenteleden van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1856 aan hun kerkeraad een schrijven, maar instituering van een eigen Christelijke Gereformeerde Kerk bleef toen **achterwege**.⁹ In de in hetzelfde jaar opgestelde lijst van gemeenteleden is zelfs sprake van Afgescheidenen, die “in zekere betrekking tot de gemeente stonden”. Omstreeks 1885 oefenden” ouderlingen van de Christelijke Gereformeerde Kerk van Leiden, afdeling Herengracht”, te Wassenaar in een **bollenschuur**.¹³ Ongeveer vijf jaar later riep ds. J.C. Sikkell van de Doleantiegemeente te ‘s-Gravenhage in het Zuid-Hollandsch Kerkblad op tot een “reformatie” te Wassenaar.” Sinds er op 14 mei 1889 te Voorschoten een Gereformeerde Kerk was geïnstitueerd, was het ook voor de Wassenaarders mogelijk daar ter kerke te **gaan**.¹⁵ In 1892 hadden de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Nederduits Gereformeerde Kerk (Dolerende) zich op landelijk en classicaal niveau verenigd. Vanaf die tijd voerden zij de naam van Gereformeerde Kerken in Nederland. De eerste keer dat de Provinciale Synode van Zuid-Holland daarna bijeenkwam, werd besloten Wassenaar, waar dus nog geen kerk was geïnstitueerd, niet langer onder de Classis ‘s-Gravenhage, maar onder die van Leiden te laten ressorteren.” Op dat moment was dit geografisch gezien een begrijpelijke maatregel, daar de gereformeerden van het toenmalige Wassenaar vooral op het naburige Voorschoten waren aangewezen. Door de hiervoor al vermelde uitbreiding in zuidelijke richting zou dit veranderen. De in Zuid woonachtige gereformeerden gingen dan ook niet naar Voorschoten, maar naar de inmiddels verdwenen Oosterkerk aan de Zuid-Oost Buitensingel (thans Oranjevuitensingel) te ‘s-Gravenhage.

In 1915 was het aantal gereformeerden in Wassenaar dermate toegenomen, dat zeven manslidmaten op 3 maart in een gecombineerde vergadering met de kerkeraad van Voorschoten de mogelijkheid van het institueren van een kerk te Wassenaar bespraken. Zoals gebruikelijk waren de meningen verdeeld over de vraag of men eerst een kerkgebouw moest stichten dan wel een predikant beroepen. Besloten werd aan het eerste onderwerp de prioriteit te geven. Overigens verwachtte men wel moeilijkheden met enige leden van de Hervormde Kerk, daar ds.J.G. Klomp “gereformeerd” preekte en dacht. Zo ageerde hij in dat zelfde jaar tijdens de kerkvisitatie tegen het hervormde begrip van de volkskerk en drong hij er op aan de belijdenis serieus te nemen.¹⁷ Eind maart lichtte de met de instituering belaste commissie ds.Js. van der Linden van ‘s-Gravenhage, de wijkpredikant van de Oosterkerk, over de voorgenomen plannen in. Op 29 maart werd het met het gemeentelid N.M. van Rooijen gesloten voorlopig koopcontract van een stuk bouwgrond aan de Kerkdam in een gemeentevergadering voorgelezen. Moeilijkheid hierbij was dat men voor een dergelijke handeling rechtspersoonlijkheid moest hebben. Hiervoor moest zo snel mogelijk een kerkeraad worden geformeerd. Wel impliceerde dit dat er dan een vacante gemeente werd geïnstitueerd, die een consulent nodig had. Voorlopig stelde de voornoemde heer Van Rooijen een leegstaand pakhuis in het Oostdorp beschikbaar voor de in de toekomst te beleggen bijeenkomsten. Op 21 april vergaderden op verzoek van Deputaten van de Classis Leiden 65 mannen en vrouwen ten huize van de heer W. Brak op de boerderij “De Drie Papegaaien” nabij het landgoed Backershagen.¹⁸ Op de vraag naar de motieven van het verzoek om instituering werd als belangrijkste argument genoemd dat, wanneer de jeugd in de volkskerk opgroeide, deze hier later niet meer uit te krijgen was. Daarnaast bleek de afstand tot Voorschoten voor sommigen in de praktijk een bezwaar, wat ds.N. Koers van Noordwijk aan Zee hierop deed vragen of men dan niet uit gemakzucht handelde in plaats van uit verlangen naar de band des geloofs. Hem werd geantwoord, dat ds. Klomp zelf hun geen ongelijk gaf in hun verlangen naar een eigen kerk en dat hij hen persoonlijk hierin niet zou tegenwerken. Wel waren twee niet aanwezige gezinnen beducht dat er een strijd tegen de Christelijke school zou ontstaan, daar die van de Hervormde Kerk uitging. Op 6 mei 1915 verzocht de Gereformeerde Kerk van Voorschoten de Classis Leiden, ondanks het feit dat de kerk te Wassenaar voorlopig een hulpbehoevende gemeente zou zijn, aan de instituering daarvan mee te werken. Vrijwel gelijktijdig werd er met de tuinder J. van Beek een huurcontract gesloten voor het gebruik van de bol-lenschuur “Fortificatie” als tijdelijk kerkgebouw.¹⁹ De eerste dienst werd op 24 mei, tweede Pinksterdag, gehouden voor ongeveer honderd personen.

Drie dagen later werden twee ouderlingen en twee diakenen gekozen, met wier bevestiging op 15 juni de instituering van de Gereformeerde Kerk van Wassenaar met 84 belijdende en 100 doopleden een feit was.²⁰

Kerkgebouw en predikant

Op de eerste kerkeraadsvergadering van 16 juni werd meteen een renteloze lening en een obligatielening voor **kerkbouw** uitgeschreven. Naast eigen gemeenteleden tekenden hierop onder andere dr.A. Kuyper, ds. H. Altingh en ds. Js. van der Linden in. Door het gratis aanbod van een ontwerp van architect J. Kraaij uit Hillegom in september 1916 was men ondanks de gebrekkige financiën al in staat aannemer C. van Tol de bouw van een kerkje te gunnen. Precies een jaar later op tweede Pinksterdag kon de gemeente dit officieel in gebruik nemen.” Deze uiterst sober gehouden **zaalkerk** met 270 zitplaatsen was een voorbeeld van een typisch **timmermanskerkje**. Het lag met de voorgevel aan de toen nog geheel onbebouwde Zijlleen. Daarachter stond nog een losstaande schuur. Op 24 november 1918 kreeg Wassenaar in de persoon van ds.F.A. van der Heyden zijn eerste

afb. 7. *Zijlleen* te Wassenaar met in het midden de Gereformeerde kerk van architect J. *Kraaij* uit 79 16/ 1 7. Reproductie van een ansichtkaart door A. van Kamp. Coll. *Gem.Archief* Wassenaar.

eigen predikant²², zodat men binnen betrekkelijk korte tijd een volwaardige zelfstandige, zij het wel hulpbehoevende, gemeente was.

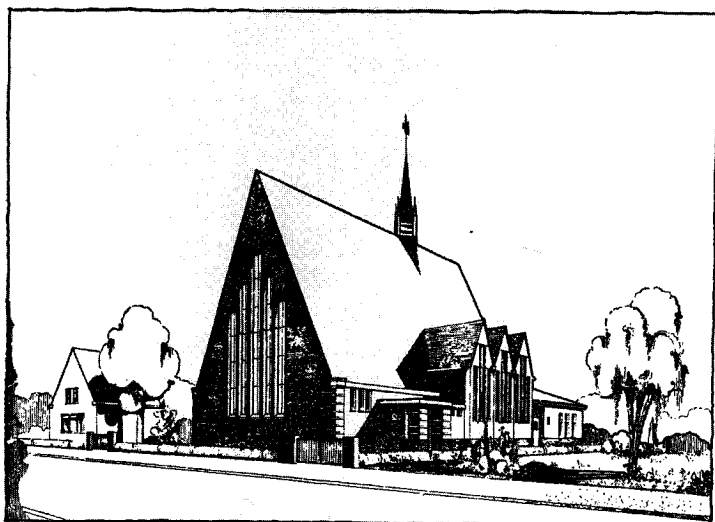
De eerste jaren werd de gemeentezang op een harmonium begeleid. Op instigatie van de Jongelingsvereniging "Groen van Prinsterer" werd er in 1918 een Orgelfonds gesticht. Dit resulteerde in de bestelling van een orgel bij de Schiedamse firma A. Standaart, dat op 21 mei 1925 werd ingespeeld."

Kerkbouwplannen

Door de groei van de burgerlijke gemeente nam het ledental van de kerk aan het begin van de jaren twintig aanmerkelijk toe. Een vermeerdering van het aantal zitplaatsen in de bestaande kerk zou slechts een tijdelijke oplossing hebben betekend. Aangezien men toentertijd 's zondags te voet ter kerke ging, werd aan de bouw van een tweede kerk in Wassenaar-Zuid gedacht. Vanaf dr. J.C. Rullmann's komst in 1928 als opvolger van ds. Van der Heyden keerden de kerkbouwplannen regelmatig op de kerkeraads-agenda terug. Met het oog op uitbreiding van het bestaande kerkgebouw was de pastorie destijds niet naast de kerk, maar aan de Santhorstlaan gebouwd. Door de verbeterde financiële positie van de kerk was de jaarlijkse subsidie van de Classis Leiden inmiddels niet langer meer nodig.

Eind 1929 ging een kerkeraadscommissie voor het eerst naar bouwgrond voor een kerk in Wassenaar-Zuid op zoek. Enkele maanden later werd ook de mogelijkheid van uitbouw van de bestaande kerk of van het inbouwen van een galerij besproken. De Haagse architect L. Cussell ontwierp hiervoor enige tekeningen. In november 1930 werd besloten tot uitbouw over te gaan. Om financiële redenen ging dit plan echter niet door. In mei 1931 meldde de Amsterdamse architect J.H. van der Veen graag in betere tijden hiervoor ontwerpen te willen indienen. In afwachting van kerkbouw in Wassenaar-Zuid werd begin 1931 een autobusdienst voor de kerkgangers naar de Zijllaan ingelegd. Twee jaar later werd in het gymnastieklokaal van de school aan de Bloemcamplaan met godsdienstoefeningen begonnen. Toch loste dit het zitplaatsengebrek in de Zijllaankerk niet op. Daarom werd er in februari 1935 naast de Bouwfondscommissie een Bouwcommissie benoemd. Een maand later kreeg de Amsterdamse architect Boeyinga opdracht een schetsontwerp te maken. De keuze was op hem gevallen, omdat men iemand met ervaring zocht en dr. Rullmann door zijn Haarlemse collega A.M.Boeyinga, broer van de architect, op hem was geattendeerd.²⁴ Boeyinga was sinds de vrijwel gelijktijdige bouw van de Kloppersingelkerk in Haarlem" en het Witte kerkje in Bergen (N-H) in 1927" meteen alom bekend en onder zijn collega's gerespecteerd. De Bouwcommissie was in Haarlem ter plaatse polshoogte wezen nemen. Een herhaald

GEREFORMEERDE KERK te WASSENAAR

NIEUW TE BOUWEN KERK AAN DE ZIJLLAAN.

afb. 2. De eerste door B. T. Boeyinga ontworpen kerk aan de Zijllaan (die niet is gerealiseerd). Tekening op een circulaire ter geldwerving, 1935. Foto Algemeen Rijksarchief.

aanbod van architect Van der Veen bracht geen verandering in de gemaakte keuze. Op de vergadering van de kerkeraad met de gemeenteleden op 3 maart riep dr. Rullmann de tegenstanders van **kerkbouw** op tot medewerking, toen hij zei: “Wij, des Heeren knechten zullen bouwen en de Heere van den Hemel zal het ons doen gelukken”. Zelf zou hij het resultaat daarvan niet zien, daar hij kort daarna plotseling overleed (2 april 1935).

Van ontwerp tot ontwerp

Het in mei 1935 door Boeyinga voor Wassenaar ingediende ontwerp” vertoonde de nodige overeenkomst met de gereformeerde kerken in Almelo* en Wageningen”, die respectievelijk in oktober en december 1935 in gebruik werden genomen, met name met die van Wageningen, die als ontwerp van een eenvoudig kerkje tot een fraaie **zaalkerk** met aan weerszijden drie ondiepe zijbeuken uitgroeide. Het Wassenaarse ontwerp had in het verlengde van de lengte-as hoger opgetrokken zijmuren dan Boeyinga tot

dan toe placht toe te **passen**.³⁰ Omdat de Commissie van Beheer in diezelfde tijd op de hoek van de **Bloemcamplaan/Bremhorstlaan** een stuk bouwgrond voor Wassenaar-Zuid wilde aankopen, hadden enkele leden bedenkingen over de financiële haalbaarheid. Er waren er zelfs, die meenden dat de preekgelegenheid in Zuid vanwege de plannen tot **kerkbouw** aan de Zijlleen maar weer opgeheven moest worden. Een peiling naar de offerbereidheid van de gemeentelieden om voor twee nieuwe kerken extra geld bijeen te brengen was teleurstellend. Ook nu weer waren er, evenals in 1915, die de voorkeur gaven aan de benoeming van een hulpprediker of een tweede predikant boven kerkbouw. Anderen waren bevreesd dat dit evenals in 1925 te 's-Gravenhage, tot een kerkplitsing zou leiden, wat overigens geen kerkscheuring inhield, maar het besluit dat er aldaar om organisatorische redenen binnen één burgerlijke gemeente twee zelfstandige kerken naast elkaar waren **geïnstitueerd**.³¹ In 1941 zou dit om geheel andere redenen toch ook nog in Wassenaar gebeuren."

Niets scheen evenwel de uitvoering van de **kerkbouw** meer te kunnen tegenhouden. Het plan werd zelfs uitgebreid met de bouw van een **kosterswoning** en een gaanderij. Maar toen de datum voor de aanbesteding al vast stond, wilde de gemeente eind juli 1936 door het bezwaarschrift van één der omwonenden de vereiste toestemming voor wijziging van de **achtergevelrooilijn** opeens niet verlenen. Daarop liet de Commissie van Beheer Boeyinga voor twee andere locaties, te weten op de hoek van de **Hoflaan/Jonkerlaan** en aan De Lus een ontwerp maken. In het eerste geval werd geadviseerd evenals bij de kerk te Bergen en bij de in aanbouw zijnde **Waalkerk** te Amsterdam" voor een kerk en kosterswoning met een breder front te kiezen, zodat de grootte van de bouwgrond minimaal kon blijven. Dit betekende echter dat de kerk ongeveer twee keer zo groot moest worden als die in Bergen, waardoor het dak erg hoog zou worden en de bouw zeer kostbaar. Toepassing van de door Boeyinga uitgedachte waaivormige plattegrond zoals bij de **Waalkerk** kon evenmin, daar de kerk van de Schoonheidscommissie een landelijk karakter moest hebben. Uiteindelijk werd op 10 november 1936 toen maar besloten om voor **kerkbouw** aan De Lus te kiezen. Nadat Boeyinga hier enkele tekeningen voor had gemaakt, bleef het bouwterrein voor onoverkomelijke bezwaren zorgen. Toen deze niet uitvoerbaar bleken, kwam de Bouwcommissie op haar eerder unaniem genomen besluit terug en werd toch weer voor de Zijlleen als locatie gekozen. Dit had vergaande consequenties voor Boeyinga, omdat dit stuk bouwgrond niet de bouw van een kerk met relatief lage zijwanden en een **dakspits** als bekroning toelieten. Daarom kwam hij in september 1937 met een geheel nieuw ontwerp, dat op geen van zijn vroegere kerken leek. Ditmaal was hij van de vroegchristelijke basiliek uitgegaan. De redelijk hoog

opgetrokken muren en het feit, dat de kerk in een huizenrij kwam te staan, vroegen om een toren met **klokkestoel**.³⁴ De stijging van de **materiaal-**kosten veroorzaakte een voor de Bouwcommissie onoverkomelijk **financieringssysteem**, zodat men bedong dat er voor f. 10.000,- op het ontwerp moest worden bezuinigd. Het aantal zitplaatsen werd teruggebracht tot 850, terwijl het trappenhuis in de toren werd ondergebracht. De aanvaankelijk voor een deel onder de grond geprojecteerde bijlokalen, waarvoor de nieuwe predikant ds.M.P. Feringa zelf tekeningen maakte, konden later door de aankoop van een stukje grond naast de kerk worden gesitueerd. Hoewel opdrachten daartoe niet in het archief zijn te vinden, maakte Boeyinga in december 1937, toen de Bouwcommissie nog met hem over de kostenoverschrijding onderhandelde, enige ontwerptekeningen voor een uitbreiding van het bestaande kerkgebouw: door aan de beide zijden een zijvleugel aan te bouwen wilde hij de bestaande **zaalkerk** veranderen in een kerk met een waaiervormige plattegrond, waarbij de bijlokalen tegen één der zijvleugels waren gelegen.“ Uiteindelijk kreeg Boeyinga op grond van het in juli 1938 ingediende ontwerp toestemming om dit uit te voeren. Het betrof hier een ontwerp, dat qua plattegrond met zijn tweede ontwerp overeenstemde, maar dat met name in zijn uiterlijke verschijningsvorm, zoals onder andere de vorm van de toren, was gewijzigd. Na goedkeuring van de Schoonheidscommissie en van B. en W. van Wassenaar werd de bouw in maart 1939 voor f. 30.860,- gegund aan de laagste inschrijver, de **Wasse-**naarse fa.M. van der Bent en Zn. De ijzerconstructie werd apart voor f. 5.575,- aan de N.V. **Snelbouw** te Amsterdam aanbesteed.

Op zondag 2 april 1939 werd in het oude kerkje aan de Zijl aan de laatste kerkdienst gehouden. Vanaf die tijd werden de godsdienst oefeningen in een houten hulpkerk, een botenloods in de Jachthaven “Princehaven”, gehouden.“ Door de strenge winter van dat jaar werd daar veel kou geleden. Enkele dagen na de laatste dienst werd al met de sloop van de kerk begonnen. Er was zeven maanden voor de bouw uitgetrokken. Op het laatst leek zich een moeilijkheid voor te doen, doordat de inspecteur van Bouwtoezicht na het gereedkomen van de fundamenten bezwaar maakte tegen de **overschrijding** van de rooilijn, welke het gevolg was van de uitsprong van de steunbeer voor de toren. Uiteindelijk werd hier toch mee ingestemd. Kort daarna legde **ds.Feringa** op 19 juli de eerste steen en metselde hij in een loden koker een door het eigen gemeentelid **Roeland Koning** vervaardigde oorkonde in.³⁸ Door een stagnatie in de levering van de natuursteen was de kerk pas een maand of wat later dan bedoeld gereed. Hoewel het kerkgebouw hierdoor duurder werd, prefereerde de Bouwcommissie later toch voor de afwerking van de gevels het gebruik van handgevormde boven die van mechanische steen. Het interieur trok de aandacht

afb. 3. Exterieur van de door B. T. Boeyinga gebouwde kerk aan de Zijllaan. Foto A. van Kamp 1989.

door zijn lichte kleurschakeringen. De met verf behandelde muren waren in wit kalkzandsteen uitgevoerd en van onderen met berken-triplex betimmerd, dat in een limbahouten omlijsting was gevat, zodat deze correspondeerde met de eveneens daarvan gemaakte kansel, banken en tafels. Dit alles naar ontwerp van de architect. Door voor de tafels een eenheidsmaat te hanteren, was het mogelijk deze tot één avondmaalstafel in elkaar te schuiven. De banken, waarvan de zittingen opklapbaar waren, stonden in carré voor het kanselplatform, waar een beeldhouwwerk het doopvont droeg. Door de eenheid van kleur en lijn maakte het interieur een rustige indruk. De zichtbaar gehouden ijzeren spanten waren geel, met

groene biezen, waardoor ze goed aansloten op de grenenhouten kapconstructie.

Zoals uit het voorgaande is gebleken, sloeg Boeyinga bij de bouw van deze kerk niet opzettelijk, maar door de omstandigheden van het bouwterrein en het bezwaarschrift van één omwonende een geheel andere dan de oorspronkelijk bedoelde en tot dan toe gehanteerde richting in. Hierom neemt de Zijllaankerk een geheel eigen plaats in zijn oeuvre in.⁴⁰ Met name voor grote kerkgebouwen was Boeyinga van een waaivormige plattegrond uitgegaan, terwijl hij voor middelgrote kerken zaalkerken met lage zijmuren en hoge puntaken met een dakruiter had gebouwd. In Wasse-naar zocht hij de oplossing weliswaar in een zaalkerk, maar die was deze keer door die van de oude christelijke basilica geïnspireerd. Zodoende werd het een langgerekte **zaalkerk** met zijmuren van zestien meter hoogte, terwijl twee laaggehouden ingangen met een "lessenaarsdak" de westgevel aan de Zijlleen verlevendigten. Deze bevonden zich ook hier weer volgens de principes van Boeyinga aan de zijanten en niet, zoals dit vaak bij protestantse kerken in navolging van katholieke kerken gebeurde, recht tegenover de kansel. Voornoemde gevel werd verder op een architectonisch bijzondere wijze gebroken door de steunbeer, die de vijftientig meter hoge toren als het ware "stutte". Naast de **kerkzaal** bevatte dit gebouw nog een kerkeradskamer, een catechisatielokaal en een verenigingslokaal. Bij de bouw van de kerk was van traditionele bouwvormen gebruik gemaakt, zoals de toepassing van baksteen, afgewisseld met natuurstenen blokken, decoratief opgevatte ingangen en **vensteromlijstingen** lieten **zien**.⁴⁰

De ingebruikneming

Op donderdagavond 22 februari 1940 werd de kerk enigszins later dan bedoeld met een plechtige samenkomst van de gemeente in gebruik genomen. De heer M.A.D.H. Schalekamp droeg het gebouw aan de kerkeraad over. Ds. Feringa nam het dankbaar namens deze in ontvangst. Hierna sprak de burgemeester, de liberale dr. S.F.A.C.M. baron van Wijnbergen, namens de burgerlijke gemeente. Hij wenste de kerk van **ganser** harte geluk, omdat hij wist uit welk een stuwkracht dit gebouw tot stand was gekomen. "Laten wij nu, terwijl er in de wereld veel onvrede is, weten dat de ware vrede slechts door verzoening verkregen kan worden. Opdat we ons, hoewel nog door verschillende belijdenissen verdeeld, aan elkaar hechten en elkaar steeds meer zullen vinden". Ds.Tj. **Petersen** van Boskoop bracht de gelukwensen van de Classis Leiden over en vond het iets bijzonders in een tijd van vernietiging voor een avond van vreugde uitgenodigd

afb. 4. Het door *Roeland Koning* ontworpen glas-in-loodraam voor de *Zijllaankerk*.
Foto Algemeen *Rijksarchief*.

te zijn. Terwijl elders kerken werden vernietigd, was hier een kerk gesticht. Het ergste vond hij echter dat er op dat moment van alle kanten een aanval op geestelijke waarden werd gedaan. Vervolgens sprak de heer W. **Ouwehand** namens de aannemer om zijn waardering en dank aan de architect en allen, die hem hadden geholpen, over te brengen. Hierna volgde onder leiding van ds. Feringa nog een korte **dienst**.⁴¹ Niemand kon toen vermoeden, dat de Zijllaankerk kort daarna al materiële schade aan de toren, het dak en de ruiten zou oplopen. Een rechtstreeks gevolg van de oorlogshandelingen tijdens de meidagen in en rond Wassenaar vanwege de nabijheid van het vliegveld Valkenburg.”

Het glas-in-lood raam

Recht tegenover de kansel boven de galerij was door de architect als onderbreking van het grote **muurvlak** aan de zuidkant van de kerk een groot rond raam geprojecteerd. Wanneer hier echter gewoon glas in was geplaatst, zou dit de predikant in sterke mate hebben verblind. De gift van één gemeentelid maakte het mogelijk de al eerder genoemde **Roeland** Koning hier een schitterend glas-in-lood raam voor te laten vervaardigen. Hiermee werd geheel gehandeld in de lijn van Boeyinga, die vanaf het begin van zijn loopbaan, wanneer mogelijk, probeerde kunstenaars bij de bouw van zijn kerken in te schakelen. De voorstelling van het raam was gebaseerd op Openbaringen 21:18 “gelijk zuiver glas”, voorstellende het visioen van Johannes op het eiland **Patmos**. Het was voor het eerst in Nederland, dat er in een Gereformeerde Kerk een raam met een bijbelse voorstelling werd aangebracht. Zodoende werd alles gedaan om mogelijke aanstoot te voorkomen. Bewust was vermeden om een portret van Johannes te geven. Daarom beeldde **Roeland** Koning hem af met afgewend hoofd, zodat het enkel het dieper menselijke, dat alle eeuwen hetzelfde blijft, weergaf. Het verbeeldde “de extase van een mens aan wie God in de geest toont, waar de kerk aller eeuwen reikhalzend naar uitziet: de komst van het heilig Jeruzalem”. Op het moment van de ingebruikneming van de kerk was dit raam nog niet gereed. Wel was het glas hiervoor al in Rotterdam besteld, maar dit ging door het bombardement aldaar geheel verloren. Desondanks kwam het raam nog datzelfde jaar gereed. Op 21 december werd het door Nelleke Koning onthuld, terwijl **Roeland** Koning er zelf een toelichting op gaf, waarna **ds.Feringa** het namens de kerkeraad in ontvangst **nam**.⁴³ In 1989 werd het gerestaureerd. Voor ds.C. van der **Woude** was deze gebeurtenis aanleiding om zijn Oudejaarspreek over de tekst van het raam te houden. Doordat het altijd 's avonds wordt verlicht, kan iedereen ook door de week van dit schitterende raam genieten.

Het orgel

Alvorens men met de afbraak van de oude kerk begon was in 1936 met de orgelbouwersfirma G. van Leeuwen en Zonen te Leiderdorp overeengekomen, dat deze het Standaard-orgel zou demonteren en opslaan, om het te zijner tijd weer in de nieuwe kerk aan de Zijlleen te plaatsen en het zo mogelijk met ongeveer tien stemmen uit te breiden. In verband daarmee was het kort voor de laatste dienst al **verwijderd**.⁴⁴ Doordat het de kerkeraad na de voltooiing van de bouw van de kerk aan de Bloemcampaan niet gelukte om hiervoor een geschikt orgel te vinden – waarover hierna meer –

werd in november 1939 van het oorspronkelijke plan afgeweken. Men besloot het oude orgel in de Bloemcampkerk te plaatsen en de voornoemde fa. Van Leeuwen opdracht te geven voor de Zijllaankerk een nieuw orgel te bouwen, dat al evenzeer de mogelijkheid moest hebben om later uitgebreid te worden. Door het uitbreken van de oorlog en de heersende **materiaal**-schaarste liet de uitvoering lang op zich wachten. Van een in april 1940 door Van Leeuwen gedaan voorstel om deels van het materiaal van een bestaand orgel een nieuw orgel te bouwen, werd geen gebruik **gemaakt**.⁴⁵

Naderhand bood een gemeentelid eind 1941 in afwachting van betere tijden zijn eigen pedalium ter vervanging van het tot dan toe gebruikte harmonium te leen aan. In juli 1942 tekende de kerkeraad een contract voor de levering van een kerkorgel, terwijl Boeyinga toen alsnog tekeningen voor het orgelfront ontwierp. De oorlog verhinderde de uitvoering echter. Wel was het door giften van enkele gemeenteleden mogelijk alvast de ontbrekende tongwerken Trompet en Cromome bij te bestellen. In 1946 werd besloten het uit 1942 daterende ontwerp te wijzigen. Hoewel de prijs inmiddels met ruim f. 8.000,- was gestegen, kon het orgel dan eindelijk toch op 19 december 1947 tijdens een bijzondere gemeentebijeenkomst worden ingespeeld. In afwijking van de toen gangbare (**electro**-) pneumatische orgels was het een mechanisch pijporgel met 25 stemmen (1542 pijpen), verdeeld over twee klavieren en **pedaal**.⁴⁶ Toch bleef het vanaf het begin wenselijk het mettertijd verder uit te breiden. Dankzij het in 1952 gestichte Comité Verjaringsfonds kon op 21 december 1953 tegelijk met het aanbieden van een luidklok, een verlicht torenuurwerk en een uitbreiding van het Avondmaalservies ook het register Bazuin als aanvulling op het orgel in gebruik worden **genomen**.⁴⁷

In 1965 werd op verzoek van de toenmalige organist, de heer G. Akkerhuis, door de fa.L.Verschuieren C.V., orgelbouwers te Heythuysen, en de fa. Jac. van der Linden te Leiderdorp een onderzoek naar de toestand van het orgel ingesteld. Daar de restauratie, ombouw en uitbreiding zeer kostbaar leken, werden de plannen opgeschort. In 1969 was zelfs sprake van nieuwbouw. Toen dit niet haalbaar bleek, bepleitte organist N. Visscher in 1975 het orgel een goede onderhoudsbeurt te geven en te herintoneren. Volgens een advies van de Gereformeerde Organisten Vereniging zou het **instrument** zelfs nauwelijks zijn te restaureren. Aanleiding voor hem om in september 1976 een ontwerp in te dienen voor de **herinrichting** van de **kerk**-zaal, waarbij op de plaats van de gaanderij een nieuw orgel moest komen. Voorin de kerk moest het kanselplatform door een liturgisch centrum worden vervangen. Toen dit niet realiseerbaar bleek, werd het orgel begin 1978 ondanks de sombere adviezen voor f. 45.000,- door de fa.Pels en Van Leeuwen **gerestaureerd**.⁴⁸

Uitbreiding van de Zijllaankerk

In 1953 werd vanwege een uitbreidingsplan in noordelijke richting, dat 1481 arbeiders- en 716 middenstandswoningen moest gaan omvatten, de mogelijkheid van de bouw van een tweede kerk in Wassenaar-Dorp besproken. Volgens optimistische berekeningen werd verwacht, dat de kerkelijke gemeente hierdoor met ongeveer 500 leden zou groeien. Drie jaar later nam

afb. 5. Portret van ds. M.P. Feringa, predikant te Wassenaar van 1937 tot 1959. Schilderij Roeland Koning 1959. Foto Algemeen Rijksarchief.

de kerkeraad in verband daarmee en vanwege klachten van de Evangelisatie-Commissie over gebrek aan lokalen in de Zijllaankerk een optie op een stuk bouwgrond. Tegenstanders hiervan vreesden een mogelijke ontvolking van de Zijllaankerk en een ongewilde splitsing van de gemeente. Daarom werd daarnaast enerzijds de aankoop van een nabij gelegen bestaand gebouw overwogen, waarbij aan het kerkje van de Nederlandse Protestantenvond en aan huize “Nieuw Rijkdorp” aan de Berkheistraat” werd gedacht. Anderzijds was aanbouw van bijlokale bij de Zijllaankerk een mogelijkheid. Het eventueel stichten van twee predikantsplaatsen had tot gevolg dat evenals voor de oorlog ook de wens van het beroepen van een tweede predikant weer ter sprake kwam. Te meer daar de gezondheidstoestand van ds.Feringa te wensen overliet. Een Commissie van Advies die over deze kwestie een uitspraak moest doen, hield omwille van de optie op de bouwgrond aan de kerkbouwplannen vast, hoewel de voorkeur eigenlijk naar een tweede predikant uitging. Ook toen ds.Feringa eind 1957 tijdelijk ziekteverlof moest nemen en men voor lange duur assistentie van ds.D.Ringnalda uit Overveen behoefde, zodat hij zich zelf herhaaldelijk voor de benoeming van een collega uitsprak, kwam hierin geen verandering.

Op grond van berekeningen van de te verwachten toename van het ledental werd tenslotte besloten in plaats van nieuwbouw of aankoop elders, te volstaan met uitbreiding van de bestaande kerk. Eind 1959 zocht een inmiddels in de plaats van de Commissie van Advies benoemde Bouwcommissie contact met de Haagse architect J.J. Hoomstra. Met het oog op de financiering werd de te grote pastorie aan de Santhorstlaan verkocht en door die aan De Lus **vervangen**.⁵⁰ Moeilijkheid bij het uitbreidingsplan was echter, dat volgens de gemeentelijke Kommenverordening de achter de kerk gelegen grond niet zonder wijziging van het bestemmingsplan viel te bebouwen, wat Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland daarna moesten toestaan. Zoals was te verwachten dienden verschillende omwonenden bezwaarschriften bij de gemeente in, hetgeen een vertraging van jaren zou opleveren. Na het treffen van een gunstige regeling keurden Gedeputeerde Staten de vereiste wijzigingen halverwege 1961 goed. Het volgende jaar werd de bouw aan de N.V. Nederlandsche Aannemings Maatschappij te ‘s-Gravenhage gegund, die het gebouw begin 1964 opleverde, zodat het op 9 februari in gebruik kon worden **genomen**.⁵¹ Het betrof een ruime foyer met koffiebar, die rondom door drie nieuwe vergaderzalen was omgeven. Daar de foyer was ingebouwd ontving deze daglicht door een groot aantal in het verhoogd plafond aangebrachte lichtkoepels.”

Bouw van de kerk aan de Bloemcamplaan

Tijdens de bespreking van het bouwplan voor de Zijllaankerk op 25 mei 1935 had Boeyinga het verzoek gekregen ook een schetsontwerp voor een kerk aan de Bloemcamplaan voor 250 à 300 personen te maken. Eind augustus van datzelfde jaar had hij hier twee ontwerpen voor ingediend. De directeur Gemeentewerken had deze vanwege de grensoverschrijding van de rooilijn afgewezen. Bovendien werden enkele financiële toezeggingen naderhand ingetrokken. Daardoor had men de kerkbouwplannen voor Zuid voorlopig opgeschort en werd gewacht tot 1937, toen de gezamenlijke financiële wervingsactie voor **kerkbouw** in twee afzonderlijke akties was gewijzigd, alvorens deze te hervatten.

De Bouwcommissie verzocht Boeyinga toen nieuwe plannen te maken voor een op de hoek Bloemcamplaan / Bremhorstlaan gelegen kerk met daarnaast twee huizen. Deze diende daar in mei opnieuw twee voorstellen voor in.⁵⁴ Vanwege de vorm van het bouwterrein zag hij enkel kans het kerkgebouw aan weerszijden door een woning te laten flankeren. Sterk afwijkend van zijn tot dan toe gebouwde kerken. Deze keer was de hoge puntgevel tweemaal onderbroken, doordat de hal en de ingangspartij waren overhuifd. Behalve door een raampartij recht tegenover de kansel moest het daglicht door vijf ramen in elk van de zijmuren in de **kerk**zaal doordringen. Het had een alleraardigst rustiek kerkje kunnen worden?

Het is onduidelijk waarom Boeyinga desondanks niet de bouw van de kerk in Zuid kreeg opgedragen. Van het aanbod van architect **Houbolt** een nieuw ontwerp te maken, werd al evenmin gebruik gemaakt. In plaats daarvan werd architect Hoogstraten benaderd, die samen met aannemer Lucas een ontwerpplan maakte, dat f. 26.000,- moest gaan kosten. Doordat men hierdoor niet meer vrij in de keuze van aannemer was, verwierp de kerkeraad dit plan. Op 5 mei 1938 gaf men Hoogstraten een nieuwe kans, terwijl ook architect A.T. Kraan uit Oegstgeest een opdracht voor een ontwerp van een kerk met 240 zitplaatsen met consistoriekamer en **catechisatie**lokaal ontving. Laatstgenoemde werd op 8 juni verzocht zijn schetsplan tot een definitief ontwerp uit te werken.

Dit zou één van zijn laatste scheppingen worden. Kraan was zijn loopbaan begonnen als architect bij de Dienst Gemeentewerken van Oegstgeest en van Velsen. Als zodanig bouwde hij in Oegstgeest de **arbeiders**woningen aan de Duinzichtstraat. Van 1916-1920 was hij bestuurslid van de ambachtschool te Leiden. Tot 1926 werkte hij samen met architect **Groene**weg. Als particulier architect kreeg hij van verschillende christelijke instellingen opdrachten. Zo bouwde hij paviljoens voor de "Stichting

Vogelensangh" te Bennebroek en werd hij belast met uitbreidingen bij de "Stichting Bloemendaal" te Loosduinen en "Effatha" te Voorburg. In Delft bouwde hij een gasthuis, terwijl hij in Haarlem in opdracht van de Vereniging voor Bloembollencultuur het zogenaamde "Krelagehuis" realiseerde." Verder stichtte hij in Leiden een bewaarschool, vier gereformeerde en één hervormde lagere school en een christelijke kweekschool, terwijl hij in Oegstgeest nog een Openbare Lagere school ontwierp. In het naburige Rijnsburg verreezen van hem zowel een Coöperatieve Leenbank als een veilinggebouw. Naast de voornoemde utiliteitsbouw onderscheidde hij zich als kerkbouwer. In dat verband kunnen de Stichtingskerk te Bennebroek (op het terrein van "Vogelensangh")⁵⁷ en de gereformeerde kerken in Oegstgeest*, Nieuwer-Amstel", Wassenaar en Medemblik"

afb. 6. Extérieur van de Bloemcampkerk van A. T. Kraan. Foto A. van Kamp 7989.

worden genoemd. De kerkgebouwen te Bennebroek en Oegstgeest vertonen veel overeenkomst met elkaar. Dit geldt tevens voor een overigens geheel ander ontwerp ook voor die van Wassenaar en Medemblik. In de ruimtelijk oplossing van de gevelpartijen vertonen deze veel gelijkenis met de zogenaamde villakerken van de bekende gereformeerde architect B.W. Plooy uit Amersfoort.⁶¹ In het bijzonder wat het exterieur betreft gaat dit op voor de kerk Nieuwer-Amstel, die met zijn waaivormige plattegrond bovendien veel van een Boeyinga-kerk weg had. Als inwoner van Oegstgeest bewoog Kraan zich daar enige tijd zowel op kerkelijk als politiek terrein.⁶²

Wat de in Wassenaar-Zuid te bouwen kerk betreft, moest Kraan in 1938 op last van de Schoonheidscommissie het ontwerp dat hij voor **Wassenaar-Zuid** had gemaakt, wijzigen. Dit hield in dat de lengte-as enigszins anders werd geprojecteerd, de hoofdingang werd verplaatst, waardoor het podium en de consistoriekamer eveneens een wijziging ondergingen en de mogelijkheid om daarboven een lokaal te bouwen verviel. Dit proefbestek leverde geen bezwaren bij de gemeente op. Omdat de bouwsom van f. 25.000,- werd overschreden, moest de Bouwcommissie van de kerkeraad van het bijbouwen van een consistorie afzien. Een plan om het in geval van een verbeterde financiële positie alsnog uit te voeren, ging evenmin door. Aannemer D. van **Mameren** te Geldermalsen aan wie de bouw van de kerk eind november voor f. 28.500,- was gegund, kon namelijk niet toezeggen de consistorie op de langere duur voor f. 2.300,- te kunnen bouwen.

De ingebruikneming

De bouw verliep naar wens, zodat de Bloemcampkerk op 23 juni 1939 in gebruik kon worden genomen. Na de officiële overdracht aan de kerkeraad leidde **ds.Feringa** vervolgens een korte dienst des Woords. Vanaf dat moment beschikte de Gereformeerde Kerk van Wassenaar, aldus **ds.W. Bouwman** van Leiden, over een kerkgebouw, dat uitmuntte door “een-voud, netheid en praktische **inrichting** en waarin de **kerkidee** duidelijk tot uitdrukking komt. Hulde aan den architect, die voor **zoo** weinig geld **zoo** iets moois wist te **creëren**”.⁶³ Hoewel het hier evenals bij het oude kerkje van de Zijllaan een **zaalkerk** betrof, was dit een echt fraai kerkgebouw en allerminst een timmermanskijker. Het exterieur sloot uitstekend op het landelijke karakter van Wassenaar-Zuid aan. Twee jaar na de oplevering werd, ondanks het nog nijpende geldgebrek, rechts van de ingang door de fa. Van Wel de node gemiste consistorie bijgebouwd, waardoor de gelijkenis met de kerk van Medemblik enkel maar toenam. In het gebruik bleken de dubbele smalle vensters aan weerszijden van de kansel vanwege het felle

daglicht hinderlijk voor de gemeenteleden. Daarom liet de heer Wielenga op eigen kosten de bekende glazenier M. Richters” een viertal glas-in-lood ramen maken, die ds. Feringa na aanvankelijke bedenkingen hiertegen in 1943 alsnog aanvaardde.

Doordat de Gereformeerde Kerk van Wassenaar-Zuid in december 1985 met de Hervormde wijkgemeente “De Kieviet” een federatieve gemeente werd, moest één van beide kerkgebouwen worden afgestoten. De keuze viel op de kleinste, te weten de Bloemcampkerk. Op 23 maart 1986 werd hier de laatste dienst **gehouden**.⁶⁵ Naderhand werd dit gebouw verkocht aan de Trinity Baptist Church, waardoor het gelukkig zijn oude bestemming behield en het oorspronkelijke sloopplan niet **doorging**.⁶⁶

Het orgel

Toen de Bloemcampkerk zijn voltooiing naderde, adviseerde architect Kraan - wellicht als lid van de Commissie van Beheer van de Gereformeerde Kerk van Oegstgeest - het orgel van de kerk aldaar over te nemen. Op 29 november 1939 zou de kerk aan de Mauritslaan, waar men zich nog jaren met het éénklaviers-orgel uit de Rehobothkapel had beholpen, eindelijk een volwaardig orgel van de Alkmaarse fa. A. Pels krijgen. De organisten C. de Graaf en M.J. Breedveld-van der Brink rieden deze aankoop evenals de als adviseur aangetrokken Haagse organist **M. Jelgersma** af, omdat het in 1924 in Duitsland in een tijd van materiaalschaarste was gebouwd, terwijl de uitvoering ervan ook niet in de nieuwe kerk paste. Eén der kerkeraadsliden wilde wel van het aanbod gebruik maken, daar de bouwsom van de beide nieuwe kerken was overschreden. Te meer daar op korte termijn ook de bouw van de consistorie nog verwezenlijkt moest worden. Een ander meende dat juist door het blijven gebruiken van het in 1937 door de Dameskrans “Tryfosa” geschonken Stork en Clark-harmonium de gemeenteleden zouden worden gestimuleerd geld voor een nieuw **instrument** bijeen te brengen. Uiteindelijk werd besloten het orgel niet in de nieuwe Zijllaankerk te plaatsen maar in de Bloemcampkerk. Daar werd het door de fa. G. van Leeuwen en Zonen te Leiderdorp voor f. 1980,- met enige uitbreiding tot een electra-pneumatisch systeem **omgebouwd**.⁶⁷ Hoewel het in 1949 werd gerestaureerd, werd tien jaar later over een nieuw orgel gedacht. Naderhand werd overwogen de gehele **kerkzaal** opnieuw in te richten door voorin de kerk een ruim liturgisch centrum te scheppen en het orgel naar de gaanderij aan de achterzijde te verplaatsen. Er werd voor een nieuw orgel gekozen, dat door de Utrechtse orgelbouwers Gebr. Van Vulpen werd gebouwd en op 8 juni 1962 officieel in gebruik kon worden **genomen**.⁶⁸

NOTEN

Tenzij anders vermeld hebben de verwijzingen naar **inv.nrs.** betrekking op de archieven van de Gereformeerde Kerken van **Wassenaar(-Dorp)** en van Wassenaar-Zuid, die in het Rijksarchief in Zuid-Holland berusten.

1. Voor de geschiedenis van deze kerk was men tot voor kort aangewezen op J.G. Oosterling, *Wassenaar, oase in de randstad* (Den Haag [1986]) 165-166. Door het vermelden van verkeerde jaartallen dan wel het ontbreken hiervan is het minder betrouwbaar. Inmiddels is uitgebreide informatie te vinden in H.J.Ph.G. Kaajan, *Inventaris van de archieven van de Gereformeerde Kerken van Wassenaar, 1915-1941 (1945), van Wassenaar-Dorp, 1941-1980 (1987) en van Wassenaar-Zuid, 1941-1986*, i-xxxiv.
2. J. Charité (ed.), *Biografisch Woordenboek van Nederland* 3 ('s-Gravenhage 1989) 60, 61.
3. R. Louman, "De depressie in Wassenaar", In *de schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig* (H.W. von der Dunk ed.) (Alphen aan den Rijn [1982]) 155-162, geeft een goed overzicht van de ontwikkelingen in Wassenaar tot 1930.
4. Dit cijfer is berekend op basis van Staat der bevolking in elke gemeente der provincie Zuid-Holland op 31 December 1930, *Provinciaal Blad van* 1931, no.44,⁹ en van *Jaarboek ten dienste der Gereformeerde Kerken in Nederland over 1930*.
5. E.M.C.M. Janson, *Wassenaar, historische verkenningen* (Bussum 1967) 113-117.
6. Inv.nr.2 d.d.10 december 1924.
7. Oosterling, 162-164.
8. *De Standaard*, 14 juni 1916. Zowel deze kerk als de in 1940 gereedgekomen Zijllaankerk ontbreken in H.C. van der Jagt, *De naamgeving van deprotestantse kerkgebouwen in Nederland vanaf de Reformatie tot 1973* (Utrecht 1981).
9. Oosterling, 165.
10. Gemeentearchief Wassenaar (GAW), *Archief van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Wassenaar (ANHG W)*, inv.nr. 1815 d.d.27 juni 1856.
11. Het verschijnsel van oefenen dateert uit de 17de en 18de eeuw, toen gemeentelieden die ontevreden waren over de prediking in de Nederlandse Hervormde Kerk thuis oefeningen of conventikels belegden. Bij gebrek aan een eigen predikant had een oefenaar dan de bevoegdheid om een stichtelijk woord te spreken. Doordat de Afscheidenen en Dolerenden hen vaak tot ouderling benoemden, kregen zij een halfambtelijk karakter. Zie *Christelijke Encyclopaedie* (F.W. Grosheide e.a. ed.) 4 (Kampen z.j.) 399.
12. Zie voor de geschiedenis van de Afscheiding te Leiden: C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, 7, *De Classes Rotterdam en Leiden* (Dordrecht 1986) 392-415.
13. Voorin het eerste notulenboek, inv.nr.2, is de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Wassenaar te vinden, welke een uitgebreidere versie is van de inhoud van inv.nr. 1.
14. Inv.nr.160 d.d. 29 april 1942.
15. J.H.M. Sloof, "De Gereformeerde Kerk te Voorschoten", *Leids Jaarboekje* 22 (1979) 203-216 met name 210. Uitgever: J.H.M. Sloof m.m.v. H. van Nes, 14 mei 1889-1989, *Gereformeerde Kerk Voorschoten* (Voorschoten 1989) 11-13.
16. *Het Kerkblad. Officieel orgaan van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 1 (23 september 1892).
17. GAW, ANHGW, inv.nr. 1816 d.d.14 april 1915.
18. Oosterling, 153 en afb. 54.
19. Inv.nr. 2 en inv.nr. 17.
20. Het voorgaande hoofdzakelijk gebaseerd op inv.nr. 2 en Rijksarchief in Zuid-Holland, *Archief Classis Leiden van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, inv.nr. 5, d.d. 6 mei, 9 september 1915.
21. *Wassenaarsche Courant; De Standaard* 14 juni 1916.
22. *Wassenaarsche Courant; De Standaard* 25 november 1918.
23. *Nieuwe Haagsche Courant* 22 mei 1925. Zie voor algemene informatie over deze orgelbouwer en alle andere hierna te noemen orgelbouwers: A.J. Gierveld, "150 jaar gereformeerden en hun orgels", *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw* (Regn. Steensma en C.A. Van Swigchem ed.)

(Kampen 1986) 180-198.

24. H.J.Ph.G. Kaajan, "Boeyinga's rol in Haarlems gereformeerde **kerkbouw** tussen de wereldoorlogen", dat zal verschijnen in *Jaarboek Haarlem* 1990.
25. B.T.Boeyinga, *Kerkbouw en de kerk aan de Kloppersingel te Haarlem*. Lezing gehouden op 30 oktober 1927 voor de leden van de Gereformeerde Kerk te Haarlem (Haarlem 1927) en verder de literatuur vermeld in het in noot 24 genoemde artikel.
26. Gereformeerde Kerk aan de **Dr.Van Peltlaan te Bergen** (N-H), *Bouwbedrijf* 5 (1928) 27-29.
27. Zie voor een perspectieftekening de circulaire in *inv.nr.* 56.
28. De **Almelse** kerk werd op 1 oktober in gebruik genomen. Zie *De Standaard* 2 oktober 1935.
29. De Wageningse kerk werd op 6 december in gebruik genomen. Zie *De Standaard* 7 december 1935. Verder: **G.Boelema e.a.** *Terugblik ... en vooruitzicht* (Wageningen 1987) 65-67. Onder de in het archief van de Gereformeerde Kerk van Wageningen berustende bouwtekeningen bevonden zich tevens bouwtekeningen van de kerk te Almelo. Hieruit bleek de onderlinge band tussen deze nog eens te meer. Met dank aan de heer **G. Boelema**, die mij hierop attendeerde.
30. Zie voor deze bouwtekeningen *inv.nr.*60 en voor een tekening *inv.nr.* 56.
31. **H.J.Ph.G.Kaajan**, "Van **parochievorming** tot **KAZ**: gevolgen van de massaliteit (1921-1960)", *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 2 (1988) 177-205.
32. Kaajan, *Inleiding van de Inventaris*, xxv-xxvi, xxx-xxxii.
33. **B.T.Boeyinga**, "De **Waalkerk** te Amsterdam voor de Gereformeerde Kerk", *De Standaard* 21 februari 1936. **H.J.Ph.G.Kaajan**, "Vijftig jaar **Waalkerk** 1936-1986", *Maandblad Amstelodamum*, 73 no.4 (juli/augustus 1986) 82-89. *Honderdvijftig jaar*, 78,81. **H.J.Ph.G.Kaajan**, "De buitengebruikstelling van de **Waalkerk** te Amsterdam", dat in 1990 zal verschijnen in *De Hoeksteen*, tijdschrift **voor vaderlandse kerkgeschiedenis**.
34. Zie voor de ontwerptekeningen *inv.nr.*62.
35. Zie voor een dwarsdoorsnede en een plattegrond *inv.nr.*64.
36. *Leidsche Kerkbode* 17 (31 maart 1939 28 april 1939); 18 (5 mei -16 februari 1940).
37. Sipke van der Land, *Schildersleven. Roeland Koning aan het werk en aan het woord* (Kampen 1978) en de aldaar geciteerde literatuur.
38. Zie voor foto's van de plechtigheid en van de oorkonde *inv.nr.* 153. In tegenstelling tot de datering op de oorkonde, te weten 21 juli, vond dit in werkelijkheid al op 19 juli plaats. Zie *De Standaard; Nieuwe Haagsche Courant* 19 juli 1939.
39. Boeyinga had dit eerder meegemaakt bij het ontwerp van de **Waalkerk** te Amsterdam, dat ongeveer tien jaar na dato vanwege de crisisjaren aanmerkelijk soberder werd uitgevoerd, waardoor vooral het exterieur nauwelijks met het oorspronkelijke planovereenstemde. Zie uitgebreid hierover het in noot 33 genoemde nog te verschijnen artikel.
40. Zie voor architectonische beschrijvingen *De Rotterdamer; De Standaard* 22 februari 1940. **J. Falize**, "Kerkbouw tussen de beide wereldoorlogen", *Honderdvijftig jaar*, 81 en voor afbeeldingen van het ex- en interieur afb. 110 en 111. Abusievelijk vermeldde hij 1937-1938 als bouwjaar.
41. *De Standaard; De Rotterdamer*, 23 februari 1940.
42. **S.F.A.C.M. Baron van Wijnbergen**, "Wassenaar tijdens de Duitse bezetting", *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 38 (1946) 174-176 met name 175.
43. Voor afbeeldingen en nadere toelichting zie *inv.nr.*574 en **B.J.Aalbers**, "Kunst in verband met de bouw van gereformeerde kerken voor 1945", *Honderdvijftig jaar*, 203 en voor een afbeelding 205.
44. *Inv.nr.*86, waarin opgenomen de dispositie.
45. *Inv.nr.*87, waarin opgenomen de dispositie.
46. Voorgaande gebaseerd op *inv.nrs.*425.428. Voor de definitieve dispositie zie me" in het notulenboek (*inv.nr.*163) het ingeplakte programma van de bijeenkomst van 19 december 1947 en een verslag van deze avond aldaar. Technische gegevens ontleend aan: **N.Visscher**, "Het orgel" *Jaarboekje 1987-1988 Gereformeerde Kerk Wassenaar*, 40-41.
47. *Inv.nr.*429.
48. *Inv.nr.*430, aangevuld met een brief d.d.23 september 1976 van organist Visscher uit *inv.nr.*184 en gegevens uit de notulen in de *inv.nrs.*169 en 170.

49. Uitgebreid over dit huis: **Joh.P.M.Goudeau** e.a., "De Rijksdorpen", *Leids Jaarboekje* 76 (7984) 123-154 met name 132-154. Hieruit valt overigens niet op **te maken** waarom de Gereformeerde Kerk toen kon vermoeden dit huis te kunnen aankopen. Dit geldt tevens voor de kerk van de Nederlandse Protestantenbond aan de Lange **Kerkdam**.

50. **Inv.nrs.166** en 417.

51. *Leidse Kerkbode* 43 (7 februari 1964).

52. Het voorgaande is naast gegevens uit **inv.nr.166** hoofdzakelijk op de **inv.nrs.400-412** gebaseerd.

53. Van der Jagt, 14 noemt abusievelijk 1941 als bouwjaar van deze kerk. Sinds 1962 werd de kerk aan de **Bloemcampaan** officieel Bloemcampkerk genoemd. Zie Jaarverslag 1962 in **inv.nr.589**.

54. **Inv.nrs.72-74**.

55. Naast gegevens uit **inv.nrs.4** en **5** is het voorgaande hoofdzakelijk op de **inv.nrs.71-79** gebaseerd.

56. Zie **voor** een beschrijving van dit gebouw n.a.v. de ingebruikneming Oprechte *Haarlemsche Courant* 31 maart 1928. In 1969 buiten gebruik gesteld, werd het vanaf 1970 **als garage en supermarkt** gebruikt. In 1972 afgebrand, werd het in 1973 gesloopt, aldus vriendelijke mededelingen van de heer **R.P.Plasschaert**, bibliothecaris van het gemeentearchief Haarlem.

57. Zie **voor** de ingebruikneming op 5 mei 1933 Oprechte *Haarlemsche Courant* 6 mei 1933; *De Standaard* 6 en 8 mei 1933 en voor de architectuur *De Standaard* 26 mei 1933.

58. Zie voor een beschrijving en tekening van het ontwerp *Leidsche Kerkbode*, 12 (11 augustus 1933) en voor de ingebruikneming op 6 september 1934 *Oegstgeester Courant* 7 september 1934.

59. Zie voor de ingebruikneming op 22 december 1937 *De Standaard* 23 december 1937.

60. Zie voor de ingebruikneming op 20 december 1939 *De Standaard* 22 december 1939.

61. Zie voor architect **Plooy: Falize**, *Honderdvijftig jaar*, 86-87.

62. *Leidsch Dagblad*, 27 december 1939; *De Standaard*, 28 december 1939. Kraan had in 1923 een werkzaam aandeel gehad aan de **instituering** van de Gereformeerde Kerk aldaar, die hij enige tijd als kerkeraadslid diende en waarvan hij bij zijn overlijden lid van de Commissie van Beheer was. Van 1931-1935 had hij namens de Anti-Revolutionaire Partij in de gemeenteraad zitting gehad.

Om tweeërlei reden is in dit artikel wat meer aandacht aan het gehele oeuvre van architect A.T. Kraan besteed. Allereerst omdat er tot nu toe nauwelijks over hem is gepubliceerd en vervolgens omdat hij veel in Leiden en omgeving heeft gewerkt. Dit in tegenstelling tot architect Boeyinga over een deel van wiens **werk** binnenkort artikelen zijn te verwachten. Zie de noten 24 en 33.

63. *Leidsche Kerkbode* 18 (30 juni 1939).

64. **C. Hoogveld** ed. *Glas in lood in Nederland 1817-1968* ('s-Gravenhage 1989) 315.

65. Zie voor een impressie van de voormalige wijkpredikant **E.Pijlman** over die dienst, *Trouw* 26 maart 1986.

66. Zie **voor** een uitgebreider en nader gedocumenteerde versie van de laatste alinea Inleiding van de *Inventaris*, **xxv-xxvi, xxx-xxxii**. Het voorgaande is hoofdzakelijk op de **inv.nrs.167-169**, 583, 584, 589 (diverse jaarverslagen) en **inv.nr. 625** gebaseerd.

67. Zie hiervoor **inv.nrs.5** en **94**. Het orgel werd wel uitgebreid met een Dulciana 8' op Manuaal II, terwijl de nieuwe mixtuur 3 sterk, superoctaaf 2' en Nasard 2 2/3' werd. In **inv.nr.94** is in een brief d.d. 25 oktober 1939 de nieuwe dispositie van het orgel te vinden. Abusievelijk staat in *Historisch overzicht Gereformeerde Kerk Bloemcampkerk, Wassenaar-Zuid* (z.pl. [1986]) (**inv.nr.712**), dat het orgel van Oegstgeest in ruil voor 100 klapstoelen werd verkregen. Onderzoek door de scriba van de Oegstgeester kerkeraad, **mevr.M. van Doorninck - Kruzinga**, bevestigde de onjuistheid hiervan. Naar alle waarschijnlijkheid is het voor f. 500,- aan de orgelbouwer van het nieuwe orgel, de fa. Pels te Alkmaar, verkocht. Helaas heb ik zelf in de inleiding op de *Inventaris*, p.xvii en bij **inv.nr.94** op grond van het gedenkboekje van Wassenaar-Zuid ook de verkeerde lezing overgenomen.

68. *Historisch overzicht Bloemcampkerk*.

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

door

H. Suurmond-van Leeuwen

In 1989 verscheen wegens onvoldoende aanbod aan copy geen uitgave van *Bodemonderzoek in Leiden*. Het ligt in het voornemen van de Directie Civiele Werken om in 1990 een (dubbel)nummer over de jaren 1988 en 1989 te publiceren.

De (tijdelijke) rust op het archeologische front was niet alleen het gevolg van de teruggang van de financiële middelen van de gemeente, ook het feit dat de stadsvernieuwing zijn voltooiing nadert is daar debet aan. Mogelijk zal de frequentie van *Bodemonderzoek in Leiden* daardoor in de toekomst geringer worden.

In de loop van 1989 werd door het gemeentebestuur een part-time medewerkster aangesteld bij de sectie Archeologisch Bodemonderzoek (ABO) van de Directie Civiele Werken, terwijl de procedure voor een tweede part-time functionaris in gang is gezet.

Aan de navolgende zaken werd in 1989 aandacht besteed:

De Oude Hogewoerdspoort

Tijdens de rioleringswerkzaamheden in de Kraaijerstraat tussen de Hogevoerd en de Nieuwe Rijn werd nog een aantal gegevens verzameld die een aanvulling vormen op datgene wat in 1986 aan het licht was gekomen. Er werd wederom een torenfundering aangetroffen, deels onder het noordwestelijke hoekpand **Kraaijerstraat/Hogewoerd**. Het is de fundering van één van de hoektorens van de Hogewoerdspoort, maar van welke kan pas met zekerheid worden vastgesteld na onderzoek onder de hoekpanden aan de oostzijde van het kruispunt.

De tot nu toe verkregen gegevens bevestigen de reconstructietekeningen van Van Oerle.'

Nieuwsteegbrug

Ten behoeve van de vernieuwing van deze brug is de oude geheel gesloopt, waarbij bouwhistorisch onderzoek plaatsvond.

De oudste fase die werd aangetroffen was die van een tweebogige stenen

brug met op de waterhoogte een bekleding van ledesteen, daterend van vóór 1648 en gefundeerd op staal d.w.z. zonder palen. Waarschijnlijk is dit de eerste brug ter plaatse die na de uitleg van 1389 is gebouwd.

In 1445 is er namelijk reeds sprake van drie stenen bruggen over het Steenschuur waarvan één de Nieuwsteegbrug moet zijn geweest. In 1648 werd die brug vervangen door een éénbogige, gefundeerd op een balk-roosterwerk met palen. In 1864 werd de brug gedeeltelijk vernieuwd om tenslotte in 1897 van troggewelfjes te worden voorzien die we tot vorigjaar nog kenden. De nieuwe brug anno 1989 heeft hetzelfde aanzien behouden, maar is gebouwd met moderne materialen. De lantaarns, die in het begin van deze eeuw de brug verlichtten, zijn thans weer teruggebracht, zij het niet met gas maar met elektriciteit als energiebron.

Middelstegracht/hoek Ir. Driessenstraat

Bij het bouwrijp maken van een van de laatste agrarische plekjes in de binnenstad langs de Ir. Driessenstraat, kreeg de archeoloog P. Bitter de gelegenheid enig bodemonderzoek te doen. Er werd een aantal beerputten en mestkuilen aangetroffen, waaruit als oudste materiaal scherven van omstreeks 1350 werden verzameld.

De bodemvondsten kwamen in grote lijnen overeen met hetgeen tevoorschijn kwam uit het Ir. Driessenplein in 1986.' Een wat merkwaardige vondst was een afgeknipte vlecht van mensenhaar. In een riooltje werd een deksel van een koperen tabaksdoos uit de 18/19de eeuw aangetroffen met de inscriptie TER VERE.

afb. 7. Voorstelling op de deksel van een tabaksdoos gevonden op de locatie Middelstegracht/Ir. Driessenstraat. Foto D. Suurmond 7989.

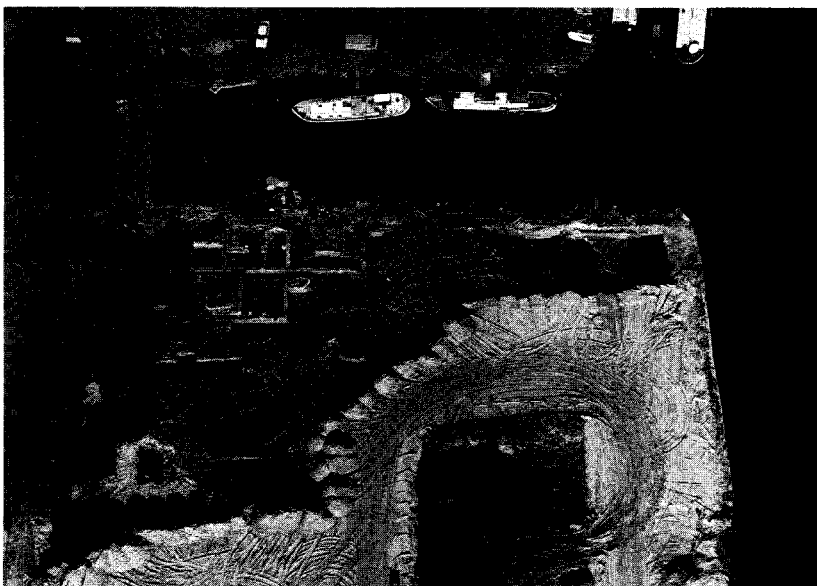
Wittepoortkazerne

De restauratie van de Wittepoortkazerne aan het Noordeinde is thans gereed. Bekend was dat de westelijke muur van het gebouw ten dele op de stadsmuur uit de eerste helft van de 15de eeuw was gebouwd.

Bij de restauratiewerkzaamheden kwam deze muur over een lengte van 10 m (ongeveer 3 m hoog) weer tevoorschijn. Restanten van schietgaten waren nog te zien. Het stuk stadsmuur werd gerestaureerd en het natuurstenen relief met een leeuw dat in 1984 bij het onderzoek van het Pelicaensbolwerk werd gevonden is thans in de zijgevel van de gerestaureerde kazerne aangebracht.

Stenevelt

Tijdens een grootscheepse bodemsanering van de westelijke Zijloever werden in de uiterste noordwesthoek van het voormalige terrein van de scheepswerf Boot de funderingen van een gebouw zichtbaar. Het was mogelijk de fundering gedurende enige dagen op te meten voordat deze weer onder ■ schoon ■ zand verdween.

afb. 2. De opgraving Stenevelt vanuit de lucht. Foto Aerocamera-Bart Hofmeester BV 1989.

afb. 3. Kookpotje (met spatelversiering), bord, fruittesje en spaarpot, gevonden bij Stenevelt. Foto W. Benning 1989.

Bekend is dat hier het huis Stenevelt moet hebben gestaan. Op vele kaarten, o.a. van J. van Deventer uit omstreeks 1550, is een groot vierkant omgracht terrein te zien met in het centrum een gebouw.

Tijdens de saneringswerkzaamheden werden drie zijden van de omgrachting teruggevonden. De noordgracht alsmede de noordzijde van het gebouw waren vroeger reeds door de aanleg van een insteeikhaven vergraven.

In de westgracht mondde een riooltje uit, waaruit materiaal uit de eerste helft van de 16de eeuw kon worden verzameld. De gevonden fundering is grotendeels in één keer gebouwd en opgetrokken van klein formaat baksteen. Een traptoren en een schouw waren duidelijk herkenbaar.

Een archeologische opgraving vond niet plaats. Dit was ook niet nodig; de resten van Stenevelt bevinden zich nog intact onder een deel van het trottoir en de rijweg. De grachten eromheen waren ernstig vervuild en zijn geheel afgegraven en de grond werd ter reiniging afgevoerd.

Uit historische bronnen is wel het een en ander bekend van Stenevelt." Het oudste kasteel zou in 1420 tegelijk met het nabij gelegen Utenwaerde en Zijlhoff zijn verwoest. Bouwdatum noch bewoners zijn hiervan bekend.

Ruim 100 jaar later is sprake van ene Floris van Stienevelt die een hofstede ter plaatse heeft. Een volgend gegeven is dat kapitein Andries Schot en zijn manschappen opdracht krijgen om Stenevelt volledig te slopen. Dit geschiedt in januari 1574.

Wanneer het wordt herbouwd is niet bekend, maar in 1642 laat Machteld van Thoorenvliet, die op de **Visbrug** (Hoogstraat) woont, een hofstede genaamd Stenevelt met boomgaard en “cingelen” na.

Het kwam in handen van de Van **Heussens** en later in die van de Versijdens. In het kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Oudheden uit 1792 wordt vermeld dat het huis er nog gedeeltelijk staat. Bij de overdrachten wordt echter steeds gesproken over de hofstede Stenevelt en niet over een bouwval of iets van dien aard. Op de kadastrale minuut uit 1835 is in het grachtenvierkant een klein vierkant gebouwtje te zien. In het laatste kwart van de 19de eeuw is het uitgedijd tot een flinke boerderij met een hooiberg erachter en schuithuizen in de gracht. Begin van deze eeuw wordt deze boerderij gesloopt ten behoeve van de scheepswerf Boot.

De vraag is van welk Stenevelt de thans aangetroffen fundering is. In de 17de eeuw zijn van de vele kastelen en landhuizen in Rijnland tekeningen en prenten gemaakt, van Stenevelt echter geen enkele. Mogelijk is dat een aanwijzing dat het in die tijd niet meer was dan een - flinke - boerderij. Er is slechts één fundering aan het licht gekomen, die zeker niet van een 14de-eeuws kasteel is. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat de vele volgende huizen/hofsteden Stenevelt steeds weer op dezelfde (latere) fundering zijn opgetrokken. Van een echt middeleeuws kasteel is geen spoor gevonden. Opgemerkt moet wel worden dat daar ook niet bewust naar gezocht is en alleen datgene is beschreven dat bij de bodemsanering tevoorschijn kwam.

In de nieuwe wijk die nu langs de Zijloever verzeen is houdt een aantal straatnamen zoals Steneveltpark, Van Heussenstraat en Van **Toornvliet**-straat de herinnering aan Stenevelt en zijn bewoners levend.

Van bovenbeschreven onderzoeksprojecten is een uitgebreider verslag te vinden in *Bodemonderzoek in Leiden 1988/1989*.

NOTEN

1. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden 1975) 267.

2. P. Bitter, “Archeologisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het Ir. **Driessen**-plein en de ontwikkeling van de oever van de Oude **Rijn** op het Waardeiland te Leiden”. *Bodemonderzoek in Leiden-1987*, 85-130.

3. S.J. Fockema **Andreae**, J.G.N. **Renaud** en E. Pelinck, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland* (Arnhem 1974) 89.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen in het stadsbeeld in 1989

door

E.J. Veldhuyzen

Het jaar 1989 kenmerkte zich voor wat betreft het stadsherstel, door het vol bouwen van een paar grote braakliggende terreinen aan de Oude Vest en aan het Levendaal en de restauraties en renovaties van monumenten, waarbij het voornamelijk woonhuizen betrof.

In het oudste stadsdeel, de “**Pieterswijk**”, werden aan het *Begijnhof* een drietal huisjes, vroeger deel uitmakend van het grote hof uit de 15de eeuw, gerenoveerd.

Botermarkt 23, een winkelpand met in de bovengevel op de eerste en tweede verdieping schuifvensters en op de derde verdieping kruisvensters, kreeg een nieuwe winkelpui.

Nadat enige tijd geleden in een van de vier vensters van het postkantoor *Breestraat* 40 een geldautomaat was aangebracht, werd dit jaar een tweede venster voor een dergelijk apparaat aangepast.

Van *Breestraat* 141 werd de **onderpui** gewijzigd, die toch al geen geheel met de monumentale bovengevel vormde.

Van het voormalige pakhuis *Herensteeg* 12 werd de bovenverdieping gerenoveerd en als woning ingericht. Daartoe werd in de **onderpui** een nieuwe toegangsdeur opgenomen.

Herensteeg 14 werd geheel gerestaureerd, waarbij de vensters in de voor-gevel weer negenruits schuiframen kregen en de vlakke voordeur plaats maakte voor een nieuwe paneeldeur.

Bij de renovatie van de panden *Ketelboetersteeg* 2, 4, 6 en 8 werden **ondermeer** de kappen vernieuwd en werden in de zijgevel de karakteristieke ramen met diagonale roedenverdeling hersteld.

Van *Kort Rapenburg* 70, een gemeentelijk monument daterend uit het begin van deze eeuw, werd het interieur geheel verbouwd. In het toch al kleine dakschild aan de voorzijde werd een dakraam aangebracht, dat de eenheid in stijl ernstig verstoord.

Begijnhof

Herensteeg 14

Bij de restauratie van Langebrug 27-29, eertijds verheeld, werd de vroegere tweedeling hersteld. Deze restauratie draagt in belangrijke mate bij aan het herstel van het historische stadsbeeld ter plaatse.

Van Nieuwsteeg 1 werd de volgende fase aangepakt, waarbij de voorgevel en de kappen boven het voorhuis werden gerenoveerd.

Papengracht 4 werd gerenoveerd, waarbij de onderpui in hedendaagse trant werd getransformeerd.

Aan de Pieterskerkstraat 10-12 kwam de restauratie van het Jean Michels-hofje dit jaar gereed. In opdracht van de Stichting Studentenhuisvesting werden alle woningen aan de eisen van deze tijd aangepast.

Van het pand Pieterskerkstraat 14 werden de woning op de eerste verdieping en de kap gerenoveerd.

Rapenburg 66 werd gerestaureerd, waarbij de voorgevel van een te vette zware voeg is voorzien. De kasten voor de buitenjalouzieën, een weinig meer voorkomend onderdeel, bleven gespaard. Op de eerste verdieping heeft het huis een fraaie betimmerde voorkamer.

Schoolsteeg 4, een negentiende-eeuws hoekpand werd geheel hersteld, waarbij de gevels werden geschilderd.

Bij de restauratie van Zonneveldstraat 78 bleek dit huis in dermate slechte

St. Jorissteeg

staat te verkeren, dat afbraak en het vervolgens weer opbouwen aanmerkelijk goedkoper was. Door het schilderen van de gepleisterde gevel in een zandsteengele kleur, vormt het pand een belangrijke markering van de hoek met de Langebrug.

In een van de eerste uitbreidingen van de stad, de voorstad op de “Hogewoerd”, een gebied dat in oorsprong werd gekarakteriseerd door dichte bebouwing en smalle straatjes en stegen, kwam aan de oostzijde van de doorbraak van de *St. Jorissteeg* een nieuw woningcomplex met winkels op de begane grond tot stand. Met het gereedkomen van dit complex is de grootschalige verandering van het stadsbeeld ter plaatse afgerond.

In de beide Pancraswijken, het “Hogeland”, werd het terrein van de Burchtheuvel aan de zijde van het *Van der Sterrepad* (ter plaatse van de vroegere Burchtgracht) afgesloten door een nieuw ijzeren hek met vierkante staanders en ronde spijlen.

De vensterpartijen van de winkel van *Donkersteeg 27*, indertijd voorzien van een roedenverdeling in historiserende stijl, werden gewijzigd door een indeling met grote etalageruiten.

Bij de renovatie van het gemeentelijke monument *Hooglandse Kerkgracht* 4 werden de gevels door het schilderwerk geaccentueerd.

Bij *Nieuwe Rijn* 43 werd de oorspronkelijke monumentale winkelpui met grote portieken en glasruiten, gewijzigd door het aanbrengen van een moderne invulling. Daardoor heeft de pui aanmerkelijk aan **monumentali-teit** ingeboet.

Nieuwe Rijn 47-48 kreeg boven de moderne **onderpui** een sterk spre-kende luifelconstructie.

Oude Rijn 45a kreeg een nieuwe dakkapel en nieuwe dakramen.

In het “Marendorp” werden vier woonhuizen uit de 19de eeuw, *Vollersgracht* 4-8 gerenoveerd, waarbij de gevels opnieuw gevoegd werden met een **knip**-voeg.

In de “Camp” werd de rijk bewerkte monumentale winkelpui van rond 1900 van het pand *Haarlemmerstraat* 37 zodanig verminkt met plaatwerk en rechte stijlen en lijsten, dat van de oude winkelpui niets meer over is.

Oude Vest 75, het Coninckshofje, werd geheel gerenoveerd. Het **poortge**-bouw, met de fraaie regentenkamer op de eerste verdieping, kreeg een vol-waardige woning op de begane grond.

In de “Academiewijk” werden de 19de eeuwse woningen *Bakkersteeg* 7-9 gerenoveerd.

Een eenvoudig huisje uit het begin van deze eeuw, *Vijfde Binnenvest-gracht* 2, werd gerenoveerd. De voordeur, waarin tien panelen zijn verwerkt, behoort niet tot de oorspronkelijke stijl van dit huis.

Het monumentale pand *Rapenburg* 47, dat twee jaar geleden afbrandde, werd geheel gerenoveerd. Daarbij keerde in plaats van de lijstgevel een naar oude foto's gereconstrueerde trapgevel terug. Met het linker **buur**-pand vormt dit huis een fraaie combinatie van twee vrijwel gelijke gevels.

Rapenburg 55 werd gerenoveerd, waarbij de zware witte **knipvoeg** in ver-gelijking met het oorspronkelijke egaal getinte gevelvlak te overheersend is uitgevoerd.

Ook het hoekpand *Rapenburg* 57 werd gerenoveerd en ook hier is het witte voegwerk te nadrukkelijk aangebracht.

Rapenburg 5 en 7, twee studentenhuizen, werden geheel gerenoveerd. Uitwendig is het alleen te zien aan het frisse schilderwerk.

Rembrandtstraat 27 werd verbouwd en kreeg daarbij een moderne **onder**-pui aan de achterzijde, die zich vanaf de Witte Singel duidelijk manifes-teert.

Oost -dwarsgracht

In de vroeger zogeheten wijk “Nieuwland” werd het pand *Doetastraat 18*, naast het Samuel de Zee’shofje, gerenoveerd, waarbij de vensters een empire-indeling kregen. Opmerkelijk is het geschilderde benedendeel van de gevel.

Garenmarkt 26, een pandje met een gepleisterde klokgevel, werd gerenoveerd.

Het open gat aan het eind van de *Garenmarkt* (ter plaatse van de vroegere panden *Garenmarkt 36-46*) kreeg een nieuw hek, dat quasi traditioneel is samengesteld en donker werd geschilderd. Het open gat en de daarachter staande gevel van het garagebedrijf blijven echter een verminking in het beeld van de *Garenmarkt*.

Raamsteeg 5.5, een eenvoudig pandje met een bakstenen klokgevel, werd gerestaureerd.

In de wijk “Noordvest” werd een aanvang gemaakt met de renovatie van het pand *Korte Mare 4*, vanouds een café met een overdekt terras aan de voorzijde. Ook de achterliggende huizen aan de *Vestwal* werden opgeknap.

Korte Mare 24, een pand met een bakstenen lijstgevel, werd gerenoveerd,

waarbij de vensters op de begane grond en eerste verdieping weer een empire-indeling kregen.

Langegracht 40, een 19de eeuws pand met een poortdeur van het Jan Willemshof werd gerenoveerd. Dit pand herinnert aan de talloze poortwoningen die Leiden in het industriële tijdperk van de 19de eeuw gekend heeft.

Ook *Langegracht 44*, een woninkje met nog veel oude bouwonderdelen zoals plafonds, raampartijen en kapconstructies, onderging een volledig inwendige vernieuwing.

Langegracht 83, een beeldbepalend pand met een bakstenen lijstgevel, werd vernieuwd, waarbij de voorgevel werd gesloopt en er een imitatie-trapgevel voor in de plaats kwam.

Oost-Dwarsgracht 14-16-18-20, vier huisjes met resp. een lijstgevel, een trapgevel, een tuitgevel en weer een lijstgevel, waarvan nrs. 16 en 18 beschermd rijksmonument, werden volledig gesloopt en opnieuw opgebouwd. De gevels kregen daarbij hun oorspronkelijke indeling terug.

Oude Singel 58, 64, 66 en 68, allemaal woonhuizen in gebruik voor studentenhuisvesting, werden geheel gerenoveerd. De gevels waren bij vroegere restauraties al van een goede raamindeling voorzien, zodat hier nu niets aan veranderde.

Oude Singel 78, een voornaam monumentaal woonhuis met een mooi trappenhuis en enige kamers met rijke plafonds en wandbekleding (eertijds ook woning van de schrijver Carel Vosmaer) werd gerenoveerd en ingedeeld in een aantal wooneenheden.

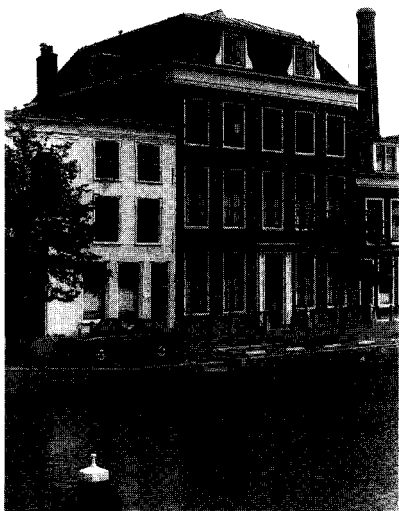
Aan het eind van de *Oude Singel*, op de hoek van de Houtmarkt, op de plaats van de gesloopte monumenten waarin voorheen de Zoutkeet was gevestigd, kwam een groot wooncomplex. Hoewel het complex een aardig stedenbouwkundig beeld geeft op de hoek van de twee grachten, is het historisch aanzien van deze omgeving niet meer te herkennen.

Aan de *Smidsteeg* werd het St. Anna'shof (een drietal v.m. poortwoningen) gesloopt.

In de 17de eeuwse uitbreiding "Zijloord" werd het pand *Haven 28* uit het begin van deze eeuw met sterk sprekend voegwerk, gerenoveerd. Jammer is het dat uit de kozijnen de ramen zijn verwijderd en de nieuw ingebrachte bovenlichten uit verhouding zijn.

In de uitbreiding "Noord-Rijnevest" werd het woonhuis *Herengracht 3* met een kelder en een opkamer aan de voorzijde, die in de gepleisterde lijstgevel een speelse indeling bewerkstelligt, gerenoveerd.

Herengracht 9-11, twee woonhuizen met een gekoppelde begane grond en

Herenhuis Oude Singel 78

Arbeiderswoninkje Vierde Binnenvestgracht 35

twee tot een geheel gecombineerde lijstgevels, werden eveneens gerenoveerd.

Herengracht 41-43, een samengevoegd pand met een gemeenschappelijke ingang in nr. 43, werd inwendig verbouwd. Fraai is de gevel van nr. 43 met een ingangspartij.

In de laatste uitbreiding binnen de singel, vroeger “Zuid-Rijnevest” geheten, werden bij de verbouwing van het pand *Vierde Binnenvestgracht 35* de garagedeuren op de begane grond vervangen door deur- en raamkozijnen zodat weer een volledige woning ontstond.

Hogewoerd 167, een pand met vensters uit verschillende bouwperiodes die toch een gaaf geheel vormden in een statige trapgevel, werd inwendig verbouwd.

Een paar woningen aan het *Plantsoen*, de nrs. 77, 79 en 81, werden inwendig verbouwd of opgeknapt, terwijl zij weer een nieuw zinken roevendak kregen.

ADVERTENTIES

Pasteur Reizen

Verhuur van luxe touringcars van 30 t/m 84 personen voor elk vervoer in binnen- en buitenland tegen zeer aantrekkelijke prijzen.

Schoolreizen, excursies, studiereizen en uitstapjes voor bejaarden zijn bij ons in deskundige handen.

Geheel vrijblijvend geven wij u gaarne offerte voor elk gewenst vervoer.

Vraag ons dagtochtenboekje, het gehele jaar door bieden wij een zeer gevarieerd programma.

Stationsweg 108 Tel. 070-3841313/3892222
Laan van Meerdervoort 558a Tel. 070-3614646
Herenstraat 79 Tel. 070-3901716

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEMINGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 LEIDEN
TEL. 071-222919

RUIM 50 JAAR

HARTWIJK

UITGEBREIDE
SORTERING

GASHAARDEN
GASFORNUIZEN
GASGEISERS

*

WASAUTOMATEN
CENTRIFUGES
VAATWASMACHINES

*

GEREEDSCHAPPEN
HUISHOUDELIJKE-,
LANDBOUW- EN
TUINARTIKELEN

GROTE KEUZE VOOR DE
DOE-HET-ZELVERS

*

ALLE AANSLUIT-
MATERIALEN VOOR
GAS, WATER, ELEKTR.
EN SANITAIR

*

VAKKUNDIGE
VOORLICHTING

*

GARANTIE VOOR
PRIMA SERVICE

*

LANDELIJK ERKEND
INSTALLATEUR

*

DE ZAAK MET
GROTE KORTINGEN

Het bekende speciale Leidse adres voor vakman en amateur

HARTWIJK

RUIME PARKEERGELEGENHEID

LEIDEN - NIEUWE BEESTENMARKT 7-11

TELEF. 071-126627

**exklusief
voor Leiden
en omgeving**

studio GLAS

WONDEREN VAN GLASTECHNIEK

**Permanente verkoopexpositie
van ruim 40 glaskunstenaars**

**★ originele kado's
en relatiegeschenken**

Breestraat 4

Leiden

Tel. 071-123158

*Stapt U maar eens binnen,
het is een oogstrelende belevnis*

**Costumier/Grimeur
Toneel- en
gelegenheidskleding.**

Ook voor dames
**cocktail- en avond-
kleding.**

**WIM
HOPPEZAK EN ZN.**

Pieterskerkgracht 18, 2311 SZ Leiden
Telefoon 071-125111

Juwelier
(J.H.J. Gentink)
Lucas van Leyden b.v.

in "Princehof"
Rapenburg 8, Leiden

Tel. 071-142350

Inkoop ▪ Verkoop van juwelen, goud, zilver en occasions
Taxaties ▪ Expertises ▪ Ontwerpen ▪ Restaureren

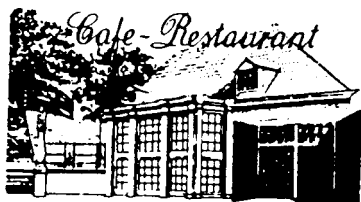
TAXI SCHUTTE

212727

**GROEPS- EN VAKANTIEVERVOER
VOOR 4 t/m 30 PERSONEN**

- **ROLSTOELVERVOER**
- **ZITTEND ZIEKENVERVOER**
- **ZIEKENFONDSVERVOER**

Flevoweg 15, Leiden 071-212727
Idem 071-212929

KOETSUIS

de 'Burcht'

LEIDEN

BURGSTEEG 13

*Sfeervol café restaurant
uniek en centraal gelegen
aan de voet van de Burcht.*

*Bij uitstek geschikt voor
lunches, diners, buffetten.
Ruime gezellige aparte zaal.*

Informatie en reserveringen:

077 - 121688.

AUTOHEEMSKERK

LEIDEN Lammenschansweg 128
Tel. 071-310811

OFF. DEALER
 NISSAN

ROELOFARENDSEEN
Alkemadeaan 1 Tel. 01713-12866

De TRN Groep en de zekerheid van een verrassend resultaat.

Vanuit 55 vestigingen en met behulp van 3.000 mensen levert de TRN Groep haar complete financieel-zakelijke dienstverlening. Pragmatisch, ondernemend en geïnspireerd

In mondiaal verband is de TRN Groep aangesloten bij DRT International, een van de grootste organisaties voor financieel-zakelijke adviezen ter wereld. Met ruim 57.000 mensen in meer dan 100 landen

De TRN Groep is een samenwerkingsverband van vier maatschappijen:

TRN Nederlandse Accountants Maatschap de Tombe (register-accountants), TRN Begheyn & Sneepe Melse (belastingadviseurs),

TRN Von der Laan & Siebesma (accountants-administratieconsulenten) en TRN Volder & Vis (organisatie-adviseurs)

Routineus werken levert meestal niet meer dan de geijkte uitkomst op.

Dat is in het bedrijfsleven niet altijd genoeg. Alleen door inzet en een eigen visie is het mogelijk tot de beste resultaten te komen. En alleen door een nuchtere kijk op zaken komen er doeltreffende oplossingen aan het licht.

Daar moet je wel de juiste mensen voor in huis hebben. Dat is nu precies de kracht van de TRN Groep: de juiste mensen. Vakinhoudelijk van het hoogste niveau en verder op-en-top ondernemend met de ondernemer.

Mensen die zich willen en kunnen onderscheiden van alles wat grijs en grijs is. Die mensen geven in Nederland jaarlijks zo'n 35.000 cliënten de zekerheid van een verrassend resultaat.

Wilt u meer weten over de mogelijkheden voor uw onderneming, neemt u dan contact op met de TRN Groep, Zoeterwoudsesingel 50, 2313 EK Leiden. Telefoon: 07 1 • 14.44.5 1.

ONDERNEMEND IN ZAKEN.

PIANO'S VLEUGELS

ruime keuze o.a. Grotrian-Steinweg,
Pfeiffer, Schimmel, Yamaha, Petrof,
Rameau

*Leverantie en onderhoud van de
Yamaha vleugelen Yamaha piano in de
Schouwburg.*

W. Barning

Leidse Pianohandel sinds 1921
Stationsweg 11-17 Leiden 071-122858.

Ook muziekinstrumenten en bladmuziek.

Oerlemans

kwaliteitsschoenen

Hogewoerd 2/hoek Gangetje

Leiden

Tel. 071-124237

KOOYKER

sinds 1863

**Algemene en Academische
Boekhandel**

In het hart van de Randstad vindt u één
van de grootste voorraadhoudende
Boekhandels voor Universiteit en HBO

Boekhandel Kooyker

Breestraat 93. Leiden

Filiaal: Leidseplein AZL

tel.: 071-160500/fax.: 071-144439

LEIDSE VOLKSUNIVERSITEIT - K&O

Leiden-Wassenaar-Katwijk-Oegstgeest
Sassenheim-Hazerswoude

CONCERTEN

TONEEL

BALLET

TAALCURSUSSEN

LEZINGEN

FILMS

CREATIVITEITSCURSUSSEN

STUDIEDAGEN

EXCURSIES

OPERA

Vanaf f 28,- per gezin of f 14,- per persoon per jaar bent U
inschrijver van de Leidse Volksuniversiteit - K&O en ontvangt U
maandelijks het geïllustreerde programmablade van K&O en heeft
U recht op gereduceerde toegangsprijzen.

LEIDSE VOLKSUNIVERSITEIT - K&O, OUDE VEST 45
LEIDEN, TELEFOON: 071-14 1141

CREDIT LYONNAIS BANK NEDERLAND

Hoofdkantoor: Coolsingel 63, Rotterdam.
85 Kantoren in Nederland.

Leiden, Doezastraat 1, 071-131641.

Behorend tot de Credit Lyonnais Groep
met kantoren en affiliaties over de
gehele wereld.

Administratieve opleidingen

- Basiskennis Boekhouden
- Praktijkdiploma Boekhouden
- Computerboekhouden
- Moderne bedrijfsadministratie
- Staatspraktijkdiploma voor bedrijfsadministratie
- Accountant-Administratieconsulent

Computeropleidingen

- Introductiecursus automatisering (MS-DOS)
- Tekstverwerking-Wordperfect
- Gegevensverwerking Data-base

Ondernemersopleidingen

- Bedrijfseconomische basiskennis
- Middenstand -Leiden, Roelofarendsveen, Katwijk
- Ondernemersopl. detailhandel in IJzerwaren en Gereedschappen
- Ondernemersopl. detailhandel in Parfumerie
- Patroonsoopl. beroepsgoederen-vervoer over de weg
- Vakopleiding grensoverschrijdend vervoer

Marketingopleiding

- Praktijkdiploma marketing

Public Relations opleiding

- Basiskennis public relations

Toeristische opleiding

- SEPR-I

Typeopleidingen

- Toetsenbordbeheersing
- Praktijkdiploma machineschrijven

Stenografieopleidingen

- Basisopleiding stenografie
- Praktijkdiploma stenografie Nederlands
- Praktijkdiploma stenografie vreemde talen

Talenopleidingen

- Conversatie beg., gev., meer-gev. en vergev. Engels-Duits-Frans-Spaans
- Basisgebruik Nederlands
- Algemene corr. - Bedrijfscorr. Nederlands
- Algemene corr. - Bedrijfscorr. vreemde talen
- First certificate of the Universit of Cambridge
- Intensieve taaltrainingen

Beroepstrainingen

- Notuleren
- Medisch secretaresse

erkend door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen op grond van de Wet op de erkende onderwijsinstellingen, voor zover het onderwijs binnen de reikwijdte van de Wet valt.

Gewenste informatie over de opleiding(en):

Naam _____ M/V

Adres _____

Postcode _____

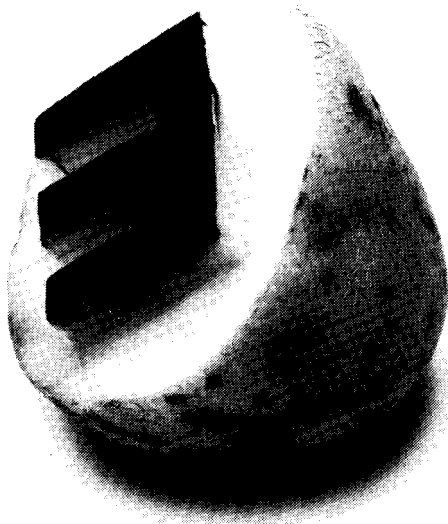
Woonplaats _____

Stuur deze bon op in een envelop zonder postzegel en u ontvangt de MEAB-studiewijzer:

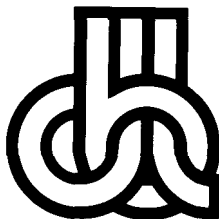
Onderwijs-Instituut MEAB B.V.
Antwoordnummer 10008
2300 VB LEIDEN

U kunt de studiewijzer ook telefonisch aanvragen

**er komt een tijd dat je toe bent
aan volwassen drukwerk**

**fotozetwerk * complete ofketvoorbereiding
meerkleuren drukwerk * sneldrukkerij * binderij**

drukkerij beugelsdijk bv
hooigracht 69-77
2312 kp leiden
tel. 071-134419/134420

DE AUTEURS

H.J.Ph.G. Kaajan is als middelbaar archiefambtenaar werkzaam bij het Rijksarchief in Zuid-Holland. Hij publiceert regelmatig over Gereformeerde kerkbouw.

R. Meischke is emeritus hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Ingrid W.L. **Moerman** is conservator van de historische afdeling van het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden.

Th.J. van der Poel is genealoog en amateurhistoricus van zijn geboortedorp Alkemade en omstreken. Tot voor kort was hij werkzaam als leraar.

F.M. van Poelgeest is oud-voorzitter van de Stichting Poelgeest.

J.A.M. Snoek promoveerde op een godsdiensthistorisch onderzoek en bestudeert thans het archief van de Leidse loge La Vertu. Hij is verbonden aan een afdeling voorlichting van de Technische Universiteit Delft.

C.D. van Strien is werkzaam als leraar Engels. In 1989 is hij gepromoveerd op Britse toeristen in Holland in de Stuart-periode.

A. Struijk is als middelbaar archiefambtenaar verbonden geweest aan het Sociaal en Cultureel Planbureau t.b.v. het hieronder genoemde onderzoek van V. Veldheer.

H. Suurmond-van Leeuwen is medewerker van de directie Civiele Werken van de gemeente Leiden, sectie Oudheidkundig Bodemonderzoek.

V. Veldheer is als bestuurssocioloog verbonden aan het Sociaal en Cultureel Planbureau. Hij werkt thans aan een promotie-onderzoek naar de ontwikkeling van gemeentelijke taken in de periode 1851-1985.

EJ. Veldhuyzen is werkzaam bij de directie Stadsvernieuwing van de gemeente Leiden, afdeling Monumentenzorg.

Kees **Walle** is als consulent samenlevingsopbouw werkzaam bij de Stichting Welzijn Leiden en als zodanig belast met de ondersteuning van de buurt- en wijkorganisaties.

Voor de richtlijnen voor publikatie in het Leids Jaarboekje kan men zich wenden tot de redactieleden (vermeld op blz. 7).

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	6
Bestuur en commissies	6
Correspondenten in Rijnland	8
Verslag van de Vereniging Oud Leiden over 1989	9
Jaarrekening 1989	16
Korte Kroniek van Leiden en Omstreken over 1989	18
In memoriam Jacques Aalders 190.5.1989	23
 De hoge stoep van het stadhuis <i>door prof. dr. ir. R. Meischke</i>	26
John Talman en andere Britse toeristen in Leiden en omstreken rond 1700 <i>door dr. C.D. van Strien</i>	31
De oprichting en oprichters van de Leidse vrijmetselaarsloge La Vertu <i>door dr. J.A.M. Snoek</i>	61
Vrijheid, gelijkheid en broederschap. Over de positie van de Leidse buurtcorporaties tijdens en na de periode van de Omwenteling (1795-1804) <i>door Kees Walle</i>	91
De politieke samenstelling van de Leidse gemeenteraad 1870-1990 <i>door drs. V. Veldheer en A. Struijk</i>	128
Katwijkse fietsen een Leids produkt <i>door F.M. van Poelgeest</i>	144
Een gevelsteen voor de VVSL <i>door drs. Ingrid W.L. Moerman</i>	151
Het leven van Antonius van der Plaet <i>door Th.J. van der Poel</i>	154
Het tweevoudige jubileum van de Gereformeerde Kerk van Wassenaar <i>door H.J.Ph. G. Kaajan</i>	186
Archeologische kroniek <i>door H. Suurmond-van Leeuwen</i>	208
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen in het stadsbeeld in 1989 <i>door E.J. Veldhuizen</i>	213